

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

ЛОКТІОНОВА Дінара Анатоліївна

УДК 324:342.8:329 (477)

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ГРОМАДЯН ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ
УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
НІКОЛАЄНКО Наталія Олександрівна
доктор політичних наук, в.о. професора

Миколаїв-2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН.....	11
1.1. Ступінь розробки теми та джерельна база дослідження.....	11
1.2. Концептуальні підходи до вивчення понять «електорат» та «електоральна поведінка».....	26
1.3. Основні теорії електоральної поведінки громадян в сучасній науковій думці.....	34
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ГРОМАДЯН: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ФАКТОРНА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ.....	51
2.1. Методологічний вимір дослідження електоральної поведінки громадян.....	51
2.2. Основні фактори впливу на електоральну поведінку громадян.....	60
2.3. Патрон-клієнтелізм як фактор електоральної поведінки громадян....	67
Висновки до розділу 2.....	91
РОЗДІЛ 3. ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ГРОМАДЯН ЯК СКЛАДОВА ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ.....	93
3.1. Загальні тенденції електоральної поведінки громадян України в контексті виборчих систем.....	93
3.2. Основні напрями дослідження поведінки електорату Південного регіону України.....	104
104 Висновки до розділу 3.....	119
РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ.....	121
4.1. Основні фактори формування електорального вибору громадян: на прикладі парламентських та місцевих виборів(1998, 2002, 2006 рр.).....	121

4.2. Механізм прийняття електоральних рішень громадян у ході голосування до міської та обласної рад в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях (2010 р.).....	150
Висновки до розділу 4.....	173
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	210

ВСТУП

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасна політика як публічна сфера взаємовідносин груп інтересів набуває територіальної специфіки під час виборчих процесів. Вивчення територіальних електоральних особливостей дає змогу набагато ефективніше будувати виборчі кампанії суб'єктам виборчого процесу та відповідати потребам конкретного регіону. Тому майбутні парламентські та місцеві вибори актуалізують обрану тему цього дослідження.

Увага автора до електоральної поведінки громадян Південного регіону України, який представлений Миколаївською, Одеською та Херсонською областями, пояснюється специфікою їх соціокультурних та політичних характеристик, що робить електоральну поведінку зазначеної території «case study». За даними соціологічних досліджень, на Півдні України проживає найменша частка тих громадян, які ідентифікують себе з Україною та її майбутнім. Як наслідок, це зумовлює абсентеїзм та тенденцію до зниження електоральної активності виборців. У політичній ментальності населення та регіональних еліт зберігаються патерналістські настрої як результат трансформації комуністичних поглядів на провладні.

Вивчення електоральної поведінки громадян є полідисциплінарним і знаходиться у сфері досліджень психології, соціології та політичної науки. Беручи до уваги науковий інтерес до цього явища, слід зазначити, що електоральна поведінка громадян Південного регіону України зокрема залишається недостатньо дослідженою. Таким чином, фрагментарність досліджень теоретико-методологічних підходів та розроблених методик для практичного дослідження електоральної поведінки з урахуванням ментальних, територіальних, культурно-ідеологічних особливостей громадян зумовила вибір теми дисертаційного дослідження. Для коригування загальнодержавної та регіональної практики виборів автор вважає за доцільне дослідити поведінку виборців Південного

регіону України на основі широкого кола емпіричних даних про результати голосування до загальнодержавних органів та органів місцевого самоврядування (1998–2010 рр.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках планових наукових досліджень та є складовою частиною комплексної проблеми «Політичний процес в Україні: історія, сучасність та перспективи розвитку» (державний реєстраційний номер 0111U004671) кафедри політичних наук Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, одним із виконавців яких є дисертант.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є виявлення специфіки електоральної поведінки громадян Південного регіону України у межах виборчого процесу.

Досягнення поставленої мети обумовило необхідність розв'язання таких дослідницьких задач:

- з'ясувати ступінь дослідження електоральної поведінки громадян у вітчизняній та зарубіжній політичній думці;
- уточнити базові поняття дослідження, дослідити та систематизувати теоретико-методологічні підходи до вивчення електоральної поведінки громадян, розкрити їх сутнісний зміст;
- визначити основні фактори, які детермінують електоральну поведінку громадян України та Південного регіону зокрема;
- розкрити зміст та генезу явища «патрон-клієнтелізм» у контексті різних історичних періодів, з'ясувати специфіку цього явища за сучасних умов;
- виявити загальні тенденції електоральної поведінки громадян України та Південного регіону зокрема;
- структурувати електорат Південного регіону України з урахуванням специфіки його поведінки та характеру голосування під час місцевих та парламентських виборів;
- розробити та запропонувати авторський підхід дослідження електоральної поведінки громадян Південного регіону України, тим самим

розширити існуючі теоретико-методологічні підходи до вивчення поведінки виборців у цілому.

Об'єктом дисертаційного дослідження є електоральна поведінка громадян України. *Предметом* дисертаційного дослідження є специфіка електоральної поведінки громадян Південного регіону України 1998–2010 рр.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи багатофакторності, історизму, об'єктивності, причинності та системності. В основу методології дослідження покладено авторський клієнтально-патрональний підхід, що базується на синтезі ряду наукових методів.

Для розв'язання окреслених завдань використано комплекс як загальнонаукових, так і спеціальних методів. Вирішення поставлених завдань і досягнення мети дослідження стали можливими за умов використання автором наступних методів: структурно-функціональний, біхевіоралістський, нормативно-ціннісний, інституціональний, логіко-семантичний, порівняльно-історичний, аналіз статистичних даних, івент-аналіз, операціоналізації понять, «case study», емпіричних соціологічних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена проблематикою, яка до цього часу не отримала цілісного політологічного аналізу.

Вперше:

– систематизовано існуючі теоретико-методологічні підходи до вивчення електоральної поведінки громадян. Узагальнюючи визначення вітчизняних і зарубіжних дослідників, запропоновано авторську інтерпретацію поняття «електоральна поведінка», під яким слід розуміти складне суспільне явище, пов'язане з діями виборців відносно визначення та здійснення електорального вибору в межах виборчого процесу;

– запропоновано авторську методiku дослідження специфіки електоральної поведінки громадян Південного регіону України на основі аналізу виборчого процесу, який включає динаміку виборчої системи, результати голосування на парламентських та місцевих виборах, діяльність політичних об'єднань та кандидатів в депутати, їх взаємодію з виборцями; з'ясовано

специфіку електоральної поведінки громадян Південного регіону України та характер їх голосування, що має прояв у «розколотому голосуванні», корумпованій поведінці електорату та персоніфікованому підході при визначенні електорального вибору;

– сформульовано та обґрунтовано авторський підхід у вивченні електоральної поведінки громадян Південного регіону України, суть якого полягає у виявленні зв'язку між електоратом та політичною силою під час виборів за принципом «патрон – клієнт» на основі рециприкортності. Відповідно до цього, виокремлено клієнтально-патрональний підхід до вивчення поведінки виборців, який не застосовувався в науковій літературі як предмет окремих досліджень.

Удосконалено:

– уявлення про еволюцію та сутність клієнтально-патрональних відносин, що являють собою поліваріантне явище, соціальний зміст яких з часом набув діаметрально протилежного значення: договірний характер змінився на прихований примус, що прийняв ілюзію добровільних жестів;

– типологізацію факторів, які впливають на електоральну поведінку громадян у межах соціологічного, соціокультурного та географічного напрямів.

Дістали подальшого розвитку:

– дослідження понять «електорат», «електоральна поведінка», «патрон-клієнтелізм», які не мають єдиного визначення;

– наукова думка щодо теоретико-методологічних підходів, які є інструментом у вивченні електоральної поведінки громадян.

Практичне значення отриманих результатів. Теоретичні та прикладні висновки дисертації можуть бути використані під час розробки навчальних програм та посібників з політичної соціології і прикладної політології.

Прикладні розробки можуть слугувати основою для вироблення органами законодавчої та виконавчої влади нормативно-правових актів, пов'язаних з вирішенням питань становлення виборчої системи та органів влади шляхом організації та проведення виборів; при плануванні та корегуванні політичними силами стратегії і тактики передвиборчої боротьби в Південному регіоні України.

Результати дослідження можуть бути застосовані у практичній роботі політичних консультантів, політичних технологів, які аналізують стратегії ведення виборчої кампанії окремими кандидатами.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій досліджується конкретне наукове завдання стосовно вивчення електоральної поведінки громадян. Усі теоретико-методологічні, науково-аналітичні висновки та рекомендації зроблені автором самостійно на основі аналізу наукової літератури та опрацювання практичних даних. За темою дослідження автором одноосібно підготовлено сім наукових публікацій та одну у співавторстві із Шешуною І., чий ідеї не використовувалися здобувачем у дисертаційному дослідженні. Разом з тим, дисертантом було проведено два соціологічних дослідження у складі групи Миколаївського центру вивчення громадської думки «Наваль-Експерт», результати якого знайшли своє відображення в дисертаційному дослідженні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на кафедрі політичних наук Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Матеріали дослідження оприлюднені автором у наукових статтях, публікаціях та виступах на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: II Всеукраїнська наукова конференція «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (м. Дніпропетровськ, 2012 р.), I Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Бердянськ, 2012 р.), IX Міжнародна науково-практична конференція «Науковий простір Європи – 2013» (Чехія, м. Прага, 2013 р.), IX Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Простір і час сучасної науки» (м. Київ, 2013 р.).

Ключові питання дослідження розглядалися на навчально-методологічних семінарах кафедри політичних наук Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського та знайшли відображення в низці авторських публікацій і повідомленнях на наукових конференціях.

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення, результати,

висновки і пропозиції, сформульовані у дисертації, знайшли відображення у восьми статтях, з них сім – у виданнях, що визнані фаховими з політичних наук в Україні, та одній зарубіжній публікації, а також доповідях і тезах на науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, п'яти таблиць, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 181 сторінку. Список використаних джерел містить 296 найменувань, в тому числі 9 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН

1.1. Ступінь розробки теми та джерельна база дослідження

Дослідження електоральної поведінки громадян розпочалося в першій половині ХХ ст. західноєвропейськими науковцями. Однак, незважаючи на те, що ця проблематика вивчається дослідниками більше ніж півстоліття, огляд джерельної бази дозволяє зробити висновок, що дослідження визначеної наукової проблеми сучасними вітчизняними вченими знаходиться на початковому етапі свого розвитку.

Науковий аналіз електоральної поведінки громадян базується на вивченні широкого кола джерел. Різноманітні дослідницькі матеріали дозволили дисертанту науково обґрунтувати висновки та уникнути однобічної оцінки фактів і подій.

Разом з тим, дослідники в науковому обігу часто ототожнюють такі поняття як «підходи до вивчення електоральної поведінки» та «моделі електоральної поведінки», що призводить до певної плутанини та, як наслідок, вимагає уніфікації даної дефініції. Разом з тим, велика увага присвячена аналізу факторів, які впливають на електоральну поведінку громадян. Ця проблематика лежить в площині наукових інтересів великої кількості вчених як політологів, так і економістів, географів, соціологів.

Отже, всебічне вивчення, критичний аналіз та використання робіт попередніх дослідників дозволить зробити об'єктивне дослідження політичних, соціологічних та статистичних джерел.

Оскільки в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, яке присвячене особливостям електорального вибору громадян Південного регіону України, необхідно було для об'єктивного аналізу розкрити зміст цього явища, з'ясувати

фактори, що впливали на формування електоральної поведінки, то, відповідно, і літературу, використану в дослідженні, умовно можна поділити на шість груп.

Перша група праць - це законодавчо-правові документи, які розкривають політико-правові аспекти визначення поняття «виборці», організацію виборчого процесу та проведення виборчих кампаній на території України.

Друга група праць присвячена аналізу теоретико-методологічних підходів до вивчення електоральної поведінки громадян запропонованими представниками західної політичної думки.

Третя група складається з монографій, наукових статей українських та пострадянських науковців, які досліджували електоральну поведінку громадян та фактори, які її обумовлюють.

Четверта група праць це автореферати дисертаційних досліджень, в яких обґрунтовано особливості електоральної поведінки громадян в контексті сучасного політичного процесу.

П'ята група матеріалів представлена регіональними дослідженнями, де проаналізовано суспільно-політичні процеси, які відбувались під час виборчих кампаній в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях з 1997 по 2010 рр.

Шосту групу джерел представляють соціологічні дослідження, матеріали головного управління статистики та податкової державної адміністрації.

Сучасні законодавчо-правові документи розкривають політико-правові аспекти визначення поняття «виборці», організацію та процес проведення виборів, виборчих кампаній на території України.

В розділі III Конституції України від 28 червня 1996 р. «Вибори. Референдум» представлені основні засади проведення виборів та чіткі вимоги відносно виборчого цензу. В цілому, виборче законодавство України зазнає постійних змін в напрямі удосконалення. Так, врахування досвіду попередніх виборчих кампаній дозволяє наблизитись до міжнародних стандартів виборчого процесу. Слід зазначити, що вітчизняна виборча система постійно змінювалась. Вибори 1998 р., 2002 р., 2010 р. до Верховної Ради України, до міської та обласної ради проводились на основі змішаної мажоритарно-пропорційної виборчої

системи. Вибори 1998 та 2002 рр. регламентувались законами України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. № 541/97-ВР та від 18 жовтня 2001 р. № 2766-III відповідно. Місцеві вибори 2010 р. регламентувались законом України «Про вибори Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 р. № 2487-VI. Вибори 2006р. на основі пропорційної виборчої системи регламентувались законом України «Про вибори народних депутатів України» від 07 липня 2005 р. № 2777-IV [74-81; 116].

Наукове осмислення проблеми електоральної поведінки громадян бере свій початок з робіт західних науковців першої половини ХХ ст. Характер цих праць ґрунтувався на соціологічних дослідженнях та знаходився в сфері вивчення соціологічної науки.

Протягом другої половини ХХ ст. зарубіжними дослідниками були сформульовані основні підходи, відповідно до яких і сьогодні відбувається вивчення електоральної поведінки громадян. Разом з тим, застосування цих підходів в якості інструменту дослідження дає можливість визначати моделі електоральної поведінки, за допомогою яких надається загальна характеристика електорату.

Отже, в процесі дисертаційного дослідження були виділені такі класичні підходи: екологічний (пер. пол. ХХ ст.), соціологічний (40-50-ті рр. ХХ ст.), соціально-психологічний (50-60-ті рр. ХХ ст.) та раціональний (70-80-ті рр. ХХ ст.). Водночас, необхідно зауважити, що науково-теоретичне становлення соціально-психологічного підходу відбувалось в три етапи. Виокремлення такого роду етапів пов'язано із дослідженням чинників, які лягли в основу цього підходу. На першому етапі (50-60-ті рр. ХХ ст.) вважалося, що головний вплив на електоральну поведінку громадян має партійна ідентифікація. На другому етапі (70-80-ті рр. ХХ ст.) цей факт піддали сумніву. Було виявлено, що крім партійної ідентифікації, значну роль відіграють оціночні орієнтації особистості. На третьому етапі (90-ті рр. ХХ ст.) з'явилися неокласичні версії партійної ідентифікації – перехідна та когнітивна. Зміст першої із зазначених

базується на концепції «розмірковуючого виборця». Зміст другої – на концепції «раціонального виборця».

Таким чином, на сьогодні створена досить багата джерельна база, присвячена проблемам дослідження теоретико-методологічних підходів до вивчення електоральної поведінки громадян. Це праці А. Зігфрида, в яких закладені основи аналізу просторової диференціації електоральної поведінки населення, роботи вчених Колумбійського університету (Б. Берельсон, Х. Годет, П. Лазерфельд, В. Макфі.), Мічиганського університету (Д. Гурін, А. Кемпбел, Ф. Конверс, У. Мілер, Д. Стоукс), Вірджинської школи (Дж. Бьюкенен, Г. Талок), школи раціонального вибору (Е. Даунс, М. Фіоріна).

Західна політична школа представлена фундаментальними працями, в яких вперше почали досліджувати явище електоральної поведінки громадян. До них слід віднести роботу французького вченого А. Зігфрида «Политическая картина Западной Франции в эпоху Третьей республики», в якій автор розглянув екологічний підхід до вивчення електоральної поведінки громадян. Такі американські вчені як Б. Берельсон [292; 293], Е. Даунс [285], А. Кемпбелл, Е. Конверс [290], П. Лазерфельд [292; 293], С. Попкін [288], С. Роккан та С. Липсет [132; 289], М. Фіоріна [286] були піонерами у вивченні та застосуванні соціологічного, соціально-психологічного, раціонального підходів щодо аналізу електоральної поведінки громадян та типів їх голосування. Вчені детально вивчили та представили ряд факторів, які, на їхню думку, мали значний вплив на електоральну поведінку виборців, та, як наслідок, на їх електоральний вибір.

Класичною роботою, яка висвітлює основні підвалини соціологічного підходу в дослідженні електоральної поведінки громадян, є публікація західних науковців С. Липсета та С. Роккана «Структуры размеживаний, партийные системы и предпочтения избирателей» [132] та «Центр-периферійна полярність» [289]. Дослідники визначають основні типи розмежувань, які, на їхню думку, формують електоральну поведінку громадян.

Таким чином, теоретико-методологічна основа дослідження західних науковців стала базовим матеріалом в подальших працях пострадянських та

вітчизняних вчених. На початку ХХІ ст. були адаптовані до вітчизняних умов всі основні постулати західної наукової думки.

Незважаючи на те, що ця проблематика вивчається дослідниками більше ніж півсторіччя, огляд джерельної бази дозволяє зробити висновок, що дослідження визначеної наукової проблеми сучасними вітчизняними та пострадянськими науковцями знаходиться на початковому етапі свого розвитку.

Однак, враховуючи не тільки відмінності політичних систем, ментальні особливості, а й історико-культурні традиції, пострадянські вчені почали виокремлювати власні підходи в дослідженні електоральної поведінки. Так, на рубежі століть були опубліковані роботи російських вчених Г. Дилигенського [67] та Г. Пушкарьової [200; 201]. Авторами були виокремлено відповідно ситуаційний (історичний), маніпулятивний, індивідуально-психологічний та когнітивний підходи. Перші три із зазначених підходів пов'язані із загально-психологічними особливостями індивіда. Ці особливості мають неабиякий вплив на електоральну поведінку, та як наслідок, на електоральний вибір громадян. Викоремлення когнітивного підходу до вивчення електоральної поведінки громадян належить Г. Пушкарьовій, в його основі лежить аналіз ціннісно-суб'єктивних факторів. В своїй роботі автор окреслює теорію, методологію та можливості практичного застосування цього підходу.

Етапи вивчення та адаптація до вітчизняних умов теорій та методів дослідження електоральної поведінки населення співпадають в основному з етапами розвитку виборчих кампаній. На початку 90-х рр. ХХ ст. були зроблені перші кроки щодо засвоєння та застосування західних теоретичних концепцій.

Вивченню електоральної поведінки в контексті електоральних досліджень соціологічною наукою, а саме, спрямованих на вивчення потенційної поведінки виборців, присвячена монографія О. Вишняка «Електоральна соціологія: історія, теорія, методи» [40]. Автор акцентує увагу на проблемах історії, теорій та методів досліджень електоральної поведінки виборців. Робота українського соціолога є першою спробою у вітчизняній соціологічній науці систематичного вивчення проблем історії, теорій та методів дослідження електоральної поведінки та

електоральних установок в вітчизняній та зарубіжній соціології. На матеріалах вторинного аналізу електоральних досліджень в регіонах Заходу України та Росії, а також авторських досліджень розкриваються можливості соціологічного вивчення і прогнозування результатів виборів, обґрунтовується «ідеологічно-економічна теорія» факторів електоральної поведінки пострадянських країн, розкриваються можливості й межі методів електоральних досліджень.

Отже, з першими спробами застосування різноманітних виборчих технологій розширювались засоби агітаційної діяльності, та як наслідок, зростав інтерес до теоретико-методологічних і методичних питань формування електоральної поведінки населення. В цей час у вітчизняній науковій думці з'явилися роботи українських соціологів Ю. Візниць [45], О. Князевої [111] та О. Петрова [181], які стали піонерами в дослідженні електоральної поведінки вітчизняних виборців.

Першою спробою дати теоретичне обґрунтування поняттю «електорат» у вітчизняній науці та дослідити особливості українського електорату в процесі демократизації, становлення національної державності з точки зору соціологічної науки стало наукове дослідження Ю. Візниць.

Український соціолог О. Петров, в рамках вивчення соціального регулювання електоральної поведінки в умовах українського суспільства, що трансформується, окрему увагу приділив явищу «розколотого голосування».

В свою чергу, дослідниця, О. Князева розглядала сукупність соціокультурних чинників, які впливають на електоральну поведінку громадян.

Однак, широке коло робіт українських науковців з визначеної проблематики почали з'являтися в 2000-х рр. Це роботи В. Березинського [14], С. Білоусова [18], Е. Гугніна [59], І. Доцяка [70], Б. Ідрісова [94], О. Зубченко [88; 89], Т. Кучеренко [131], А. Литвина [133], О. Михайлича [147], В. Руженцевої [222], К. Черкашина [264; 265].

Вітчизняні науковці зробили не тільки значний внесок, адаптувавши західні теоретико-методологічні напрями в українську політичну науку, а й створили науково-методологічну та методичну базу для подальших досліджень,

проаналізували специфічні особливості електоральної поведінки громадян залежно від виборчих процесів.

Українські дослідники В. Березинський та Е. Гугнін, досліджуючи топологічні характеристики електорального поля України, дійшли до висновків, що електорат є головним елементом його організації [14; 59].

Дослідник І. Доцяк на прикладі Івано-Франківської та Львівської областей України досліджував електоральну поведінку студентської молоді. Автор з'ясував: а) зміст електоральної поведінки; б) чинники, які на неї впливають; в) виборчу активність як форму електоральної поведінки [70].

Політолог С. Білоусов, аналізуючи вибори 1998-1999 рр. на матеріалах Південного Сходу України (Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська області та Північна частина АР Крим), класифікував електорат та моделі електоральної поведінки; обґрунтував появу нової гілки суспільствознавства – електорологію; виявив, що з-поміж регіональних особливостей, вплив яких на електоральну поведінку є доведеним, значну роль відіграють суб'єктивні фактори електорального вибору [18].

В контексті вивчення електоральної культури населення соціологи Б. Ідрісов та О. Зубченко приділяли значну увагу дослідженню електорату та його електоральної поведінки. Б. Ідрісов на основі дослідження Південно-Східного регіону (зокрема, у 9 виборчих округах Запорізької області) розглядав фактори, які впливають на електоральну культуру, та як наслідок, на електоральну поведінку громадян; окреслив основні тенденції електоральної поведінки в кризовому перехідному суспільстві виборців Південно-Східного регіону [94]. В свою чергу, О. Зубченко акцентував увагу на підходах, згідно з якими відбувається осмислення поняття електорат [87].

До кола наукових інтересів вітчизняного науковця К. Черкашина відносимо дослідження електоральної поведінки виборців в регіональному зрізі (Донецької, Львівської та Вінницької областей) під час виборів 1998, 1999, 2002 рр. [265].

Отже, за останні роки у вітчизняній науковій думці з'явилась низка робіт, присвячених регіональним дослідженням. Західному

регіону, а саме Івано-Франківській та Львівській областям присвячена робота І. Доцяка, вивчення Південно-Східного регіону зустрічається в роботах С. Білоусова (Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська області та північна частина АР Крим), Б. Ідрісова (9 виборчих округів Запорізької області) та О. Зубченко (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області); дослідження К. Черкашина присвячені Донецькій, Львівській, Вінницькій областям.

Проте детальне вивчення та аналіз наукових робіт попередників дали змогу виявити, що окремі аспекти цієї проблематики все ще потребують ґрунтовного вивчення. Відкритими залишаються питання уніфікації щодо визначення основних понять дослідження, систематизації існуючих теоретико-методологічних підходів та факторів, які обумовлюють електоральну поведінку громадян, виявлення нових концептуальних засад до вивчення поведінки виборців з урахуванням ментальних особливостей та територіально-просторової приналежності.

Разом з тим існують дослідження, в яких науковці приділяють увагу факторам та чинникам, що впливають на електоральний вибір громадян, їх електоральні орієнтації та настрої, та як наслідок, на електоральну поведінку в цілому.

Серед соціологів, які досліджували чинники електоральної поведінки в соціологічних зрізах, необхідно назвати А. Литвина, О. Михайлича. Дослідник А. Литвин, вивчаючи виборчі процеси в 1998, 1999, 2002 рр., дійшов до висновків, що в основі електоральної поведінки українських виборців лежать соціоструктурні чинники [133]. Науковець О. Михайлич в межах аналізу президентських (1994, 1999, 2004 рр.) та парламентських виборів (1990, 1994, 1998, 2002, 2006 рр.) виявив, що електоральні орієнтації виборців сучасної України мають етнорегіональні та лінгвістичні чинники [147].

Дослідниця Т. Кучеренко в контексті вивчення політичного процесу України 2002 р. акцентувала увагу на ролі регіонального фактору [131]. В сфері наукового

дослідження вітчизняного політолога В. Руженцевої знаходилась факторна обумовленість політичних орієнтацій студентства. В рамках дослідження автор приділила увагу обґрунтуванню такого явища як «клієнтелістська культура» та феномену «голосування, що відхиляється» («deviating voting»). Суть першого із зазначених явищ полягає в низькому рівні інтересу до політичної системи, але високій особистісній (клановій) довірі та активній участі. Феномен «голосування, що відхиляється» набуло свого поширення серед американських виборців на рівні президентських виборів в 90-х рр. ХХ ст. Він ґрунтується на особистісному голосуванні за кандидата всупереч партійній прихильності [217].

Основним чинникам електорального вибору присвячена роботи українського соціолога Н. Паніної [178] та вітчизняного політолога Р. Старовойтенка [231]. Українські дослідники Л. Бунь [26; 27] та С. Недбаєвський [165] вивчали роль інституційних факторів, які впливають на електоральний вибір громадян та основні напрямки впливу політичних партій на електорат.

Дослідники М. Бучин [29; 30], Л. Кочубей [121], Н. Ніколаєнко [160; 161] та Ю. Тищенко [242] певну увагу приділяли впливу політичних технологій та адміністративного ресурсу на поведінку виборців. Вітчизняна дослідниця Л. Кочубей в своїй монографії «Виборчі технології: політичний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України)» вивчала роль сучасних виборчих технологій в процесі формування електоральної поведінки громадян, які широко застосовують під час виборчих кампаній. Монографія сучасної української вченої Н. Ніколаєнко «Адміністративний ресурс: політико-правові проблеми протидії в сучасній політичній практиці» демонструє, що адміністративний ресурс виступає деструктивною політичною технологією та має значний вплив на результати виборів. Вітчизняні дослідники М. Бучин та Ю. Тищенко в рамках власної дослідницької проблематики розглядали застосування адміністративного ресурсу в період передвиборної агітації в Україні та під час виборчих кампаній, що дає можливість дати об'єктивну оцінку рівню його впливу на виборчий процес.

Проблемі застосування адміністративного ресурсу, підкупу виборців (електоральній корупції) та інших видів порушень під час виборчих кампаній присвячені моніторингові дослідження експертів Комітету виборців України, таких як: А. Когут [113], Ю. Рацибарська [206], Є. Солонина [235], О. Чебаненко [262].

Серед вітчизняних науковців, які в тій чи іншій мірі вивчали зазначену проблематику слід також назвати В. Бебика [9-12], О. Косахівську [119], О. Радченко [204]. Вітчизняний дослідник В. Бебик в сфері власних наукових інтересів приділяв увагу таким явищам як «виборча кампанія», «виборча система» та «демократія». Так, В. Бебик присвятив власні дослідження застосуванню різноманітних ресурсів та технологій під час виборчих кампаній, психології політичної боротьби. В деяких його роботах подано аналіз застосування пропорційної виборчої системи згідно з українськими реаліями. Дослідниця О. Косахівська звертала увагу на вивчення електоральної поведінки населення у когнітивно-орієнтованих наукових дослідженнях. В рамках власних дослідницьких інтересів О. Радченко знаходилась проблема інституційної взаємодії влади та виборів.

Аналіз електоральної поведінки громадян Південного регіону України потребує дослідження та вивчення суспільно-політичної діяльності партій/блоків та особливостей їх участі у виборчих кампаніях. Відтак, напередодні виборів загальнонаціональні тенденції партійного будівництва в цілому відображаються на регіональних рівнях. Зокрема, теоретичним питанням політичної діяльності, соціально-політичним аспектам управління, стану політичних партій та блоків напередодні виборів, тенденціям їх розвитку, особливостям та наслідкам виборчих процесів присвячені роботи вітчизняних дослідників Д. Видріна [31], М. Гончара [56], І. Кресіної та Є. Перегуди [122], П. Кузьміна [127; 128], С. Наумкіної [155-158], А. Томенко [243], Л. Швеця, В. Шуваєва [271]. Зокрема, в статтях Д. Видріна та А. Томенко розглядаються особливості та наслідки українських парламентських виборчих кампаній; М. Гончар, Л. Швець та В. Шуваєв аналізує діяльність політичного блоку В. Литвина «МИ» після виборів 2006 р. та Партії

зелених України відповідно; в монографії І. Кресіної та Є. Перегуди досліджуються правові та політичні проблеми парламентських виборів в Україні.

Серед російських та зарубіжних вчених, які займаються дослідженням електоральної поведінки, необхідно назвати І. Андросову [2], М. Арабатську [3], М. Богданову [22], А. Галкіна [52], М. Гришина [58], Г. Дилигенського [67], Д. Зевига [86] М. Капранова [99], О. Мелешкіну [139], Г. Миненкова [144], О. Морозову [149], Т. Мусієнко [151], Д. Нечаєва [166], М. Новинську [167], Р. Нурєєва [168], Г. Пушкарьову [200; 201], Г. Саймона [55], О. Салмина [224], О. Соловійова [234], Р. Туровського [245; 246], М. Фармера [248], С. Щуринова [276].

Проблеми детермінанти та сутність явища електоральної поведінки порушуються в роботах А. Галкіна [52], О. Мелешкіної [139], О. Салмина [224]. Дослідники розглядають основні теоретичні моделі електоральної поведінки, проблеми їх застосування та підходи до вивчення цього явища.

Інші науковці зосереджують свою увагу на дослідженні та аналізі виключно певних моделей та підходів у вивченні електоральної поведінки.

Вчені Г. Миненков та Т. Мусієнко в рамках соціально-психологічного підходу вивчають явище ідентичності, яке покладене в основу політичної ідентифікації особистості. Останнє, в свою чергу, дозволяє розмежовувати електорат за його політичними перевагами [144; 151].

Вивченню раціональної моделі електоральної поведінки громадян та, відповідно, підходу щодо її вивчення присвячені роботи Д. Зевига [86], Г. Саймона [55], М. Фармера [248]. Вищеназвані вчені розглядають раціональність індивіда як один із першочергових факторів, що впливає на електоральну поведінку особистості.

Разом з тим, дослідники О. Морозова, Д. Нечаєв та Р. Нурєєв аналізують електоральну поведінку виборців з точки зору економічної теорії. Так, О. Морозова в роботі «Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии» [149], Д. Нечаєв в статті «Избиратель: покупатель, продавец, или вкладчик?» [166] та Р. Нурєєв в роботі «Курс микроэкономики.

Теория общественного выбора» [168] розглядають електоральну поведінку з позицій попиту та пропозицій товару на ринку. Дослідники акцентують увагу на раціональності індивіда та його здатності оцінювати кандидата/партію як категорію товару - на основі власної вигоди. В свою чергу, ті, хто продає товар, повинен ефективно використовувати інструменти, які існують в арсеналі сучасних маркетингових технологій.

При дослідженні електоральної поведінки громадян необхідною умовою є вивчення та аналіз електорального простору, в рамках якого відбувається реалізація цього явища. Теоретичні розробки поняття, сутності, структури електорального простору представлені в роботах таких вітчизняних вчених як А. Єхніч [74], О. Зубченко [89], Г. Куц [129; 130] та російських дослідників М. Арабатської [3], М. Капранова [99], М. Новинської [167], Р. Туровського [246]. Дослідниці А. Єхніч та Г. Куц приділили увагу теоретичному обґрунтуванню сутності поняття електоральний простір та його структуризації. О. Зубченко розглядав основні етапи формування електорального простору Південної України. Регіональним вимірам та моделям електорального простору присвячені дослідження вчених М. Арабатської, М. Капранова, М. Новинської та Р. Туровського.

В роботах вітчизняних та російських вчених М. Афанасьєва [4-6], С. Барсукової [8], В. Горбатенка та В. Цветкова [260], М. Гришина [58], О. Долженкова [69], Є. Золоторьової [87], В. Римського [218; 219], М. Сергеєнко [226], В. Степаненка [238], О. Фісуна [249; 250], В. Шевчук [272; 273] знаходять своє відображення теоретичні підвалини генези поняття патрон-клієнтелізм та його сутність.

Вивченню питання еволюції клієнтелізму та його витоків присвячені роботи російських дослідників М. Афанасьєва «Клиентелизм: историко-социологический очерк», «Клиентелизм и российская государственность», «Клиентела в России вчера и сегодня» та М. Сергеєнко «Жизнь древнего Рима». Російська дослідниця С. Барсукова в рамках дослідження економічних відносин приділяє увагу явищу рециприкорності, яке лежить в основі патрон-клієнтелізму. В монографіях

вітчизняних дослідників В. Цветкова, В. Горбатенко «Демократія – Управління – Бюрократія: в процесі модернізації українського суспільства», О. Фисуна «Демократія, неопатермоніалізм и глобальне трансформації», статті О. Долженкова «Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях», В. Степаненко «Легалізація ринку. Які суспільні відносини ми створюємо?» окреслена сутність патрон-клієнтелізму та його прояв в сучасних вітчизняних умовах, вплив цього явища на модернізаційні та демократичні процеси, які відбуваються в пострадянському, зокрема, українському суспільстві.

Разом з тим, деякі вчені в рамках власної дослідницької проблематики висвітлюють патрон-клієнтелізм як фактор, що впливає на деякі суспільно-політичні явища. Певну увагу «політичній» та «електоральній корупції» присвячують свої роботи такі вітчизняні дослідники як Ю. Збираник [83] та В. Корж [117]. Так, вітчизняна дослідниця В. Шевчук розглядає патрон-клієнтелізм як державоструктуруючий фактор. Російські дослідники Н. Гришин, Є. Золотарьова та В. Римський вважають, що на електоральну поведінку російських громадян впливає клієнтелізм, який спричиняє явище електоральної корупції та призводить до корумпованої електоральної поведінки.

Разом з тим, слід відмітити розробки таких зарубіжних та вітчизняних авторів, які в рамках власних наукових інтересів приділяли увагу вивченню сутності та змісту явища «соціальний капітал». Так, пріоритет в дослідженні належить західній науковій думці, а саме: П. Бурдьє [28], Дж. Коулмену [120], Роберт Д. Патнему [220], Ф. Фукуямі [252]. Серед вітчизняних вчених слід назвати А. Бову [20], О. Демківа [61], К. Ковязіну [112], С. Сивуху [229], С. Степаненка [237].

Регіональні дослідження розкривають суспільно-політичні процеси, які відбувались до та під час виборчих кампаній в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях з 1997 до 2010 рр. Роботи дослідників присвячені розбудові партійних структур та аналізу діяльності органів місцевого самоврядування, депутатів, ЗМІ в рамках цих адміністративно-територіальних одиниць.

Вітчизняний науковець Ф. Турченко в своїй монографії «Південна Україна: модернізація, революція, світова війна» демонструє особливості суспільно-політичних процесів Південного регіону України, а саме Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Запорізької, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей [247].

Українська дослідниця Т. Нагорняк в рамках власних наукових досліджень приділяє увагу проблемі політики національного та регіонального брендингу територій та політичній мові виборів [152-154].

Аналізу виборчих подій на Миколаївщині присвячені роботи О. Іванова та М. Шитюка [92], А. Іванюченко [93], Д. Кляхіна [110], А. Кузнєцова [126], А. Торжинського [244], О. Яцунської [283; 284]. Автори приділяють увагу становленню публічної політики в Миколаївській області, розбудові місцевих партійних осередків. Зокрема, в роботі «Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз» О. Яцунської, представлений політологічний аналіз суспільно-політичного життя та виборчих процесів на Миколаївщині. Матеріал в цій роботі подається в хронологічному порядку та висвітлює аналіз політичних подій, починаючи із процесу перебудови до 2006 р.

Серед авторів, дослідження яких присвячені суспільно-політичним подіям в Одеській та Херсонській областях, слід назвати представників місцевих організацій Комітету виборців України та місцевих періодичних видань. Одеські регіональні дослідження представлені роботами А. Бойко [23; 24], О. Галяса [53], Г. Дмитрієва [68], А. Казатинського [95-97], О. Константинова [115], В. Мироненко [145], В. Страника та А. Станчева [239], І. Чичикової [269]. Дослідження Херсонського регіону подані в роботах Д. Білого [15-17], В. Коробова [118], О. Мошнягула [150], М. Щербакова [275].

Окреме місце в цьому дисертаційному дослідженні займають статті та інформаційні матеріали в періодичних загальноукраїнських та регіональних Інтернет виданнях, які присвячені становленню публічної політики в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. До них слід віднести такі Інтернет – видання як «Единая Одесса», інформаційне агентство «Мост Одесса»,

«Народна правда», «Новая николаевская газета», «Николаевские новости», «Політична Херсонщина», «ПостФактум», «Рідне Прибужжя», Інтернет - версія одеського телеканалу «Репортер ТВ», «Українська правда», Український незалежний центр політичних досліджень, «Херсон. Он-лайн». Разом з тим, інформацію стосовно кандидатів в депутати та результатів голосування представляли такі офіційні веб – сайти: Верховної Ради України, Державної реєстраційної служби України, Конституційного суду України, Центральної виборчої комісії, міських та обласних рад міст Миколаєва, Одеси та Херсона, окремих політичних партій. Крім того, були задіяні Інтернет - ресурси такі як «Думская», інформаційне агентство «Минпром, «Офіційна Україна сьогодні», «ПолитРада», «Українська конфедерація журналістів», «Українська торгово-промислова конфедерація», «Український Центр політичного менеджменту» Фонд Інституту української політики «Українська політика», фундація «Відкрите суспільство», Центр політичної інформації «ДАТА», «Херсон. Громада. Ініціатива».

Дослідження електоральної поведінки виборців не можливе без вивчення статистичних даних та соціологічних досліджень із зазначеної проблематики.

Використовуючи статистичні дані, автор спирався на матеріали Державної податкової адміністрації [294-296], Державної служби статистики [105-109] та Фонду регіональних ініціатив України [142; 172; 254]. Зокрема, увага приділялась загальній характеристиці Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, кількісному та якісному складу населення, що проживає на названій території, професійній та соціальній диференціації жителів.

Соціологічні дослідження представлені результатами роботи громадської організації «Центр аналітичних досліджень», Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Центру вивчення громадської думки «Наваль-експерт». В цих дослідженнях висвітлюються суспільно-політичні настрої жителів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, які, на думку дисертанта, в тій чи іншій здатні впливати на електоральну поведінку громадян.

Разом з тим, в складі групи Миколаївського центру вивчення громадської думки «Наваль-Експерт» дисертантом були проведені соціологічні дослідження на тему «Оцінка миколаївцями соціально-економічної ситуації в країні та регіоні» (29-30 серпня 2010 р.) [85] та «Оцінка електоральної ситуації в м. Миколаєві» (16-17 жовтня 2010 р.) [84]. Беручи за до уваги результати вищезазначених опитувань, автором були виявлені особливості електорального вибору громадян м. Миколаєва, що дало змогу підтвердити основну наукову новизну дисертаційного дослідження.

Отже, аналіз широкої джерельної бази дає підстави стверджувати, що в сучасній науковій думці відсутній єдиний вектор дослідження електоральної поведінки громадян. Вивчення цього явища носить складний та багатоаспектний характер. Разом з тим, в жодній роботі попередників не знаходить свого відображення проблематика електоральної поведінки громадян Південного регіону України з позицій нових теоретико-концептуальних засад.

1.2. Концептуальні підходи до вивчення понять «електорат» та «електоральна поведінка»

Останнім часом в рамках суспільно-політичних наук приділяється значна увага дослідженню електоральної поведінки громадян, тому вивчення даного явища носить міждисциплінарний характер. Зважаючи на це, подальше наукове дослідження потребує уточнення та роз'яснення його базових понять, до яких автор відносить «електорат», «електоральна поведінка».

З давніх часів латинська та давньогрецька мови є джерелом утворення міжнародної суспільно-політичної та наукової термінології. Якщо ж говорити про визначення терміну «електорат», слід підкреслити, що він має більш ніж 15 різновидів, які мають однаковий корінь. Так, розглядаючи всі однокореневі слова латинського походження, можна побачити, що під «електоратом» розуміють: 1) *electio* - ретельний відбір, вибір, обрання; 2) *electo* - обирати, робити вибір;

3) elector – той хто обирає, виборець; 4) electus – обраний, відібраний, кращий [25].

Дефініція «електорат» є достатньо гнучкою та, відповідно, немає єдиного трактування. Залежно від способу вжитку цей термін можна використовувати у вузькому та широкому значеннях. В основі першого значення лежить термін «електор», який почали застосовувати за доби Священної Римської імперії та в Середньовічній Німеччині. Крім того, «електорами» називали курфюрстів. Курфюрст означав титул можновладних князів, які користувались правом голосу на виборах імператора [270]. В широкому значенні під «електоратом» слід розуміти виборців в цілому. Так, «електорами» почали називати виборців у Франції в часи буржуазної революції кінця XVIII сторіччя [223, с. 82-83].

За доби радянської влади цей термін не досліджувався на теоретичному рівні та не мав практичного застосування на території України. Вперше слова «електор» та «електоральний» зустрічаються в словнику іншомовних слів в 1951 році. Згідно з цим посібником, термін «електор» (від лат. electus - обраний) розуміється як виборець, виборщик; термін «електоральний» (від лат. elector - що вибирає) означає виборний, виборчий [136, с. 229]. Проте, ні названі дефініції, ні електоральні дослідження на той час не мали широкого вжитку. Вітчизняний соціолог О. Вишняк в своїй монографії зазначає, що перші електоральні дослідження в формі опитування були проведені в УРСР в 1989-1990 рр. Однак, результати цього опитування, в яких головними питаннями постали наміри громадян брати участь у виборах, визначення найбільш популярного кандидата та прогнозування поведінки виборців так і не були опубліковані [40, с. 80-89].

На підставі вивчення широкої джерельної бази, автор дійшов висновків, що донині у вітчизняній політичній думці не існує окремих робіт присвячених виключно дослідженню самого терміну «електорат». Разом з тим, серед сучасних українських науковців, які займалися визначенням цього терміну в межах своїх наукових інтересів необхідно зазначити фахівців в галузі політології та соціології В. Березинського, Ю. Візницю, С. Білоусова, О. Зубченко.

Враховуючи комплексний характер терміну «електорат», необхідно звернути увагу на підходи, за допомогою яких він трактується. Вітчизняний соціолог О. Зубченко запропонував розглядати «електорат», використовуючи нормативний, політологічний та соціологічний підходи [88].

Згідно нормативного підходу, термін «електорат» слід розглядати як сукупність громадян, що володіють правом обирати та бути обраними. При чому, електорат самостійно приймає рішення стосовно його використання. Такий підхід дає можливість розглядати електорат згідно з конституційно-правовими засадами певної країни. Так, в Україні згідно зі ст. 70 Конституції України право голосу на виборах та референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років [116]. У цьому випадку термін «електорат» ототожнюється із поняттям «виборці», що означає сукупність осіб, які мають виборчі права та користуються активним виборчим правом. Крім того, поняття «виборці» характеризується наявністю різного роду цензів та обмежень, які можуть встановлюватись за такими ознаками: 1) володіння майном або розмір сплати податків (майновий або податковий ценз); 2) досягнення певного віку (віковий ценз). Наприклад, в більшості країн світу для участі в голосуванні необхідно досягти 18 років. Іноді існують і інші різновиди цензів. Так, в Бразилії, Ірані, на Кубі та Нікарагуа щоб брати участь в голосуванні, треба досягти лише 16 років; в Марокко – 20 років, в Латвії – 21 рік; 3) расова чи етнічна приналежність; 4) походження (класовий ценз); 5) статі (статевий ценз); 6) освіти (ценз освіченості); 7) терміну осілості (ценз осілості). Так, для участі у виборах необхідно бути громадянином визначеної країни. Однак, у Великобританії брати участь у виборах мають право громадяни держав – членів британського Співтовариства. В окремих країнах Латинської Америки та Новій Зеландії в виборах беруть участь іноземці, але за міжнародними угодами на основі взаємності (в Латинській Америці – тільки громадяни латиноамериканських держав).; 8) мови (мовний ценз); 9) віросповідання та політичних переконань тощо [268, с. 193-195].

Отже, нормативний підхід характеризує «електорат» згідно з діючим законодавством певної країни, ототожнюючи з ним поняття «виборці». Зазначені дефініції охоплюють ту групу населення, яка не тільки володіє та користується активним виборчим правом, а й відповідає певним вимогам (цензам, обмеженням) щодо участі у голосуванні.

Згідно соціологічного підходу, термін «електорат» охоплює всіх громадян, які мають право голосу. При цьому, людина осмислює свій соціальний статус виборця та те, як вона виконує соціальні ролі учасника голосування, прихильника або опонента тієї чи іншої політичної сили, абсентеїста тощо. На нашу думку, соціологічний підхід є найбільш широким. По-перше, тому що охоплює майже всі категорії населення; по-друге, дає змогу розмежовувати електорат за політичними перевагами на [274, с. 43-45]:

- структурований/неструктурований.

Структурований електорат характеризується тим, що його виборча позиція є результатом тривалої ідентифікації з конкретною політичною силою. В цьому випадку його поведінка може бути стабільною; неструктурований електорат голосує залежно від конкретної політичної ситуації, його зв'язок із певним політичним напрямом має тимчасовий характер.

- Базовий/рухливий.

Базовий електорат охоплює потенційних прибічників, коло виборців, які з самого початку готові віддати голоси на виборах кандидату або партії на основі своїх політичних, особистісних або інших переваг. Ці переваги не завжди обумовлені раціональними мотивами, а більше підсвідомістю, наявністю певних стереотипів сприйняття так званого позитивного образу кандидата/партії; рухливий (болото) електорат відображає коло виборців, які не мають політичних переваг та приймають рішення про підтримку того чи іншого кандидату/партії в останній момент під впливом інтенсивної агітації на заключному етапі виборчої кампанії. Часто такі виборці приймають рішення на виборчих дільницях в день голосування.

Також критерієм розмежування електорату виступає ступінь зацікавленості. Залежно від цього можна виокремити кілька груп електорату [274, с. 44-46]:

- активний (стійкий)/активний (нестійкий).

Активний (стійкий) електорат представляє ту частину виборців, яка активно цікавиться політикою і бере участь практично в усіх виборах; активний (нестійкий) електорат охоплює тих виборців, які частково цікавляться політикою, окремими її подіями і залежно від того, наскільки вони зацікавлені в результаті тих чи інших виборів, визначається їхня участь у голосуванні.

- Пасивний/протесний.

Пасивний електорат відображає виборців, які практично не цікавляться політикою, байдужі до політичних подій, але беруть участь у голосуванні переважно під впливом інших людей (агентів впливу) та при цілераціональному виборі; протесний електорат представляє виборців, які голосують на виборах проти всіх кандидатів. В свою чергу, протесний електорат характеризується політичним та аполітичним абсентеїзмом. Використовуючи поняття абсентеїзм (від лат. *absentis* - відсутній), слід зазначити, що під ним необхідно розуміти відображення психологічного феномену політичної апатії. Політичний абсентеїзм означає не участь виборців у голосуванні. Він виступає як форма протесту проти висунутих кандидатур та їхніх позицій. Аполітичний абсентеїзм розуміється як неучасть у виборах за умови хвороби, віддаленості виборчої дільниці тощо.

Крім того, в межах соціологічного підходу необхідно приділити особливу увагу соціально-демографічному, соціально-професійному, національному, конфесійному складу електорату; стану економіки, характеристиці зайнятості та добробуту населення; певним соціокультурним традиціям та проблемам виборців; особливостям участі населення в минулих виборчих кампаніях тощо.

Отже, згідно з соціологічним підходом поняття електорат ототожнюється з населенням країни, що бере (або не приймає з різних на то об'єктивно-суб'єктивних причин) участь в голосуванні.

За допомогою політологічного підходу «електорат» розуміється як:

1. Населення, що формує владу в результаті виборів.

2. Коло виборців, які голосують за певну партію на парламентських, президентських або муніципальних виборах.

3. Сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

4. Виборці, що беруть участь у виборах в державні, або в інші великі громадські структури.

5. Коло осіб, що мають право голосу на виборах в органи державної влади або міждержавні організації.

6. «Електоральний корпус», тобто виборці, прихильники певної політичної сили.

В рамках цього підходу вітчизняний дослідник О. Зубченко поділяє «електорат» на:

1) прихильників та противників ринкових перетворень;

2) групи «слабких» та «сильних». До «слабких» груп він відносив малозабезпечених жителів сільської місцевості похилого віку з незакінченою чи повною середньою освітою, або жителів малих міст та містечок, які зайняті фізичною працею. Групу «сильних» складають жителі великих міст молодші 35 років з середньою спеціальною або вищою освітою та непоганими матеріальними статками;

3) клієнти – групи, які об'єднані певним соціально-економічним інтересом навколо впливового патрона [88].

Отже, в межах політологічного підходу, «електорат» слід розуміти як корпус виборців, яких слід ототожнювати соціальною базою політичної сили («електоральний корпус»); або як сукупність виборців, для яких притаманні певні психологічні характеристики (наприклад, відмінність або приналежність до тієї чи іншої політичної сили) та спільний соціально-економічний інтерес.

Російські дослідники Є. Малкін та Є. Сучков в рамках власних наукових досліджень надають власні підходи відносно планування передвиборчих стратегій на основі типових моделей електорату. Автори виділяють наївний підхід, в рамках якого прийнято розглядати [137]:

- програмний (відбувається перебільшення ролі програми партії чи кандидата);
- апаратний (метою виступає завоювання підтримки не масового електорату, а еліти);
- наївно-корпоративний (приналежність або залежність виборця від будь-якої корпорації автоматично змусить проголосувати його за політичну силу, яку представляє ця корпорація).

На думку авторів, визначення типової моделі електорату дає змогу політичним силам більш ефективно формувати стратегію передвиборчої боротьби.

В свою чергу, російська дослідниця І. Андросова виділяє такі моделі електорату [2, с. 138-139]:

- соціально-економічна модель (виборці голосують в залежності від власних інтересів, передусім економічних. Згідно цього, виборці поділяються в залежності від цих інтересів на соціальні групи);
- модель ідеального кандидата. Головним фактором при визначенні вибору електорату лежить не політична позиція, а особистість кандидата;
- модель проблемного підходу. В основі прийняття електорального рішення лежить сукупність найбільш нагальних для виборця проблем;
- модель комплексного підходу. Визначення пріоритетів виборців залежить від таких параметрів як: а) політичне позиціонування (в «правій - лівій» системі координат); б) особистісне позиціонування (врахування позитивних рис моделі ідеального кандидату); в) позиціонування по відношенню до конкурентів.

Узагальнюючи вищенаведену класифікацію, І. Андросова приходять до висновків, що виборців можна співвідносити з трьома великими групами: 1) політично орієнтовані виборці; 2) особистісно орієнтовані; 3) рухливі.

Отже, аналіз терміну «електорат» дав можливість автору визначити його як інтегральне поняття, що знаходиться в сфері дослідження юридичної, соціологічної та політичної наук. Автор вважає, що в контексті даного дисертаційного дослідження найбільш оптимальним визначенням поняття «електорат» є: населення, структуроване за політичними перевагами та

презентоване в рамках електорального простору виборцями, які віддають свій голос за того чи іншого кандидата (або політичну партію / блок / об'єднання) в день виборів.

В 90-х рр. ХХ ст. у вітчизняній політології домінувала думка, яку дуже важко спростувати через її очевидність, що електоральна поведінка - це політична участь виборців, пов'язана з делегуванням владних повноважень [276, с. 23-24]. В кінці 90-х рр. ХХ ст. проведення численних електоральних емпіричних досліджень обумовили необхідність більш детального вивчення електоральної поведінки, внаслідок чого, з'явилися його численні трактування.

Сьогодні в суспільних науках не існує єдиного визначення поняття «електоральна поведінка». Однією із причин того, що цей термін носить комплексний характер є те, що він знаходиться в сфері вивчення багатьох суспільствознавчих наук. Тому, його багатоаспектний та міждисциплінарний характер зумовив потребу в уніфікації та поясненні цього поняття та явища.

В рамках соціологічної науки, науковці звертають увагу на вивчення потенційної поведінки виборців та зазначають, що політологи не мають у розрізі певних регіонів, міст чи сіл інших показників політичної статистики, ніж результати голосування. Представників політичної науки більше цікавить вже реалізована поведінка, або так званий «результуючий момент», тобто сам факт електорального вибору. Наприклад, політолог С. Білоусов пропонує розглядати реалізовану поведінку виборців, ототожнюючи її із електоральним вибором особи [18].

Інші вітчизняні політологи визначають «електоральну поведінку» як інтегративну цілісність, яка формується під впливом комплексу чинників і розрізняється за своїм проявом і масштабом. При цьому її сутність полягає у:

- 1) праві бути виборцем;
- 2) брати участь у здійсненні виборчого процесу;
- 3) впливати на виборчий процес;
- 4) брати участь у формуванні представницьких органів влади від місцевих до загальнодержавних [70].

Схоже тлумачення наводить вітчизняний політолог В. Березинський, який зазначає, що під «електоральною поведінкою» слід розуміти «форму прояву політичної поведінки громадян з приводу делегування ними своїх повноважень» [14]. На його думку, електоральна поведінка простежується на етапах участі в акціях передвиборчої кампанії, участі (або навпаки неучасті) безпосередньо у голосуванні.

Львівська дослідниця Л. Бунь зауважує, що найчастіше електоральна поведінка ототожнюється з:

- 1) участю в голосуванні;
- 2) діями тих, хто організовує вибори.

Однак, на її думку, «електоральна поведінка» - це політичні пріоритети виборців, висловлені ними в ході голосувань на виборах і референдумах, де електоральна поведінка виступає певним процесом, а не закінченою дією [26, с. 27].

Таким чином, визначення дефініції «електоральна поведінка» є дискусійним на структуру якого не існує єдиної точки зору. Враховуючи погляди науковців відносно цього питання, автор дійшов до висновків, що «електоральна поведінка» представляє собою складне суспільне явище, яке пов'язане із діями виборців відносно визначення та здійснення електорального вибору в межах виборчого процесу. На наше переконання, основними складовими електоральної поведінки є:

- електоральні мотиви;
- електоральні установки;
- електоральні орієнтації;
- електоральні преференції (переваги);
- виборча активність (її необхідно поділяти на потенційну та

реалізовану). Потенційна виборча активність означає готовність виборців прийти до виборчої дільниці та взяти участь у голосуванні. Реалізована виборча активність більш детально розглядається політологами як явка виборців на виборчій дільниці;

- електоральні рішення;
- електоральний вибір.

1.3. Основні теорії електоральної поведінки громадян в сучасній науковій думці

Розглядаючи основні теорії електоральної поведінки громадян в сучасній науковій думці слід зазначити, що її дослідження носить комплексний характер. Існує загальноприйнята практика, згідно якої поведінка виборців вивчається за допомогою соціологічних досліджень та аналізу виборчої статистики. Якщо соціологи більше вивчають потенційну електоральну поведінку громадян, то серед політологів пріоритетом у вивченні постає реалізована виборча поведінка.

Сучасна наукова думка виокремлює ряд підходів в дослідженні електоральної поведінки. Крім визначення «підхід», в науковій літературі також можна зустріти такі поняття як «теорія», «гіпотеза», «концепція» або «модель» електоральної поведінки. На підставі аналізу широкої джерельної бази, автор дійшов висновків, що існують такі підходи: географічний, соціологічний, соціально-психологічний, раціональний, когнітивний, історичний (ситуаційний), маніпулятивний, індивідуально-психологічний.

Пріоритет в дослідженні електоральної поведінки належить французькій школі «екологів» першої половини ХХ століття (в цьому випадку термін «екологічний» має значення «поселенський»). В основу наукової гіпотези була покладена географічна теорія. Представник цього напрямку Андре Зігфрід вперше застосував підхід під назвою «географія голосування». Він виявляв гомогенні політичні райони, вдавався до їх опису та статистичної обробки результатів голосування. Визначальними чинниками електоральної поведінки виступають характер ландшафту, тип поселення, відносини власності [74; 133]. Вважалось, що характер ґрунту обумовлює тип обробки землі, який визначає форму землекористування. Ця форма встановлює тип соціальної організації, яка впливає на особливості політичної поведінки [224, с. 45-56]. Крім того, представники

представленого напряму наголошували на співставленні результатів виборів у різноманітних регіонах країни з показниками соціально-економічного розвитку цих територій, а також з релігійними та культурними настановами жителів. Згодом основним гаслом «екологів» стало твердження, що будь-які наукові дослідження в галузі електоральної поведінки мають ґрунтуватися на зіставленні результатів виборів і факторів, які можуть пояснити ці результати [52, с. 36].

Серед географічних факторів, що впливають на голосування «екологісти» називають наступні:

- 1) «ефект друзів та сусідів»;
- 2) «проблемне голосування»;
- 3) «ефект виборчої кампанії».

Перший фактор пояснює голосування населення за того кандидата, який має позитивний зв'язок з тим регіоном, від якого балотується або в якому проживає. При «проблемному голосуванні» політична сила отримує підтримку електорату, якщо в її передвиборчих гаслах існує обіцянка вирішити важливу проблему для зазначеного регіону. Третій фактор - фактор «ефекту виборчої кампанії» впливає на голосування через організацію цієї кампанії, розподілу її ресурсів, регіональну стратегію політичних сил тощо. Отже, за допомогою аналізу географії голосувань та вище наведених факторів визначається «географічний ефект виборів».

Крім того, в рамках географічного підходу відбувається дослідження електорального простору та електорального поля виборчого процесу як одного із методів вивчення електоральної поведінки населення. Накопичений досвід функціонування виборчої системи, організації та проведення виборів обумовлює активізацію та актуальність досліджень із розробки цих узагальнюючих понять, їх структурування згідно з українською специфікою з метою виявлення відносно стійких елементів, а також співвідношення довгострокових і короткострокових факторів. Так, у науковій літературі можна зустріти ототожнення таких понять як «електоральний простір» та «електоральне поле». Отже, окремі вчені оперують поняттям «поле», інші – «простір» [59].

З цього приводу не існує єдиної точки зору. На думку дисертанта, ці поняття не слід ототожнювати один з одним. Адже, сутність поняття «простір» є набагато ширшим та поєднує у собі усі політичні позиції, які формуються в конкретному суспільстві з урахуванням його характерних рис, історичних умов розвитку, ментальних особливостей відповідно до географічних, національних, соціокультурних та політичних чинників тощо. Поняття «поле» більш вузьке. Воно є частиною «простору» та здатне віддзеркалювати структуру відносин та зв'язків між суб'єктами та об'єктами політики.

Дефініція «електоральний простір» носить інтегральний характер. Одні дослідники пояснюють його в економічному контексті. Згідно з їх визначенням, під «електоральним простором» слід розуміти «місце зустрічі попиту та пропозиції на політичному ринку» [22, с. 18]. Інші науковці наголошують на географічному аспекті цього визначення. Вони трактують «електоральний простір» як географічну структуру або населену територію, що має характерні регіональні відмінності та особливості, на якій відбуваються взаємовідносини між учасниками політичного (електорального) процесу. Дослідники зауважують, що «електоральний простір» доцільно розглядати саме в географічному аспекті, проте, не відриваючи його від політичної ситуації [3; 74; 245; 246]. Політичний аспект електорального простору знаходить своє відображення в міжособистісній реальності, яка складається із мережі політичних зв'язків та залежностей, обмінів та взаємодій, що поєднує між собою індивідів. На думку вітчизняної дослідниці Г. Куц, такого роду зв'язки пояснюються за допомогою чотирьох мереж. Однією з яких є мережа інтересів, яка відноситься до інтеракційного виміру та поєднує в собі шанси, можливості, доступ до ресурсів та формує «соціальну ієрархію» міжособистісного поля. Разом з тим, дослідниця наголошує, що не варто переоцінювати роль міжособистісних взаємодій. Відтак, необхідно також враховувати і певну залежність взаємодій політичних суб'єктів від тих чи інших політичних ідей, ідеологій чи принципів, що здійснюється за допомогою суспільно-політичних інституцій [129, с. 535-536].

«Електоральний простір» має кілька вимірів, які обумовлюють характер голосування та політичні переваги громадян. Дослідивши джерельну базу, автор виявив, що в літературі виокремлюють двохвимірну та трьохвимірну структури електорального простору.

Соціокультурний та регіональний виміри складають двохвимірну структуру електорального простору, головним елементом якої є територіальні громади. Під ними розуміють людей (а саме електорат), що населяють територію з певними кордонами.

Так, соціокультурний вимір структурується на соціальний та етнокультурний. Соціальний вимір пов'язаний із розподілом праці, який призводить до формування різноманітних політичних інтересів окремих соціальних груп. Етнокультурний вимір представляє собою розмежування на основі етнічних та конфесійних груп.

Регіональний вимір поділяється на вертикальний та горизонтальний. Вертикальний вимір – це статус територіальної громади за принципом «центр - периферія».

Для вивчення електорального простору за цим критерієм необхідна його стратифікація, яка відбувається за такими критеріями: управлінським, соціально-економічним, історичним та географічним. Горизонтальний вимір полягає в ідентифікації територіальної громади за допомогою географічної назви та фрагментації території на електоральні райони з чіткими кордонами.

При цьому необхідно розглядати історико-культурний фактор, фактор економічної спеціалізації, природно-географічний та демографічний фактори. На відміну від вищезазначеного, російська дослідниця М. Новинська вважає, що двовимірна структура електорального простору представляє комплекс самостійних утворень, в якому існують політичні актори та електорат [167, с. 92-93].

Тривимірна структура електорального простору представлена в контексті двосторонньої взаємодії політичних сил та електорату. Зміст та структура електорального простору визначається за трьома показниками:

1) публічною боротьбою кандидатів за голоси виборців, що призводить до електоральної мобілізації населення (певного рівня готовності електорату брати участь у виборах);

2) постійною неформальною взаємодією політичних суб'єктів з виборцями та, як наслідок, поляризацією електорату (розмежуванням політичних переваг);

3) «дрейфом» уподобань електорату від виборів до виборів та персоніфікацією процесу - орієнтацією виборців на конкретних політичних лідерів) [99, с. 58-60].

При вивченні електоральної поведінки населення двовимірну та тривимірну структури електорального простору слід розглядати одночасно та паралельно, не дивлячись на те, що ці підходи є досить автономними. Ми вважаємо, що їх умовно можна поділити на географічний (двовимірний) та політичний (тривимірний) виміри. Тому використання детального аналізу електорального простору в межах «екологічної школи», про яку було зазначено вище, дає можливість більш детально вивчити політичні переваги громадян з урахуванням не тільки їх територіальної приналежності, а й з боку взаємодії з політичними акторами.

З середини ХХ ст. дослідження електоральної поведінки продовжується на основі соціологічного підходу. Він базується на приналежності виборців до певної соціальної групи. Пріоритет в обґрунтуванні цього підходу належить представникам Колумбійського університету - Б. Берельсону, Х. Годету, П. Лазерфельду, В. Макфі. Вони презентували роботи під назвою «Людський вибір: як виборці голосують під час президентської кампанії» (1944 р.) та «Голосування: вивчення громадської думки під час президентської кампанії» (1954 р.). Перше дослідження включало в себе аналіз поведінки 600 виборців однієї громади в штаті Огайо. Друге дослідження проводилось в штаті Нью-Йорк [287; 292; 293]. В представлених дослідженнях для вивчення настроїв виборців використовувались панельні опитування, які представляють собою вивчення одних й тих же людей через однакові проміжки часу. На основі цих праць дослідники дійшли висновків, що головну роль в поясненні вибору громадян

відіграють механізми ідентифікації за гендерними, класовими, статусними ознаками тощо.

Поняття «ідентифікація» було введено З. Фрейдом в рамках концепції захисних механізмів психіки. «Ідентифікацію» прийнято розрізняти на первинну та вторинну. Через «первинну ідентифікацію» дитина засвоює зразки поведінки важливих для неї людей. Вторинна ідентифікація, згідно з А. Маслоу, полягає в ототожненні людини із великою групою, що забезпечує йому відчуття безпеки та захищеності. Отже, соціологічний підхід полягає в дії певної соціальної групи на спільній основі. Позиція індивіда, що входить до складу соціальної групи, базується на принципі «я дію, виходячи з того, хто я є», а не із раціонального інтересу або сукупності засвоєних цінностей [144, с. 25].

Використовуючи соціологічний підхід як інструмент визначення електоральних переваг громадян, Б. Берельсон наголошував на тому, що для більшості виборців переваги цього типу не відрізняються від людських переваг, як наприклад, в сфері культури. Так, переваги в музиці, літературі, дозвіллі, одязі, етнічній приналежності, розмові та соціальній поведінці ґрунтуються за принципом аналогії щодо електоральних та політичних [293, с. 134-135].

Варто відзначити, що під «електоральними перевагами» або «електоральними преференціями» (від англ. to prefer – віддавати перевагу) розуміють «упорядковане ставлення виборця до конкретних індивідуальних чи колективних електоральних акторів, що проявляється в їх підтримці через реалізацію активного виборчого права. Зовнішнім вираженням електоральних преференцій вважають електоральні рішення – готовність громадянина взяти участь у голосуванні та підтримати певну політичну силу». Крім того, в наукових розвідках можна зустріти таке поняття як «часткова електоральна установка». Вона означає готовність голосувати «за» (або «проти») певного кандидата/партію. З її допомогою відбувається вивчення рівня підтримки виборцями тих чи інших політичних сил [18]. На думку вітчизняної дослідниці В. Руженцової, «змістом установки є модель майбутньої дії» [222]. Також необхідно звернути увагу на визначення терміну «електоральні орієнтації», який, на наш погляд, відповідно до

понять «електоральні рішення» та «часткова електоральна установка» демонструє певну готовність індивіда брати чи не брати участь в голосуванні, підтримувати чи не підтримувати політичну силу тощо. Поняття орієнтації і установки тісно пов'язані один з одним, вони відбивають спрямованість свідомості та дій індивіда, поведінки особистості щодо певного об'єкту зі світу політики [222].

Вищенаведені визначення «електоральні преференції (переваги)», «електоральні рішення», «часткові електоральні установки» та «електоральні орієнтації» активно використовуються при аналізі потенційної електоральної поведінки громадян. Однак, термін «електоральні преференції (переваги)» є ширшим в цьому ряді визначень. Тому, на переконання дисертанта, його використання буде більш доцільним при аналізі вже реалізованої електоральної поведінки.

В рамках соціологічного підходу в 60-х рр. ХХ ст. західні дослідники С. Липсет та С. Роккан визначили, що приналежність до будь-якої групи веде до розмежування інтересів. Вони виявили чотири лінії розмежування [132, с. 53-54]:

1) центр - периферія (про це свідчать різноманітні релігійно-етнічні розмежування, мовні конфлікти, які існують всередині багатьох держав);

2) держава-церква (так, наприклад, пасивні члени традиційної державної церкви та атеїсти в своєму політичному виборі керуються приналежністю до класу, а не до конфесії);

3) промисловці аграрії (особливо поглибила це розмежування промислова революція, що дало змогу робити вибір за своїми економічними інтересами);

4) власник - робітник (встановлення ринкових відносин вплинуло на майновий та соціальний статус громадян). Вищенаведені полегшували процес формування соціальної бази політичної сили та електоральний вибір з боку громадян.

Однак, соціальні розмежування не завжди призводили до групового голосування. Наприклад, в кінці 70-х рр. ХХ ст. англійський робітничий клас нерідко надавав більш широку підтримку консерваторам, ніж робітничій партії лейбористів. Крім того, в 60-70-х рр. ХХ ст. в країнах Заходу чисельна кількість

молоді з буржуазного середовища активно виступала проти норм буржуазного способу життя [67].

Таким чином, головна ідея соціологічного підходу полягала в груповій та колективній основі голосування. При цьому, дослідники фактично ігнорували індивідуалістичне трактування формування електорального вибору.

З часом розвиток складної соціальної структури суспільства та соціально-групові фактори почали здійснювати менший вплив на вибір громадян. Можливість прогнозувати результати виборів за допомогою соціологічного підходу в Західній Європі та США стала недостатньо високою.

Наступним підходом у вивченні електоральної поведінки став соціально-психологічний. В його основі лежить фактор партійної ідентифікації виборця при голосуванні. На думку дисертанта, можна виокремити умовно три етапи розвитку соціально-психологічного підходу: 50-60-ті рр.; 70-80-ті рр.; 90-ті рр. ХХ століття.

На першому етапі (50-60-ті рр. ХХ ст.) в науковий обіг була введена концепція партійної ідентифікації. Вона представлена в роботі А. Кемпбелла, Д. Гуріна, У. Миллера «Виборець приймає рішення» (1954 р.) та отримала назву «Мічиганська модель партійної ідентифікації». Згодом вчені А. Кемпбел, Ф. Конверс, У. Миллер, Д. Стоукс в роботі «Американський виборець» (1960 р.) проаналізували президентські вибори в США в 1952 р. та 1956 р. Дослідження представників Мічиганського університету значно відрізнялось за своєю масштабністю від їх попередників (вчених з «Колумбійської школи»), тому що проводились на загальнонаціональному рівні. Під «партійною ідентифікацією» науковці розуміли індивідуально-психологічну приналежність виборця, в якій особистісні почуття відносно до партії впливають на його вибір. Партійна ідентифікація формується в дитинстві, адже індивіди враховують погляди своїх батьків. Її зміст полягає у внутрішній природі політичної орієнтації, в якій ставлення до партії характеризується стабільністю, ефективністю та особистісною прихильністю [291, с. 88-89].

На другому етапі (70-80-ті рр. ХХ ст.) стабільність партійної ідентифікації піддали сумніву. Вона вже не розглядалась як першочерговий фактор та

абсолютно незалежна змінна при електоральному виборі громадян. Партиїну ідентифікацію почали розглядати як відносно залежну від політичного контексту та суб'єктивного аспекту, до яких належать оціночні орієнтації особистості. Американський вчений М. Фіоріна, проаналізувавши вибори в Америці в 1981 р., дійшов висновків, що політична ідентифікація – це просто відмінність між минулим та сучасним індивідуальним політичним досвідом виборця відносно політичних партій. Політичний досвід виборця М. Фіоріна ототожнює з накопичуванням знань та інформації. Крім того, на цей досвід впливає фактор «у», який прямо не входить до нього. Під фактором «у» М. Фіоріна розумів соціальне середовище, політичні події, характеристику кандидата/політичної партії та наявність інкумбентів [286, с. 82]. Під «інкумбентом» (від. англ. incumbent – той, що обіймає посаду) слід розуміти особу, що обіймає виборну посаду і залучилась до боротьби за переобрання. Вона має певні переваги, які виникають у зв'язку з її досвідом та впливовістю, володінням ситуацією, ресурсами, що є наслідком її перебування на виборній посаді [223, с. 100]. Отже, зміст партійної ідентифікації значно змінився. Його головною ідеєю стало те, що внутрішні за своєї природою політичні орієнтації мають зовнішні зв'язки, які пов'язані постійно діючими короткостроковими факторами.

Третій етап (90-ті рр. ХХ ст.) характеризується тим, що починають створюватись неокласичні версії партійної ідентифікації, в яких використовуються компоненти біхевіоралістського та раціонального підходів. Виникають перехідна та когнітивна моделі партійної ідентифікації. Концепція «партійної ідентифікації» змінюється на концепцією «політичних партійних преференцій» [151].

Перехідна модель заснована на концепції «розмірковуючого виборця». Ця концепція була введена в науковий обіг в 1991 році. Згідно з нею, дії «розмірковуючого виборця» ґрунтуються на раціональності, яка базується на неповній інформації. Основним фактором, що впливає на формування думки виборця, постають ретроспективні оцінки, міркування про кандидатів/ партії, програмні положення. Неабиякий вплив мають такі фактори: звичка як наслідок

стабільних переваг щодо партії; індивідуальні особливості виборця; нормативний фактор, наприклад, громадянський обов'язок [288, с. 23-25].

Когнітивна модель партійної ідентифікації заснована на концепції раціонального виборця. В її основі лежить теорія раціонального вибору Ентоні Даунса (1957 р.), що базується на когнітивних можливостях індивіда. Основними факторами, які впливають на рішення громадян виступають: 1) ідеологія (має пряму дію на виборця); 2) об'єктивні економічні умови; 3) суб'єктивні економічні преференції (мають непряму дію) [285, с. 50-64].

Згідно з вищенаведеним, партійну ідентифікацію слід розглядати не як внутрішній фактор, який визначає орієнтації особистості, а, навпаки, як результат дії зовнішніх, а також внутрішніх факторів, пов'язаних з оціночними орієнтаціями особистості.

На сьогодні, партійна ідентифікація (політичні партійні преференції) виступає одним із головних чинників структурування політичних орієнтацій громадян стосовно політичних об'єктів (партій, об'єднань). Проте в державах, на території яких за певних обставин не склалися міцні електоральні традиції, відбулась «...інтеграція традиційних партій в систему влади та їхня олігархізація», в яких «невисокі адаптивні можливості більшості політичних партій до нових потреб сприяли послабленню зв'язків цих організацій з соціальною базою та індивідуалізації політичної поведінки» [139].

В кінці 60-х рр. ХХ ст. американськими дослідниками Вірджинської школи Дж. Бьюкененом та Г. Таллоком було створено «Центр вивчення суспільного вибору». Основною метою створення названої організації було використання економічних методів та способів мислення у вивчення політичних процесів, в яких основною категорією аналізу є особистість. Вона здатна приймати раціональні рішення, що призводять до суспільної вигоди в цілому.

В соціологічній літературі «теорія суспільного вибору» зустрічається як «теорія соціального вибору», в економічній – «теорія ігор». Вищенаведені теорії використовуються в контексті раціонального підходу при дослідженні електоральної поведінки громадян.

Раціональний підхід почали активно застосовувати в 70-80-х рр. ХХ ст. Під «раціональністю» (від лат. ratio - розум) слід розуміти визначення, що характеризує різні форми активності людини, а також природні та соціальні явища з точки зору їх доцільності, ефективності, гармонійності, передбачуваності, економії витрачених засобів для досягнення мети тощо [251, с. 13]. В загальному вигляді раціональність визначається таким чином: суб'єкт (1) ніколи не обере альтернативу Х, якщо в той же час доступна альтернатива У, яка, з його точки зору, має переваги перед Х [285].

Раціональний підхід ґрунтується на роботі американського дослідника Е. Даунса «Економічна теорія демократії» (1957 р.). В ній розкривається положення про те, що кожний виборець голосує за ту політичну партію, яка надасть йому найбільшої користі. Екстраполюючи економічний підхід на суспільні відносини, науковець представив політико-економічний аналіз поведінки виборців та політиків. Він зазначав, що політики намагаються бути обраними для реалізації власних інтересів, а виборці голосують для того, щоб політики відстоювали їх інтереси [285]. Отже, відбувається вигідний взаємообмін.

На основі цього підходу сучасні пострадянські дослідники розглядають виборців як покупців та вкладників. Виборці-покупці орієнтуються на короткострокову перспективу, виборці-вкладники – на довгострокову. В останньому випадку виборець виступає як вкладник банку (акціонер, інвестор), який інвестує свій ресурс (голос) в майбутні дивіденди від діяльності обраного кандидата/політичної партії [166, с. 42-43].

В рамках раціонального підходу розрізняють кілька моделей голосування. Так, просторова модель голосування полягає в тому, що виборець віддає голос за ту партію, яка є найбільш близькою до нього у просторі різноманітних факторів. Під ними виступають окремі проблеми, які висвітлюються в ході передвиборчої кампанії, ідеологічні позиції партій. В свою чергу, просторове голосування поділяється на ретроспективне/перспективне та позиційне (ідеологічне) голосування [139].

Розглядаючи ретроспективну модель голосування, необхідно відмітити роботу американського вченого М. Фіоріни «Ретроспективне голосування на американських національних виборах» (1981 р.) [286]. Дослідник зазначав, що ретроспективне голосування виступає як елемент, який не потребує значних витрат на вибори. Він наголошував на ретроспективному оцінюванні партій - інкумбентів. Виборці виходять з того, що знають, як жили при попередньому уряді. Вони не обізнані щодо деталей та політичної платформи партії. При цьому здатні давати оцінку економічного становища в країні, зовнішньої політики уряду, президентського правління тощо. М. Фіоріна поділяв ретроспективне голосування на просторове та опосередковане. Просторове ретроспективне голосування базується на більш або менш прямому досвіді від політичних подій. До опосередкованого ретроспективного голосування входить оцінка політичних фігур або інститутів (наприклад, економічна політика уряду). Перспективне голосування розглядає виборця як споживача. Воно виходить з того, що виборець співвідносить свої потреби із пропозиціями на політичному ринку та обирає ту партію, яка є найбільш прийнятною для нього.

Згідно з позиційним (ідеологічним) голосуванням, виборець обирає політичну силу, яка відповідає його інтересам, артикульованим на ідеологічному рівні. При цьому враховується ідеологічна позиція партії та ідеологічна позиція виборця [139].

Вивчення партійних програм та діяльність кандидатів потребує володіння значною інформацією. Аналіз та її обробка не завжди є об'єктивними. На це впливає обмеженість обчислювальних людських ресурсів, які потрібні для прийняття рішення. Тому на зміну «раціональності» вводиться поняття «обмежена раціональність». Воно означає те, що раціональні рішення рідко коли можуть здійснюватись на практиці, тому що більшість людей є раціональними лише частково. В усіх інших випадках вони є емоційними та ірраціональними [55].

Використання раціонального підходу при вивченні електоральної поведінки дало змогу науковцям використовувати здобутки економічної галузі в політичному середовищі. Цей підхід розглядався як універсальна економічна теорія, що «...

виросла, з одного боку, з розробок ряду економістів, які прагнули продемонструвати, що їхній індивідуалістський теоретичний підхід може бути успішно використаний для аналізу широкого кола явищ, які значно виходять за рамки того, що прийнято відносити до «економічної» сфери, а з іншої – із спроб представників інших суспільних дисциплін виробити чіткі соціальні теорії, що піддаються формалізації, які б дозволили їм досягти такого ж успіху в моделюванні соціальних процесів з чітким емпіричним виходом, якого досягли економісти» [248, с. 51].

Одним із недоліків цього підходу є те, що індивід – це не завжди раціональна особистість. По-перше, на ринку покупець не завжди виступає раціонально. Доведенням цього є феномен престижного, снобістського споживання. Покупець не завжди керується економічно раціональними діями, часто – психологічними. По-друге, існує таке явище, як уніфікація поведінки споживачів – часто вибір втрачає свій індивідуальний характер. Крім того, раціональний вибір не завжди означає раціональний результат. В політиці, як на ринку, раціональний егоїзм може мати «зворотній ефект». Думка про «раціонального егоїста» швидше допомагає пояснити такі явища як принципова неучасть в голосуванні або низький процент явки виборця [149].

Виокремлення наступного - когнітивного підходу в дослідженні електоральної поведінки було здійснено сучасною російською дослідницею Г. Пушкарьовою [201]. Слід зазначити, що під «когнітивністю» розуміють (лат. *cognitio* – пізнання, вивчення, усвідомлення) здатність до розумового сприйняття та перероблення зовнішньої інформації. В широкому сенсі, цей термін інтерпретується як сам акт пізнання або саме знання.

Цей підхід полягає в тому, що дії виборця обумовлені впливом оточуючого середовища та когнітивними можливостями індивіда. Він «...дозволяє розглядати електоральний вибір як результат певної послідовності ментальних реакцій та розумових актів індивіда, що забезпечують сприйняття соціальної інформації, її розуміння, усвідомлення та прийняття на цій основі певного рішення» [200].

Згідно з цим підходом, електоральна поведінка громадян базується на трьох позиціях. Основою першої є те, що людина робить електоральний вибір виключно в інформаційному середовищі, в якому присутні різноманітні повідомлення. Це середовище формує об'єктивне смислове, символічне поле, що впливає на індивідів, які в ньому знаходяться. Друга позиція робить акцент на тому, що людина повинна володіти певною «внутрішньою інформацією», яка засвоюється індивідом в ході набуття політичного досвіду. Вона дозволяє індивіду орієнтуватися в політичній символічній реальності, розпізнавати та розрізняти інформацію, виражати своє ставлення до того, що відбувається. Третя позиція ґрунтується на тому, що людині властиві особливі когнітивні механізми, завдяки яким перетинаються зовнішня та внутрішня інформація. В цих механізмах з'єднуються неусвідомлені ментальні процеси та активна розумова діяльність, яка контролюється свідомістю. Однак, існує достатня кількість факторів, яка обмежує засвоєння політичної інформації. Дослідниця Г. Пушкарьова вважає, що: 1) кожна людина володіє індивідуальним обсягом політичних знань, які впливають на сприйняття нової інформації; 2) для індивідів не є характерним брати до уваги повідомлення, які суперечать їхнім уявленням та ціннісним орієнтаціям; 3) оцінюючи проблеми чи події, індивіди використовують поняття та образи, які зберігаються в їхній пам'яті. Тобто, існують певні ментально-психологічні процеси, що мають індивідуальний характер, від яких залежить сприйняття та критичне осмислення отриманої інформації [200].

Отримуючи інформацію зовні, людина обробляє її. Існують периферійний та центральний способи оброблення інформації. Центральний спосіб оброблення інформації обумовлюється її всебічним аналізом, оцінкою, критичним осмисленням та раціональним усвідомленням. Периферійний спосіб обробки інформації полягає в простому прийнятті повідомлення без його аналізу. Отримана інформація не перевіряється та не ставить під сумнів якість аргументації [200].

На думку автора, виокремлення ще одного теоретичного підходу, заснованого на когнітивних можливостях індивіда, дає змогу акцентувати увагу на

індивідуальному вмінні людини сприймати політичну інформацію, адже саме внутрішні когнітивні процеси сприяють її поведінці в контексті політичних подій. В основі поведінки індивіда лежить принцип інтеграції інформаційного впливу оточуючого середовища та когнітивних можливостей особистості.

Ситуаційний (історичний), маніпулятивний та індивідуально-психологічний підходи у вивченні електоральної поведінки населення були запроваджені російським соціологом Г. Дилигенським [67].

Ситуаційний (або історичний) підхід ґрунтується на положенні, що будь-яка політична орієнтація є реакцією на конкретну ситуацію, в якій знаходиться суспільство. Цей підхід розкриває залежність вибору від:

- 1) динаміки потреб та суспільної ієрархії, що обумовлюється зрушеннями в соціальній та політичній ситуації;
- 2) від змісту знань, характерних для суспільства.

Ситуаційний підхід є особливо важливим для аналізу еволюції суспільно-політичних настроїв. Проте не всі люди обирають одну й ту ж орієнтацію та піддаються впливу суспільних настроїв. Недоліком цього підходу є те, що він недостатньо враховує внутрішньо психологічні фактори громадян.

В основі маніпулятивного підходу лежать уявлення виборців про залежність політико-ідеологічних позицій, настанов та орієнтацій людей як від переконуючого друкованого/електронного впливу, так і від ступеня контролю електорального вибору владними інституціями, які можуть впливати на нестійкого виборця. Вивчення електоральної поведінки за допомогою маніпулятивного підходу обумовлено діяльністю системи масових комунікацій та пропаганди. Із загальнопсихологічної точки зору, під «масовою маніпуляцією» слід розуміти різновид процесу переконання. Проте для людей є характерним не тільки піддаватися переконанню, а й виробляти психологічні механізми захисту від нього. Тобто, людина здатна виступати не тільки в якості об'єкта, на який спрямовано інформаційний вплив, але й бути реальним дієвим суб'єктом, здатним протидіяти цьому впливу засобом «фільтрації» інформації, яку вона сприймає. Матеріалом для фільтрів слугують уявлення, які засвоєні в процесі соціалізації –

тобто сформовані під батьківським впливом, впливом друзів, референтних груп і таких, які стали надбанням особи.

Індивідуально-психологічний підхід обумовлений стійкими характерними рисами індивідуальної психіки («психічні структури»). Риси індивідуальної психіки можуть бути природжені та набуті і мати значний вплив на суспільно-політичну позицію людини.

Таким чином, теоретико-методологічні напрямки дослідження виборчої поведінки громадян представляють собою наукові розробки як західних, так і пострадянських дослідників. Аналіз широкого кола джерел засвідчив, що серед вітчизняних вчених відсутні роботи, в яких були б представлені концептуально нові теоретико-методологічні підходи до вивчення виборчої поведінки громадян. Тому вивчення електоральної поведінки громадян України потребує не тільки застосування вже існуючих підходів, адаптованих до вітчизняних умов, а й подальшого розвитку теоретико-методологічної основи дослідження в рамках сучасної науки.

Висновки до розділу I

Теоретичною та методологічною основою дослідження електоральної поведінки є наукові ідеї і положення, погляди, узагальнення і висновки досліджуваної проблеми, викладені в працях вітчизняних і зарубіжних вчених, фахівців з державного управління, політологів, філософів, соціологів, істориків, правників, дослідників інших галузей, що мають принципове значення для осмислення і розв'язання сформульованих завдань дослідження.

Загальний огляд джерельної бази дав автору підстави стверджувати, що на сьогодні електоральна поведінка громадян всебічно не досліджена, залишається багато дискусійних питань, відсутні єдині підходи до її визначення та змісту, вітчизняні теоретико-концептуальні розробки щодо вивчення поведінки виборців, зокрема, на основі аналізу результатів голосування (тобто реалізованої поведінки

виборців). Тому різнопланові дослідницькі матеріали дозволили дисертанту науково обґрунтувати висновки та уникнути однобічної оцінки фактів і подій.

В процесі вивчення основних концептуальних підходів до базових понять дослідження було розглянуто їх структуру та зміст. Автор, дослідивши репрезентовані у сучасній науковій літературі погляди відносно визначень понять «електорат» та «електоральна поведінка», зазначає, що не існує їх єдиного визначення. Головною причиною безлічі наукових дефініцій є те, що дослідження цих явищ носить міждисциплінарний, комплексний характер та знаходяться в сфері вивчення політичної, психологічної та соціологічної наук. В результаті цього з'явилися їх численні трактування.

Беручи до уваги поліваріантність поняття «електоральна поведінка», автор подав власне трактування цього терміну, під яким слід розуміти складне суспільне явище пов'язане із діями виборців відносно визначення та здійснення електорального вибору в межах виборчого процесу. Електоральна поведінка обумовлюється соціально-економічними, політичними та соціокультурними особливостями індивіда і суспільства в цілому.

Складність вивчення зазначеної проблематики викликана її міждисциплінарним характером. На основі проведеного аналізу широкої джерельної бази автору вдалось систематизувати та виділити вісім теоретико-методологічних підходів до вивчення електоральної поведінки громадян: географічний, соціологічний, соціально-психологічний, раціональний, когнітивний, історичний (ситуаційний), маніпулятивний, індивідуально-психологічний. Разом з тим в жодній вітчизняній роботі, проаналізованій дисертантом, не знаходить свого відображення проблематика електоральної поведінки громадян України з позицій нових теоретико-концептуальних засад.

РОЗДІЛ 2.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ГРОМАДЯН: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ФАКТОРНА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ

2.1. Методологічний вимір дослідження електоральної поведінки громадян

У поданій науковій роботі задля глибокого і всебічного пізнання об'єкта дослідження використаний певний методологічний інструментарій. У дисертації був застосований системний, структурно-функціональний, інституціональний, метод операціоналізації понять, компаративістський, порівняльно-історичний, біхевіоралістський та емпіричний методи дослідження, що дозволили всебічно пізнати електоральну поведінку громадян Південного регіону як складної цілісності та зрозуміти специфіку її змісту та функціонального призначення.

З метою цілісного сприйняття об'єкта дослідження був використаний системний метод. Він дав змогу визначити стратегію наукового аналізу, а саме розкрити зміст виборчого процесу, специфіку електоральної поведінки громадян, фактори впливу та характер голосування громадян Південного регіону України в контексті виборчих систем. В межах даного дослідження важливим є не стільки властивості окремих елементів чи підсистем електорального процесу, скільки особливі інтегративні та системотворчі зв'язки об'єкта дисертації.

При аналізі будь-якого політичного явища останнє уявляється як система, що має певну структуру, елементи якої мають взаємний вплив. Така позиція базується на ідеї про те, що будь-який політичний процес або явище відчуває на собі вплив цілої низки зовнішніх та внутрішніх факторів. А тому його аналіз буде точним лише за умови досконалого вивчення зв'язків цього процесу з іншими. Беручи до уваги особливості системного методу, автор зосередив дослідження на структурі електорату Південного регіону України, як наслідок, це сприяло наданню йому повноцінної характеристики. Щоб детально проаналізувати та обґрунтувати вибір

громадян Південного регіону, потрібно спочатку розглянути функціонування провідних політичних сил та технології виборчих систем.

Призначення і функції окремих частин об'єкта, що досліджується, можуть бути осмислені тільки у світлі цілісного уявлення про систему. Водночас системний метод аналізу електоральної поведінки, виборчих систем вимагає детального вивчення їх складових, структури і функціонування. Це досягається застосуванням поряд із системним підходом структурно-функціонального методу. Так, під час виявлення факторів, які впливають на прийняття виборцями того чи іншого електорального рішення в межах виборчого процесу, дисертант спершу розглянув мотивації, установки, цінності, які є складовою формування електоральної поведінки. В ході дослідження останньої показана її залежність від функціонування певної політичної системи. Значну роль відіграє також діяльність самих політичних партій та окремих кандидатів на державні посади. На основі цього аналізу доведеним є те, що для виборців Південного регіону не існує тривалої ідентифікації з конкретною політичною силою, такий зв'язок має тимчасовий характер. Беручи до уваги принципи структурно-функціонального підходу, потрібно дослідити обставини, в яких знаходяться виборці в період передвиборчої кампанії та які на них можуть впливати при прийнятті важливого електорального рішення.

За допомогою вищенаведеного методу вивчався структурний склад народних депутатів, обраних до загальнонаціональних та місцевих рад Південного регіону України на виборах у 1998, 2002 та 2006 рр. Було виявлено, що, за результатами позачергових парламентських виборів 2007 р., структурний склад народних депутатів Верховної Ради України, які представляли певні політичні сили, практично не змінився, тому відпала потреба в ґрунтовному аналізі саме цього періоду виборчого процесу. До того ж значна увага була приділена депутатам, які входять до складу міських та обласних рад Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, що перемогли на виборах у 2010 році.

На основі отриманих результатів було з'ясовано політичні цінності, управлінсько-професійні якості та цілі тих депутатів, яких було обрано до

вищезгаданих структур. Це дало змогу запропонувати версію мотиваційних переваг електорату Південного регіону.

За допомогою структурно-функціонального підходу досліджувався вплив професійних, ментальних, ідеологічних, економічних факторів на цілепокладання та вибір електоральної частини населення під час голосування. Вивчалися механізми реалізації кандидатами в депутати свого пасивного виборчого права. Було з'ясовано, які особливості діяльності політиків спонукали виборців віддавати за них свій голос.

Структурно-функціональний підхід дав змогу розкрити природу й особливості функціонування електоральної поведінки громадян як невід'ємної частини виборчого процесу.

Розуміння динамічності політичного життя, бачення не тільки механізму функціонування, але й механізму розвитку, не лише нинішнього стану елементів і структури, а й попереднього та тенденцій майбутнього досягається за допомогою порівняльно-історичного підходу.

Для того, щоб сформулювати цілісне уявлення про специфіку електоральної поведінки громадян в Південному регіоні України необхідно було звернутися до порівняльно-історичного методу наукового аналізу. Щоб дати об'єктивну оцінку сучасному розвитку електоральних проявів, потрібно було вивчити їх генезу та трансформаційні зрушення.

Порівняльно-історичний метод дав змогу вивчити політичні події, які стосуються виборчого процесу, пов'язуючи їх з історичними умовами, а також якісними змінами на різних етапах розвитку цього явища. Так як цей метод потрібен для аналізу подій і явищ, що періодично повторюються в історії, для співставлення генетично споріднених політичних процесів, дисертанту необхідно було порівняти вибори, які відбулися в певній історичній ситуації за роки незалежності в Південному регіоні України. Головною метою в цьому сенсі було виявити, чи відбулися якісні зміни сучасного представницького складу державних органів у порівнянні з попередніми скликаннями та продемонструвати відмінні показники, отримані в результаті виборчих подій, що сталися на різних історичних

етапах розвитку. На основі цих результатів було узагальнено сучасний та історичний досвід проведення виборчих кампаній у 1998, 2002, 2006, 2010 роках у регіоні, що досліджується.

Метод періодизації дозволив автору вивчити політичне явище виборчих процесів, які відбувалися в межах Південного регіону України, в їх тісному зв'язку з історичними обставинами в хронологічному порядку їх розвитку.

Враховуючи те, що політичні процеси потрібно вивчати з урахуванням характерних особливостей не соціуму, а індивіда, який має низку природних властивостей, спрямовуючи їх до реалізації потреби влади, важливим є застосування біхевіоралістського методу дослідження. Саме цей метод є пріоритетним в рамках цієї роботи, виходячи з того, що він один з перших сприяв вивченню електоральної поведінки виборців і розробці передвиборчих технологій в межах становлення і розвитку прикладної політології. Звідси випливає, що завдання автора дисертації – дати точний, реалістичний опис причин та цілей електоральної поведінки громадян Південного регіону в період виборчої кампанії. В цього підходу, враховуючи емпіричні спостереження за електоральною поведінкою групи, що досліджується, на рівні «мікро - мікро» дослідження (коли відбувається дослідження зв'язків між біографічними даними, ролями, мотиваціями, політичними настроями та рішеннями виборців) була виявлена конкретна мотивація індивідів, що спонукала їх робити саме такий вибір в процесі голосування за кандидатів до представницьких органів влади.

Беручи до уваги біхевіоралістський підхід, у дисертанта була можливість дослідити причини суттєвих відмінностей, що має електорат між тими ідеологічними та політичними принципами та конкретними рішеннями, які вони приймають, реалізуючи своє активне виборче право. Продемонстровано, що між цими взаємопов'язаними, але різними проявами електоральної поведінки існує велика відстань, а перехід від одного до іншого передбачає складний механізм, де проявляються найрізноманітніші мотиви електорального вибору. Враховуючи цей факт, доведено, що відсутній визначальний вплив якогось одного фактору на поведінку людей в процесі прийняття важливого громадянського рішення. Тому,

виходячи з принципів біхевіоралістського підходу, вдалося встановити, що переваги виборців змінюються протягом всього періоду виборчих кампаній. Відповідно, дисертант більше уваги звернув вже на реалізовану поведінку громадян. Крім того, зважаючи на те, що колективні, групові дії людей так чи інакше започатковуються від поведінки конкретних особистостей, доведеним залишився факт, що домінуючими мотивами політичної поведінки є психологічні мотиви, які, звичайно, можуть бути соціально обумовлені, але можуть мати і специфічну, індивідуальну природу.

Таким чином, застосування біхевіоралістського методу в роботі дало можливість показати, що до факторів, які детермінують електоральну поведінку громадян потрібно відносити комплекс чинників суб'єктивного і об'єктивного, короткострокового та довгострокового, зовнішнього і внутрішнього характерів.

Біхевіоралістський підхід передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо. Тому доречним буде звернення автора до емпіричного методу дослідження.

Особливою увагою в науковій аналізі користується мова. Синонімічність та полісистемність мови – це складна проблема, з якою стикається політична наука. Відомо, що ще Сократ піднімав питання про зміст понять, а відомий англійський філософ Ф. Бекон актуалізував проблему розуміння, створивши метод індукції, який дав, на його думку, можливість виробити в будь-якій науці чітку систему понять і категорій з метою уникнення непорозумінь. Тому і перед автором цієї роботи постала нагальна необхідність термінологічного упорядкування.

Метод операціоналізації понять передбачає вивчення історичного походження термінів і понять, що їх позначають, розробку або уточнення змісту категоріального апарату, встановлення взаємодії та субординації понять, їх місця в теоретичному аналізі певної політичної ситуації, яка знаходиться в колі політичних інтересів науковця.

Для того, щоб зрозуміти стан розробки поняття «електоральна поведінка» на сучасному етапі розвитку політичної науки дисертанту, необхідно було

проаналізувати походження, еволюцію та сутність понять «електорат» та «електоральна поведінка». Автор цієї роботи систематизував наявні концептуальні підходи до трактування змісту цих понять.

Дисертант виділив три основні підходи до трактування поняття «електорат». Запропоновано розглядати електорат, використовуючи нормативний, політологічний та соціологічний підходи. В ході дослідження було встановлено, що серед зазначених підходів найбільш широким є соціологічний. Він дає змогу розмежовувати електорат. Вивчаючи базове поняття цього дослідження - «електоральну поведінку», автор на основі широкого кола літературних джерел дійшов висновку, що останню потрібно вивчати за допомогою таких підходів як географічний, соціологічний, соціально-психологічний, раціональний, когнітивний, історичний (ситуаційний), маніпулятивний та індивідуально-психологічний.

З метою поглибленого вивчення понять «електорат» та «електоральна поведінка» дисертанту потрібно було дослідити деякі аспекти виборчих систем. Необхідним стало звернення до інституціонального методу політичного дослідження. Дослідити вибори як політичний інститут потрібно було, виходячи з того, що активність електорату, як правило, найбільше починає проявлятися в період виборчої кампанії. Так як інституціоналізація – це процес упорядкування, стандартизації і формалізації соціальних стосунків в певній сфері життєдіяльності, то зрозумілим є те, що необхідно було дослідити, чи змогли зміни типу виборчої системи вплинути на електоральну свідомість та електоральну активність.

В руслі вивчення проблеми розвитку сучасних виборчих процесів та їх головних акторів значну роль відіграє позиціонування лідерських сил під час передвиборчих кампаній. Тобто, неабияке значення мають інструменти, за допомогою яких претенденти на депутатські посади реалізують свої політичні амбіції та впливають на масову свідомість. Важливим в цьому процесі є інформаційний ресурс, який застосовують політики з метою маніпуляції політичними позиціями електорального корпусу.

Аналіз змісту політичних документів, динаміки політичних подій і особливостей політичного мислення осіб, що беруть участь у прийнятті рішень, об'єктивно виступають «головними конструкціями» комплексного підходу, до якого вдаються сучасні дослідники при вирішенні прикладних завдань. Так зрозумілим є вибір дисертантом івент-аналізу як прикладної аналітичної методики в дослідженні політичного процесу як цілісності, яка складається з певних політичних подій. Найчастіше в якості об'єктів досліджень за допомогою івент-аналізу виступають різноманітні події.

В дисертаційній роботі був зроблений івент-аналіз діяльності політичних сил на території Південного регіону України. Аналіз доступу політичних партій до ЗМІ продемонстрував, що в Україні він забезпечується тільки партіям чи кандидатам, лояльним до провладних структур. В інших випадках існує навіть неформальна цензура на рекламу опозиційних партій чи лідерів на місцевих телебаченнях. Крім того, про ці політичні сили подається необ'єктивна інформація чи вона носить формальний характер.

За допомогою івент-аналізу автором також була виявлена суспільно-політична діяльність кандидатів в депутати, що брали участь у виборчих перегонах, їх взаємодія із виборцями. Фаворитами в цьому процесі, зі зрозумілих причин, виявилися провладні блоки та їх кандидати. Для того, щоб переконатися в уподобаннях ЗМІ пвдносно до певних кандидатів у депутати, потрібно було дізнатися про залежність цих структур від політичних фаворитів. В ході цього аспекту дослідження зрозумілим стало те, що лояльними засоби масової інформації були до тих претендетів на депутатські мандати, які мали фінансову та адміністративну залежність від своїх засновників та їх обласних типографій.

Метод івент-аналізу дав можливість автору вивчити такий аспект політичного життя як функціонування виборчої системи. Дослідження документів виборчої кампанії дозволило дисертанту краще зрозуміти механізм виборчого процесу, виявити його закономірності та пояснити виборчі стратегії кандидатів на виборні посади. Кожен такий кандидат в ході передвиборчої кампанії намагається схилити на свій бік якомога більше виборців, а, відповідно, орієнтується на їх життєві

пріоритети при складанні програм власної партії. Однак для дослідника залишається зрозумілим, що інформаційний текст цих програм завуальований і тому ця інформація повинна пройти «науково-політичну фільтрацію». Дисертант в такому випадку дослідив відповідні документи і на основі отриманих результатів зробив певні висновки відносно намірів авторів таких текстів і можливих реакцій адресата. Крім того, з різних інформаційних джерел дослідник отримував інформацію про біографічні дані кандидатів у депутати, які балотувалися в Південному регіоні. На основі цих результатів він дійшов висновку, що більшою підтримкою заручаються ті кандидати, які проживають та працюють в зазначеній області, тому спрацьовує географічний фактор «ефект друзів та сусідів» за принципом «земляцтва». Таким чином, використання методу івент-аналізу в цьому дослідженні дозволило більш глибоко і всебічно дослідити шляхи формування депутатського корпусу.

Модифікацію політичних процесів, що відбуваються в сучасному світі, багатоманітність проявів політичного життя на теоретичному рівні можна пізнати лише за умови їх порівняння й зіставлення, побудови аналітичних порівняльних моделей, які класифікували і групували політичні процеси і явища за певними ознаками. Це досягається використанням порівняльного методу.

В предметному полі автора цієї роботи закладено порівняння виборчих систем, які застосовувались в процесі голосування в Південному регіоні в визначені часи парламентської кампанії. Так задля об'єктивного аналізу електоральної поведінки громадян під час виборчого процесу потрібно було співставити прояви виборчих систем в різні періоди передвиборчих кампаній, які проходили в Південному регіоні України. Крім того, головною метою було виявити, чи вплинула зміна типу виборчої системи на результати голосування електорату.

Можна констатувати, що дисертант в роботі провів не тільки компаративістський, а й порівняльний регіональний аналіз. Метод «case study» допоміг автору з'ясувати індивідуальність чинників впливу та специфічні форми прояву електоральної поведінки громадян Південного регіону України у

порівнянні із загальнонаціональними показниками. Регіональне порівняння («case study») використовується для порівняння регіонів, обраних через схожість їх географічного, історичного, економічного, політичного, соціального чи культурного розвитку, тобто критеріїв, які можуть використовуватися, як елементи контролю. Цей метод дослідження посів вагомe місце в представленій дисертаційній роботі. Так як, на відміну від інших видів порівнянь, „area study” сприяв конкретизації і здійсненню більш глибокого аналізу предмета порівняння (прояви електоральної поведінки), обмежуючи дослідження певною кількістю областей регіону. Однак, виходячи з того, що дослідник більше порівнював виборчі процеси в визначених областях регіону, можна констатувати, що він швидше за все субрегіональне політичне дослідження. Об’єктом його уваги були Одеська, Херсонська та Миколаївська області. Досліджуючи політичну ситуацію, яка склалася у вищезазначених регіонах, він порівнював їх за такими критеріями як ступінь активізації поведінки виборців, вплив географічного фактору на прийняття їх рішення, причини отриманих результатів голосування тощо.

В дисертації був використаний емпіричний метод політичного дослідження. Дати повномасштабну оцінку політичній поведінці можливо тільки за умови безпосереднього контакту з тими, хто є носієм цієї поведінки. Задля реалізації цього проекту автор вирішив провести соціологічне дослідження, а саме - анкетування.

Найскладнішим завданням в цьому процесі була постановка проблеми, яку необхідно дослідити. Проблема – це завжди протиріччя між знаннями про потреби людей в якихось результативних практичних чи теоретичних діях і незнанням шляхів і засобів їх реалізації. Вирішити проблему – означає отримати нові знання чи створити теоретичну модель, яка пояснює те чи інше явище, виявити фактори, які дозволяють впливати на розвиток політичних явищ в бажаному напрямі. Так, головною проблемою, яка постала перед дослідником, стало підтвердження того, що головним мотивом електорального вибору громадян Південного регіону виступає особистісний підхід при голосуванні.

Проведення соціологічного дослідження дало змогу розібратися в електоральних уподобаннях громадян напередодні виборів до міської ради. Було з'ясовано, які соціальні групи та особистості проявляють найбільшу політичну активність у передвиборчий період, виявляють симпатію до тих чи інших кандидатур, мотиви їх електорального вибору та оцінка громадянами діяльності представницької влади.

2.2. Основні фактори впливу на електоральну поведінку громадян

Електоральна поведінка – складне суспільне явище, зумовлене впливом багатьох факторів. Так, наприклад, належність до соціальної страти, статі, віку, етнічної групи визначає особливості індивідуальної поведінки виборця. Разом з тим економічні, соціальні, політичні, культурні фактори зумовлюють електоральний вибір громадян. Тому наукове дослідження електоральної поведінки повинно відбуватись комплексно, враховуючи всі вищезазначені аспекти. Ґрунтовне вивчення електоральної поведінки (електорального вибору) громадян не можливе без детального аналізу факторів, що її обумовлюють. Деякі науковці використовують поряд із поняттям «фактори» такі терміни: «чинники», «спонуки», «причини», «конститутивні елементи» тощо [133].

На наш погляд, під вищеперерахованими термінами необхідно розуміти певні умови, за яких відбувається прийняття тих чи інших рішень, визначення лінії поведінки, спонукання до дії тощо. В цьому дисертаційному дослідженні для уніфікації визначення ми будемо використовувати поняття «фактори», під яким слід вважати вважати причини, що впливають на прийняття тих чи інших електоральних рішень, визначають лінію поведінки, електоральні переваги та вибір громадян.

Аналізу впливу факторів на електоральну поведінку громадян присвячено багато наукових робіт в рамках суспільно-політичних наук. При політологічному підході необхідно враховувати роль політичних переконань та установок, світоглядних позицій виборця тощо. Натомість, соціологічний підхід звертає увагу

на сукупність соціокультурних факторів. Тому, для вивчення специфіки електоральної поведінки громадян Південного регіону України необхідна систематизація всіх існуючих факторів, та виокремлення на цій основі найбільш пріоритетних.

Географічна парадигма, основоположником якої був французький мислитель Ж. Боден (ця школа представлена також М. Ковалевським, В. Ключевським, І. Мечниковим та ін.) актуалізує важливість зовнішніх факторів впливу. В якості основних детермінант, які істотним чином впливають на розвиток країни в цілому, значною мірою визначають особливості політичної поведінки, політичної системи, взаємодії громадян і влади, прихильники географічної парадигми розглядають територіальні, еколого-географічні, фізико-кліматичні та інші природні явища. Такі західні дослідники як Ш. Монтеск'є, Г. Маккіндер, Ф. Ратцель, К. Ріттер та інші, пояснюючи обумовленості політичних процесів і поведінки людей, їх специфіки, вирішальне значення відводили масштабам територій, переважанню степів або лісів в ландшафті країни, відсутності або наявності природних кордонів, запасів природних ресурсів, кількості родючої землі, характеру клімату, щільності населення і т.д. Звичайно, географічний фактор в однаковій мірі неправомірно ні ігнорувати, ні перебільшувати. Його недооцінка вела до зменшення значення своєрідності традицій, культурно-історичних особливостей, специфіки менталітету, але й надмірна переоцінка породжувала одноманітні інтерпретації тих чи інших явищ, їх фатальну зумовленість, а, отже, і неможливість для дослідників виявляти альтернативні шляхи розвитку.

Враховуючи цей підхід, можна констатувати, що ціла група географічних факторів зумовила особливості політичної системи й політичного життя. Подібно до людини, суспільство живе в тісному зв'язку з природно-кліматичними умовами і, якщо існує залежність біоритмів індивіда від географічних циклів, то соціальний характер, соціальний розвиток теж залежать від особливостей природного середовища.

В сучасних умовах, при значній щільності, мобільності населення, розвинених середовищ комунікацій географічний фактор вже не здійснює такого визначального впливу на поведінку політичних суб'єктів, як у давнину. Крім того, велика протяжність територій і розосередженість населення не є специфічними особливостями України. Подібне відрізняє Монголію, Австралію, США, Канаду та інші країни. Сучасна політична практика свідчить, що не існує тісного зв'язку політичної поведінки суспільства з середовищем, кліматом. Наприклад, в США величезні простори, на яких селилися прибульці в Новий світ, сприяли формуванню в американців установок на «рівність можливостей», відповідальність та працездатність. Тому культурно-антропологічна і географічна парадигми аналізу електоральної поведінки, політичних феноменів у цілому вимагають доповнення їх іншими підходами, що дозволить розширити їх аналітичні можливості.

Таким чином, в основі зовнішніх факторів лежать соціоструктурні характеристики населення. Характеризуючи поняття «соціоструктурний», український соціолог А. Литвин зазначав, що воно складається із двох компонент: соціального та структурного [133]. Під соціальною компонентою розуміються «ті суспільні явища, котрі мають відносно стабільну форму і досить помітно впливають на перебіг соціальних процесів», серед них людські спільноти, об'єднання, тощо. Тобто, центральним елементом виступають певні соціальні групи: економічні, політичні, територіальні, професійні, статеві, вікові, етнічні, конфесійні тощо. До структурної компоненти відносять соціокласову й етнокультурну приналежність, загальну специфіку території, рівень освіти, вік, політико-партійну ідентичність тощо. Для цієї компоненти не завжди є характерні прямі дії на індивіда, тому що вони опосередковані його минулим досвідом та суспільним середовищем.

Інтегруючи соціоструктурні фактори, слід зазначити, що вони є проявом впливу на індивіда певної соціальної структури, в якій він існує. Ця структура слугує відображенням певних об'єктивних обставин в поведінкових реакціях індивіда, виявляє його схильність до певних почуттів, оцінок і мотивів.

Підхід до соціокультурного фактору як елементу політичного життя суспільства дозволяє розглядати його не тільки як сукупність інституціолізованих і неінституціолізованих духовних цінностей, створених у процесі історичної та суспільно-політичної діяльності, але й включати до нього так само засоби, механізми, результати діяльності, відносини, що складаються в її процесі. Так, відсутність в українській політичній культурі стійких, широко розгалужених демократичних традицій, слабка розвиненість у соціальних верств самостійного політичного мислення, укорінена звичка до інтелектуального споживання готових штампів, гасел, обмеженість простору для взаємодії громадян зі своєю державою істотно впливають на політичну й електоральну поведінку. Діяльність політичних суб'єктів зводиться нерідко не до критичної рефлексії, раціоналізації соціального і політичного досвіду, а до емоційних уявлень, в яких домінують імпульсивні, часто ще й ірраціональні мотивації та установки, що обумовлюють або апатію, або перевагу несанкціонованих, нерідко нелегітимних форм політичної участі. Звичайно, політична активність такого роду вибухонебезпечна для будь-яких механізмів управління, вона не сприяє утвердженню в суспільстві діалогової політичної культури, усвідомленого політичного вибору при голосуванні, за якого все суспільство і кожен громадянин окремо, голосують за того чи іншого кандидата, політичну партію, несуть свою частку відповідальності. Саме соціокультурний контекст дозволяє розкрити глибинні пласти політичних феноменів, пояснити особливості ціннісних орієнтацій акторів політичного життя, що безпосередньо впливають на способи демонстрацій владних домагань, здійснення управлінських функцій.

Внутрішні фактори в значній мірі відповідають суб'єктивним, які пов'язані з різними характеристиками та типами суспільної свідомості (установками, цінностями, рівнем політичної культури виборця тощо). Вони складаються з раціональної та ірраціональної складової. До першої із зазначених слід віднести: статусні фактори - престиж соціальної позиції і діяльності, що виконується; культурні – рівень політичної культури, стиль життя, традиції, досвід політичної демократії, історичний досвід електорату; символічні – довіра, авторитет,

популярність у суспільстві, наявність інформаційних ресурсів тощо; емоційні - почуття, настрої, думки, оцінки; деякі інші фактори, пов'язані з «соціальним капіталом», зокрема, з наявністю зв'язків, походження тощо [18]. Під ірраціональною складовою варто розуміти зовнішні впливи, внаслідок яких формуються соціальні уявлення індивіда. Головну роль в останніх відіграють символи, де основним елементом виступає лідер. Саме лідер є причиною довіри чи недовіри виборця до всієї партії [236, с. 183].

До внутрішніх факторів варто також віднести індивідуально-психологічні характеристики виборців, рівень розвитку суспільної та політичної свідомості. Так, до складу політичної свідомості входить: рівень політичної культури суспільства; ціннісні орієнтації населення; ідеологія, яка є продуктом психічної діяльності, свідомих і несвідомих групових інтересів, які впливають на думки стосовно політичних партій та виборчого процесу [236, с. 184].

На думку дисертанта, до внутрішніх факторів слід також додати патрон-клієнтелізм як один із факторів електорального вибору громадян. Патрон-клієнтелізм зумовлює вибір електорату за рахунок особистісних симпатій. Його сутність полягає у визнанні домінуючої ролі патрона, а саме: в перевазі соціального статусу кандидата над виборцями. Тому, електоральний вибір особи часто ґрунтується на персоніфікованому ставленні до політичної сили, а не на об'єктивному ставленні до політичної позиції кандидатів.

Така дослідницька логіка обумовлює подальше вивчення електоральної поведінки громадян в культурологічному напрямі, який віддає перевагу вивченню культурних традицій, менталітету суспільства, політико-культурної забезпеченості, ціннісним орієнтаціям політичних суб'єктів.

Досліджуючи об'єктивну та суб'єктивну групу факторів, вітчизняний політолог С. Білоусов зазначав, що, відносно електорального вибору, під об'єктивними і суб'єктивними факторами, які впливають та визначають його структуру, необхідно розуміти всю сукупність різноманітних причин і рушійних сил (починаючи від специфіки виборчого законодавства і закінчуючи PR - технологіями), які використовуються в цьому процесі [18].

До об'єктивних факторів слід віднести: внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію в державі, стан масової свідомості, діяльність політичних партій і рухів та специфіку їх поведінки, характер та рівень ефективності засобів масової комунікації, об'єктивність інформування тощо. Крім того, деякі вчені акцентують увагу на характері, змісті і темпах соціально-економічних реформ у суспільстві, рівні матеріального становища населення, соціально-демографічних параметрах (характеристика віку та статі, соціально-професійна приналежність виборців і рівень їх освіти) та поселенській приналежності електорату [14].

В рамках поселенської приналежності електорату необхідно віднести існування етнорегіонального та мовного факторів. На думку вітчизняного соціолога О. Михайлича, саме вони більше впливають на результати голосування, аніж показники віку, статі, рівня освіти тощо [147].

Прийнято вважати, що етнорегіональний фактор досліджується в контексті політичних та геополітичних, економічних, географічних особливостей території. Політичні та геополітичні особливості розглядають на основі історичного розвитку та політико-культурних традицій мешканців регіонів; економічні особливості визначаються формами господарювання; географічні - пояснюються територіально-просторовим аспектом (тобто розташуванням регіону), а саме впливом розташованих поблизу територій регіонів та країн [264, с. 241-244].

Крім того, в рамках об'єктивних факторів часто відбувається штучна експлуатація мовного фактора. Вітчизняний дослідник О. Михайлич з цього приводу зазначав, що об'єктивні умови відповідного протистояння між українцями та росіянами відсутні. Реальним протистоянням є розрізненість геополітичних доктрин, які віддзеркалюють певні відмінності в етнічних та мовних інтересах [147].

Необхідно також враховувати роль так званого «інституційного дизайну»: тип розподілу влади, виборчу систему, тип політичного інституту, що обирається, тощо [26, с. 23].

В основі третьої групи лежать довгострокові та короткострокові фактори. Довгострокові фактори представлені поселенською приналежністю виборців (яка

також входить до переліку об'єктивних факторів). В цьому випадку необхідно брати до уваги становище території щодо центру (культурного й економічного) або периферії та соціально-економічну детермінанту (приналежність території до міста чи села) [264, с. 247].

Аналізуючи короткострокові фактори, слід звертати увагу на їх непостійність в просторовому та хронологічному плані. Насамперед, це фактор політичної кон'юнктури на конкретних голосуваннях, а саме: партійність кандидатів - мажоритарників, рівень ефективної діяльності інфраструктур та претендентів в передвиборчій кампанії та різноманітні викривлення у волевиявленні громадян (маніпуляції, тиск з боку влади, фальсифікацію результатів голосування) [264, с. 250]. Крім того, необхідно враховувати використання PR-технологій та адміністративного ресурсу, вплив політичної пропаганди, ЗМІ тощо.

Таким чином, дослідження електоральної поведінки громадян потребує врахування значної кількості факторів, в основі яких лежить три основних напрями дослідження: географічний, соціоструктурний та культурологічний. З урахуванням даних напрямів, автору вдалось систематизувати існуючі в науковій думці погляди відносно основних факторів впливу на електоральну поведінку громадян. З огляду на це, автор дійшов висновків, що їх можна типологізувати на три великі групи: 1) зовнішні та внутрішні; 2) об'єктивні та суб'єктивні; 3) довгострокові та короткострокові. Відтак, нерідко ці фактори поєднуються між собою. Наприклад, низка внутрішніх факторів в деякій мірі відповідають суб'єктивним, об'єктивні - зовнішнім факторам, тощо. Така умовна типологізація сприяє більш чіткому усвідомленню та визначенню основних пріоритетних факторів впливу на поведінку виборців.

2.3. Патрон - клієнтелізм як фактор електоральної поведінки громадян

Серед багатьох факторів, що впливають на електоральну поведінку громадян, одним із найменш дослідженим вітчизняними науковцями є фактор патрон-клієнтелізму. Незважаючи на відсутність ґрунтовних робіт відносно цієї

проблематики, видається важливим аналіз змісту патрон-клієнтелізму та його структури в рамках окресленого дослідження.

В науковій літературі значення поняття «патрон-клієнтелізм» можна зустріти в таких дефініціях як «клієнтелізм», «клієнтально-патрональний», «клієнт-патерналізм», «клієнтально-патронажний» або «клієнтарно-патрональний». Тому, використовуючи це поняття, необхідно акцентувати увагу на його генезі. Отже, осмислюючи цю дефініцію, ми спробуємо дослідити еволюцію понять «клієнтелізм» та «патерналізм» окремо.

Історичний досвід демонструє, що еволюція поняття «патримоніалізму» є достатньо варіативною. Вперше воно зустрічається в римському праві. Цей термін походить від слова «patrimonium» та означає спадкове або родове майно. В XVI-XVII ст. «патримоніалізм» почали використовувати для визначення «особливої господської форми влади...політичним тілом» [249, с. 150-179]. Згодом, в XIX ст. швейцарський правник Карл Людвіг фон Галлер розробив самостійний статус поняття «патримоніалізму». Він наголошував на існуванні патримоніальної теорії походження державної влади із приватної влади хазяїна. Подальший розвиток поняття «патримоніалізм» знайшов своє відображення в роботах Макса Вебера, який розкривав його сутність через визначення таких типів політичного господарювання, як феодалізм та бюрократизм (раціонально-легальне) правління. З цього приводу вітчизняний політолог О. Фісун зазначав, що німецька політико-історична теорія розглядає «патримоніалізм» «в якості особливої форми господарювання, що базується на приватному володінні та управлінні державою як своєю власністю» [250, с. 27], в якій специфічною особливістю є присвоєння сфери керування офіційними носіями політичної влади, де державою управляють як приватним володінням.

В XX ст. західний дослідник Гюнтер Рот не дивлячись на те, що пов'язував поняття «патримоніалізм» із персональним правлінням та різноманітними формами особистої влади, зазначив, що його не можна ототожнювати із авторитаризмом. «Патримоніалізм» може бути в повному сенсі сумісний із певними формами як капіталізму, так і соціалізму [250, с. 32].

Ізраїльський вчений Ш. Ейзенштадт зауважував, що для стародавніх та середньовічних суспільств характерним виступав патримоніалізм, натомість, для сучасних суспільств, що розвиваються, – неопатримоніалізм. Дослідник розвинув комплексну теорію «неопатримоніалізму», яка характеризується монополією центральної влади та політичних ресурсів з боку центра; мінімізацією незалежного доступу більш широких груп до таких ресурсів та позицією контролю за ними; мінімальним ступенем створення центром або суспільством нових, більш диференційованих типів соціальної організації та інститутів [249, с. 156-157].

Одним із найважливіших принципів функціонування неопатримоніальної системи є клієнтелізм. Під ним слід розуміти посередництво, сукупність соціальних явищ, що знаходять своє відображення в особистісній залежності між людьми, які володіють нерівними можливостями (між патроном та клієнтом); або клієнтела (від латинського clients – слухняний) – форма соціальної, персональної або колективної залежності, яка виходить із нерівномірного розподілу ресурсів влади [4, с. 121; 249, с. 158-159].

Інститут клієнтели представляє собою поліваріантне явище, зміст якого змінювався залежно від епох. Своїм корінням він сягає часів патріархального суспільства, родинності, де відносини патрона та клієнта відображали сімейний зв'язок: патрон – «батько», клієнт – «син». За типом таких відносин вибудовувалась родова централізація, корені якої беруть свій початок з: 1) територіальної поведінки; 2) індивідуального прагнення осіб до лідерства; 3) потреби в ієрархії для стабілізації в суспільстві. Важливим ресурсом та головною метою учасників був престиж, що виражався в роздачі та розтраті. Хто не міг подарувати багато – втрачав престиж, натомість той, хто давав більше – отримував престиж. У вигляді такого зв'язку відображався майбутній патронат, васалітет та політичні відносини по типу влади-підкорення [6, с. 97-100].

Явище клієнтели набуло свого розвитку в епоху античності. В II ст. до н.е. воно відображало аристократичний характер римського суспільного життя. В Римі переважали соціальні мікрогрупи сімейно-родового походження. Їх праобразом

була фамілія, ядро якої складалось з кровних родичів, а периферія – з клієнтів, тобто осіб, що залежать від «батька родини».

Російський історик М. Сергеєнко демонструє явище клієнтели в Стародавньому Римі так: ранок впливової та відомої людини починався з прийому клієнтів. Цей стан був немалочисельний та представляв собою необхідний елемент римського суспільства. Клієнтела своїм корінням сягає стародавнього звичаю ставити себе, людину дрібну та безсильну, під заступництво могутньої та впливової особи. Заступника та клієнта пов'язували зв'язки такі ж священні, як зв'язки родинності. Так, перший із зазначених допомагав своєму клієнту порадою, впливом, грошами. Клієнт, в свою чергу, підтримував заступника чим тільки міг [226].

Патрон був законним радником клієнта, його опікуном та захисником, подібно тому як був опікуном власних дітей. Він підтримував позов клієнта, якщо останньому наносили збитки, та, навпаки, захищав його, якщо клієнта обвинувачували в нанесенні збитків. Тобто, патрон виступав захисником як особистих, так і публічних інтересів клієнта. В свою чергу, клієнт вносив свою частку в придане дочки патрона, якщо останній був бідний, а також заставу за патрона або його дітей, якщо ті потрапляли до в'язниці; він виплачував витрати та збитки, якщо його патрон програвав в суді, та будь-який штраф; він ніс частину витрат свого патрона на виконання держаних обов'язків або заміщення почесних посад в державі; супроводжував своїх патронів на війну, подібно васалам. Жодна зі сторін не могла обвинуватити іншу або свідчити чи голосувати проти неї. Зв'язок патрона та клієнта, що ввійшов до нього в родину, був священним, порушення його вело до відповідальності та закріплювалось в «Законах XII Таблиц», а саме: «Патрон, що обманув свого клієнта, да буде проклят» [6, с. 101-102].

Отже, такі відносини між патроном та клієнтом існували протягом багатьох поколінь та в усіх відносинах нагадували кровну родинність. Цей взаємозв'язок був спадковим: клієнт носив родові ім'я патрону, таким чином він та його нащадки були зв'язані із родом патрона. Для відомих сімей було поважно мати

велику кількість клієнтів та примножувати їх чисельність в порівнянні із отриманими від предків. Клієнти не були рабами, вони мали власність та свободу, могли бути римськими громадянами в більш широкому розумінні слова «громадянин», маючи тільки право торгівлі та законного шлюбу, але не мали права голосу та права займати посади, які належали їх патронам.

Однак, до I ст. н.е. описані відносини втратили цей стародавній характер: клієнти перетворились в дармоїдів свого заступника, який тримав їх поряд із собою, як цього вимагало римське суспільство. Відомій та багатій людині було ніякого виходити на вулицю чи в будь-яке інше публічне місце без клієнтів. Так, день клієнта починався з того, що зранку він повинен був вдягтись в тогу (офіційний мундир, який був досить некомфортний) та йти до свого патрона, щоб побажати йому доброго ранку. Проте, не всі клієнти потрапляли до патрона. Ті, хто потрапляв, обмінювались рукостисканням з патроном та повинні були цілувати його руку. Після закінчення ранкового прийому, якщо патрон збирався кудись іти, клієнти повинні були супроводжувати його, забігати вперед та розштовхувати натовп. За всі послуги клієнта патрон розраховувався досить скупко, тому клієнт ніяк не міг вирватися із бідності. Однак, клієнтська служба давала не великі, але все ж якісь кошти для життя: клієнту не загрожувала голодна смерть. Клієнтами часто ставали особи, які не володіли ніяким реміслом та ті, що не мали навіть бажання йому навчитись. Тому єдиним способом для таких осіб було становище клієнта, який міг мати кількох патронів [226].

В період середньовіччя, попри неможливість підтримки з боку публічних інститутів, населення активно користувалось підтримкою могутньої людини або колективу. Власництво, придбання або дарування означало не можливість відчуження, а ту чи іншу комбінацію міжособистісних відносин. Виходячи з цього, російський дослідник М. Афанасьєв робить висновок, що «...патрон - клієнтські зв'язки стають більш міцними, коли офіційні соціально-політичні інститути слабкі та не забезпечують населенню стійкого, безпечного соціального оточення» [6, с. 100].

Під час становлення та розвитку кріпосного права сутність патрон-клієнтелізму змінюється. Зв'язок патрона та клієнта втрачає риси добровільного обміну та починає наповнюватись самовладним змістом, стаючи частиною державної піраміди.

З розвитком капіталізму держава та її апарат виступали могутнім патроном, де бюрократія стала основою росту клієнтарних відносин, які пронизували владні та управлінські структури. Тому вже на поч. 20-х рр. ХХ ст. партійно-державний апарат мав клієнтурний характер. Відбулось перетворення пролетаріату не в клас громадянського суспільства, а в державну клієнтелу. Концентрація всіх ресурсів зосередилась в руках партійно-державного апарату конкретних номенклатурних осіб та стала основою розповсюдження відносин особистої залежності. Згодом клієнтально-патрональні відносини стали цілком нормальним елементом радянського ладу. Розвиток номенклатури сприяв становленню такого явища як «блат» або «зв'язки». Якщо традиційно відносини патрона та клієнта засновувались на договорі - клятві, та не дивлячись на свій неформальний характер утверджувались формальним рівноправ'ям суб'єктів, то з розвитком номенклатури вони втратили свій попередній зміст. Так «номенклатурна організація соціуму» призвела «...до деградації традиційного соціального змісту зв'язку «патрон - клієнт» [5]. Таким чином, клієнтурні відносини втратили договірний характер.

Таким чином, наукові дослідження свідчать, що патрон-клієнтелізм знаходить свій розвиток не тільки в традиційних, а й в індустріальних суспільствах.

В посттоталітарних умовах відбулась модифікація клієнтарних відносин – змінюється зміст обміну між громадянами та політиками, відбувається їх роздержавлення. При цьому виникає парадоксальне явище: «роздержавлення» пострадянської людини та зростання орієнтацій на сферу приватного інтересу не нейтралізують, а, навпаки, актуалізують потребу на пряму соціальну опіку з боку сильної держави. В масовій свідомості залишається домінування патерналістської моделі відносин «особистість/мала соціальна група - держава» та намагання максимізувати соціальні функції останнього. Формула такого індивідуалізму

представляє собою таке – «кожний за себе, тільки держава за всіх». Отже, більшість пострадянського населення так і не змогло позбутися державно-патерналістського комплексу. Тому, на думку В. Шевчук, патрон-клієнтелізм знаходить своє відображення в «пірамідальній конструкції посткомуністичної влади і патримоніальному характері її адміністративного апарату» [273, с. 19-22]. Головною дійовою особою залишається бюрократія, яка будує свою роботу за принципом концентрації всіх ресурсів. В. Шевчук з цього приводу зазначає, що відбувається тенденція еволюції пострадянського патронату в напрямку його репресивної модифікації. Він утверджується не вираженням і відстоюванням інтересів своїх клієнтів, не наданням їм патерналістського протегування, а переважно за допомогою примусу. Характерними рисами міжперсональних зв'язків стають їх локальність, замкненість та дефіцит реципрокності (тобто, взаємного зобов'язання сторін, взаємообміну діяльністю і дарами) [272].

Таким чином, на основі сучасних наукових досліджень, патрон-клієнтелізм можна розглядати в кількох аспектах. Аналізуючи в більш широкому аспекті, пріоритет в дослідженні можна надати російському соціологу М. Афанасьєву. Науковець розглядає: клієнтально-патрональні відносини в рамках офіційних систем взаємодії між бюрократією та населенням; робить аналіз діяльності та функціонування бюрократії; описує виникнення специфічного явища під назвою «блат» або «зв'язки». Досліджуючи явище клієнтально-патрональних зв'язків в рамках відносин між номенклатурою та суспільством, російський дослідник вбачає такі причини їх виникнення: 1) відсутність інших шляхів до здобуття політичної влади, крім як через бюрократичну ієрархію; 2) сумнівні та приховані методи найму та змагання у владній ієрархії; 3) залежність службового просування не від виконання правил, а від оцінок керівництва [6, с. 102-104].

Серед вітчизняних дослідників, які працюють над проблематикою патрон-клієнтелізму, слід зазначити В. Горбатенка, В. Степаненка, О. Фісуна, В. Шевчук. Перший із зазначених авторів пов'язує клієнтально-патрональні відносини з пануванням бюрократії в країні та визначає їх як форму політичного зв'язку з метою підтримки та взаємного обміну послугами між особами, які мають нерівні

можливості у суспільстві; дослідник В Степаненко зазначає, що клієнтурна організація суспільства породжує розвиток тих неформальних зв'язків та неконтрактних відносин, що відомі як «блат» [238]; О. Фісун розглядає клієнтарно-патронажні зв'язки як такі, що «...регулюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі відносин особистої залежності, яка виростає з асиметричної конвертації та обміну капіталів», а клієнтелізм як «...розповсюдження етнічних, регіональних, конфесійних, сімейно-родових та інших зв'язків на політичну сферу». На його думку, головним проявом соціально-політичного патронажу виступає розподіл урядових посад серед клієнтів, які сприяють обранню патрона на певну відповідальну посаду [249; 250]; В. Шевчук наголошує на тому, що патрон-клієнтелізм є державоструктуруючим фактором, де клієнтарні відносини виступають перешкодою в процесі модернізації [272; 273].

Отже, в першому аспекті головну увагу приділяють дослідженню номенклатури та неформальним особистим зв'язкам – «блату», залежності громадян від дій та рішень високопосадовців тощо. Основним змістом відносин є централізований характер: відбувається замикання всіх мереж на одному владному центрі, орієнтація на збереження монопольного контролю центру над усіма секторами соціуму. Патрон встановлює патерналістську опіку над усіма індивідами, що входять у зв'язки особистого панування і залежності.

Дисертант вважає, що основні причини збереження клієнтально-патрональних відносин в сучасних умовах можна класифікувати на внутрішні та зовнішні. В першому випадку лежить традиція правового безсилля громадян перед чиновниками (іноді елементарного невміння громадян скористатися формально існуючими законами). В основі зовнішніх причин є відсутність розвиненої практики та механізмів зовнішнього контролю за владою, залежність судової системи від виконавчої влади, відсутність у країні системи економічно незалежних ЗМІ, які б працювали за принципами ринкової економіки. Тому, однією із умов розвитку клієнтально-патрональних відносин виступає те, що клієнтелізм набуває свого розвитку за рахунок недовіри людей до офіційних

інститутів.

В свою чергу клієнтально-патрональні відносини здатні виробляти певного роду ресурси, які функціонують в системі міжособистісних зв'язків. На наш погляд, під цими ресурсами слід розуміти соціальний капітал як специфічне суспільне явище.

Варто зазначити, що вперше термін «соціальний капітал» було вжито в 20-х роках ХХ століття американським дослідником Л. Дж. Ханіфаном. Однак активного застосування він набув в роботах західних науковців П. Бурдьє та Дж. Коулмена в 1980-х рр. ХХ ст.

Згідно трактування західного соціолога П. Бурдьє, «соціальний капітал» - це сукупність реальних або потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням стійкою мережею більш або менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання [28, с. 66].

В свою чергу американський дослідник Дж. Коулман зазначав, що під «соціальним капіталом» слід розуміти певні типи ресурсів, які володіють двома властивостями: по-перше, складаються з кількох соціальних структур; по-друге, полегшують дії акторів всередині структури [120, с. 124].

Подальшу популярність визначення категорії «соціальний капітал» набуло завдяки американському науковцю Р. Патнему, який зазначив, що такого роду капітал в змозі фундаментально розширити можливості соціального та економічного розвитку країни. Він трактував «соціальний капітал» як певну соціетальну інтегральну характеристику, яка охоплює рівень розвитку громадянської співпраці та здатність громадян до об'єднання [220, с. 30].

Разом з тим, цікавою видається думка американського науковця Ф. Фукуями, який констатує, що соціальний капітал не завжди виявляється благом: «І мафія, і ку-клус-клан є складовими частинами американського громадянського суспільства; обидві організації мають в своєму розпорядженні соціальний капітал, але при цьому діють на шкоду соціуму». На думку Ф. Фукуями, соціальний капітал характеризується такими рисами: по-перше, це завжди продукт

організованої взаємодії, тому він має громадську, а не індивідуальну природу; по-друге, соціальний капітал як елемент функціонування організованої суспільної системи не може знаходитися в приватній власності, тобто він є суспільним благом і належить усім членам громадянського суспільства разом [252, с. 130].

Отже, науковці світу в концепції «соціального капіталу» вивчають проблему довіри як фактора росту самого капіталу. В цьому випадку довіра трактується як виконання обов'язків без використання санкцій, в основі якої лежить рециприкорність або віра у взаємність та дійсність такого роду зв'язків. Соціальний капітал стає обов'язковим елементом, який присутній у відносинах об'єктів та суб'єктів економічного та політичного простору. Він створює позитивно-емоційні та довірливі зв'язки, що мають домінуючий характер та передбачають тривалі суб'єктивно-емоційні зобов'язання (такі як відчуття вдячності, поваги, дружби тощо).

Таким чином, враховуючи вищенаведене, можна констатувати, що з плином часу поняття «довіра» трансформувалось у поняття «соціальний капітал», який, згідно із концепцією західних науковців, забезпечує існування та розвиток демократичного суспільства і відіграє вирішальну роль як в економічному, так і в політичному співробітництві.

Серед вітчизняних дослідників, які приділили увагу визначенню поняття «соціальний капітал», слід зазначити А. Бову, К. Ковязіну, С. Сивуху, В. Степаненка.

Дослідник А. Бова визначає соціальний капітал як своєрідний ресурс, який дозволяє людині (завдяки залученню до соціальних зв'язків) одержувати певні переваги та нові можливості для реалізації своїх шансів [20]; К. Ковязіна розглядає «соціальний капітал» як такий конструкт, який змальовує мережу знайомств актора, що дає йому доступ до ресурсів інших учасників соціальної мережі, відносини між якими засновані на взаємній довірі, цінностях та нормах, в результаті чого дає актору можливість отримання прибутку [112, с. 230]; науковець С. Сивуха під соціальним

капіталом розуміє кількість та якість (різноманітність) соціальних зв'язків індивіда, які можуть бути використані для отримання економічних, соціальних та психологічних вигод (благ) [229].

Разом з тим окрему увагу слід приділити характеристиці поняття «соціальний капітал» українським соціологом В. Степаненко. На думку соціолога, в сучасних вітчизняних реаліях «соціальний капітал» набув визначення такого суспільного явища як «непотизм». Він функціонує не на горизонтальному рівні міжособистісних відносин, а на вертикальному - в суспільствах з яскраво вираженими клієнтально-патрональними відносинами. Так дане явище реалізується у вигляді використання родинних і дружніх зв'язків, знайомств, де ключові ролі грають хабарі та особисті контакти [237, с. 27-39].

Як наслідок, такого роду мережі соціальної підтримки, згідно думки вітчизняного дослідника О. Демківа, містять елементи патронажу, ієрархічності, асиметричності та виступають важливим механізмом обміну соціальними ресурсами, зокрема у пострадянських суспільствах [61, с. 100].

Отже, зміст «соціального капіталу» в нинішніх умовах набуває негативного значення. Він являє собою поширення корупційних зв'язків, які набувають рис системності та стають нормою при вирішенні певних питань. Акти соціального обміну відбуваються не стільки в правовій формі, скільки в межах певних домовленостей, визнаних суб'єктами комунікацій.

Таким чином, автор на підставі вищезазначеного матеріалу вважає, що під «соціальним капіталом» слід розуміти своєрідний ресурс довіри, який притаманний певним групам для ефективного функціонування та досягнення цілей і благ.

В другому аспекті російські дослідники С. Барсукова, М. Гришин та В. Римський розглядають клієнтально-патрональні відносини як фактор електоральної поведінки громадян, який сприяє клієнтальній моделі виборів та виникненню корумпованої електоральної поведінки [8; 58; 218; 219].

В основі цього явища лежить теорія американських соціологів Дж. Гоманса та П. Блау про соціальний обмін. Вона полягає в тому, що взаємодія людей - це є

процес обміну. Прибічники цієї теорії намагаються перенести її положення на всі соціальні процеси в суспільстві. Так Дж. Гоманс вважає, що модель людської поведінки є раціоналізованою, яка детермінується зовнішніми обставинами та внутрішніми мотивами. При цьому раціональність дій полягає не в свідомому виборі людей, а в наслідуванні правил соціального обміну. В свою чергу, П. Блау, окреслюючи можливість та спосіб становлення владних відносин, зазначав, що вони виникають як один із рідких випадків соціального обміну. Владні відносини виникають в тому випадку, якщо один із учасників цього процесу володіє монопольним правом на деякі винагородження – матеріальні чи нематеріальні. Як наслідок, деякі учасники соціального обміну намагаються заволодіти цим винагородженням. Тому той, хто володіє такого роду ресурсами, буде намагатись якомога вигідніше його обміняти.

Екстраполюючи вузьке значення патрон-клієнтелізму на політичні процеси в рамках цього дослідження, автор вважає, що серед виборців домінує підданський тип електоральної культури, коли кандидати виступають в ролі патронів, яким вони довіряють за умови, якщо останні продемонструють готовність вирішити їх проблеми. Головним інструментом сучасного клієнтелізму стає політична машина. Патрон виступає в ролі стража, який встановлює зв'язок між центральною владою, що розподіляє ресурси між населенням, яке їх отримує. Крім того, сучасний патрон користується публічними ресурсами – робочі місця, пенсії, соціальні пільги. В свою чергу сучасні клієнти у відповідь висловлюють електоральну підтримку патронам.

Отже, в політологічній літературі, вживаючи термін клієнтелізм, часто мають на увазі форму корупції в сучасних публічних інститутах. Російські дослідники М. Гришин та В. Римський з цього приводу зауважували, що внаслідок дії фактору клієнтелізму виникає таке суспільне явище як «електоральна корупція» або «корумпована електоральна поведінка» [58]. Серед загальновизнаних форм електоральної корупції можна назвати такі як: 1) використання адміністративного ресурсу; 2) порушення фінансування виборчих кампаній; 3) протиправне інформаційне забезпечення виборів, референдуму організаціями, що реалізують

випуск ЗМІ та їх представниками на основі корисної або іншої зацікавленості;
4) різноманітні види підкупів.

Досліджуючи явище «адміністративного ресурсу» як форму електоральної корупції, автор зазначає, що в контексті визначення адміністративного ресурсу під час виборів доцільно було б вживати термін «політична корупція». Так політична корупція в Україні впливає на формування органів державної влади всіх гілок влади, на вироблення і реалізацію державної політики.

В Україні термін «політична корупція» став елементом політичного лексикону в період постійних політичних криз і нестабільності 2006-2009 рр., який характеризувався перманентними конфліктами між вищими владними інститутами держави. На найвищому державному рівні звинувачення в політичній корупції вперше прозвучали з вуст Президента України В. Ющенка та були адресовані Верховній Раді України V скликання [83, с. 117].

Під час формування представницьких органів влади використовується адміністративний ресурс як один із механізмів політичної корупції. Мова може йти про порушення фундаментальних принципів організації і проведення виборів: підкуп кандидатів, представників влади і членів виборчих комісій; нелегальне фінансування виборчих кампаній; посадові зловживання під час агітації; фальсифікація результатів виборів, створення перешкод для реалізації виборчих прав громадян тощо. Вибори в Україні засвідчили, що зазначені порушення виборчого законодавства були досить типовими, особливо під час проведення передвиборної агітації [161, с. 482-488].

Таким чином, корупція в Україні впродовж останніх десятиліть поширилася практично у всіх владних структурах, на всіх рівнях державного управління, в правоохоронних органах та судах. Вона є основною політичною проблемою кінця ХХ століття і початку ХХІ в нашій державі, оскільки впливає на формування вищих і місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх функціонування, підготовки і реалізації політичних рішень. Найбільш небезпечні прояви корупції мають місце при формуванні представницьких органів влади [117, с. 24].

Адміністративний ресурс як вагомий фактор впливу на електоральну поведінку носить досить неоднозначний характер, який залежить від мети та вимог, які перед собою ставить розпорядник такого роду ресурсу. Прийнято вважати, що «адміністративний ресурс» має негативний зміст, про що свідчить практика його застосування під час вітчизняних виборчих кампаній. Однак, на думку українського науковця О. Радченко, зміст «адміністративного ресурсу» необов'язково має бути незаконним чи «брудним» [202]. Насамперед це залежить від досягнення самих цілей за допомогою такого роду інструменту. Отже, логічним буде погодитись з думкою Н. Ніколаєнко відносно визначення цього поняття. Так автор вважає, що під «адміністративним ресурсом» слід розуміти «широкий набір легальних, напівлегальних і явно незаконних методів, що застосовуються на всіх стадіях виборчої кампанії та державного управління» [160, с. 33].

Існує кілька способів реалізації адміністративного ресурсу: 1) через державні засоби масової комунікації; 2) через приватні засоби комунікації, що належать або активно підтримують провладного кандидата, партію; 3) через державні установи, органи державної влади.

Окремо слід зазначити, що поняття «адміністративний ресурс» вживається в кількох значеннях: широкому, власному та вузькому [160, с. 35-36]. В першому (широкому) значенні під адміністративним ресурсом слід розуміти здатність органів державної влади здійснювати законний чи незаконний вплив на політичний процес, щоб досягти особистих чи групових цілей. У власному значенні, «адміністративний ресурс» трактується як діяльність виключно виконавчих органів владних структур, які користуються певною сукупністю владних важелів, окреслених відповідними нормативними документами. Отже, в перших двох значеннях «адміністративний ресурс» - це всі представники обласних, районних, міських адміністрацій, яких використовують для виконання того чи іншого завдання. Ось чому вітчизняний політолог Д. Видрін стверджує, що адміністративний ресурс є завжди і особливо там, де існують адміністрації [31]. У вузькому значенні розглядаються окремі складові адміністративного

ресурсу, а саме: політтехнологічний (який здебільшого використовується у виборчому процесі), політичний, юридичний, інформаційний, психологічний тощо. Кожна із зазначених складових характеризує відповідний сегмент владного впливу на зовнішнє оточення. Виходячи із вищенаведеного стає очевидним, що «адміністративний ресурс» завжди знаходиться в сфері компетенції владних структур. Тобто, ним напряду володіє чиновницький апарат будь-якого рівня та статусу.

Разом з тим Н. Ніколаєнко вважає, що адміністративний ресурс має глибокі традиції радянської командно-адміністративної системи. В своїй монографії автор демонструє підрахунки експертів Центру Разумкова, які свідчать, що на найбільш впливові посади в системі влади протягом 1991-2003 рр. призначались вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів – 73%. Водночас майже 80% вищезазначених осіб займали посади голів обласних державних адміністрацій [160, с. 155].

На думку М. Бучина, «адміністративний ресурс» носить деструктивний характер та в сучасних вітчизняних реаліях найповніше проявляється під час виборів. Він порушує права і свободи громадян під час виборів, ставить суб'єктів виборчого процесу у нерівне становище, викривлює волевиявлення виборців, нівелює саме поняття демократії [30, с. 67].

Причин застосування «адміністративного ресурсу» досить багато. Проте, Ю. Тищенко зазначає основні, до яких слід віднести [242, с. 85-86]:

- значний рівень загального зубожіння населення;
- високий рівень безробіття;
- залежність місцевих органів державної влади від вищих інстанцій чи «провладних» політичних сил;
- вплив місцевих авторитетних осіб;
- залежність місцевого бізнесу від місцевої влади;
- відсутність або слабкість партійних осередків.

Разом з тим необхідно зазначити, що залежно від масштабів поширення дії адміністративного ресурсу його можна розділити на локальний, регіональний та загальнонаціональний [29].

Перший із зазначених використовують органи місцевої влади та місцевого самоврядування в межах невеликих населених пунктів.

Другий – регіональний адміністративний ресурс використовується представницькими та виконавчими органами регіонального рівня в межах областей чи інших адміністративно-територіальних одиниць такого рівня. Загальнонаціональний адміністративний ресурс застосовується центральними органами влади, керівниками державної влади, які можуть здійснювати тиск на території всієї держави.

Отже, на думку дисертанта, «адміністративний ресурс» слід трактувати переважно у вузькому розумінні як комплекс додаткових ресурсів, якими володіє кандидат, що знаходиться при владі та користується її підтримкою, що дозволяє здійснювати законний чи незаконний вплив на перебіг виборчої кампанії.

Наступною формою електоральної корупції є порушення фінансування виборчих кампаній. В рамках застосування адміністративного ресурсу під порушенням фінансування виборчих кампаній розуміють можливість маніпулювати коштами державного бюджету працівниками органів державної влади, посадовцями, представниками владної партії з метою вплинути на майбутнє волевиявлення громадян. До таких порушень слід також віднести [160, с. 70]:

- перевищення обсягу витрат і оплата передвиборчої агітації, крім виборчого фонду;

- нецільове використання бюджетних коштів на виборах. Існує практика, коли для діючих губернаторів напередодні виборів здійснюється додаткове бюджетне фінансування, організовується підтримка потрібних кандидатів заангажованими владою ЗМІ. Досить розповсюдженими є явища, коли такі кандидати влаштовують концерти, свята й урочисті заходи за рахунок бюджету; використовують

матеріальні ресурси держави й інших структур – службове обладнання, приміщення та транспорт в інтересах власної кампанії.

- початок реалізації національних проектів, в основі яких покладене бюджетне фінансування;

- особлива «турбота» про різні категорії населення;

- разові надбавки (підвищення заробітних плат та пенсій);

- тиск на потенційних спонсорів кандидата;

- тиск на опонентів через органи фінансового контролю;

- непрямий підкуп виборців за рахунок бюджету (наприклад, Константинівська райдержадміністрація Донецької області повідомила на своєму сайті, що пільгові категорії громадян забезпечуються телетюнерами для цифрового телебачення. В повідомленні було також зазначено, що бюджетні телетюнери були надані мешканцям району разом із представниками районної організації однієї із партій) [263].

Одним із прикладів порушення фінансування виборчих кампаній було те, що в 2010 р. казначейство навіть припинило виплати надбавок, пільг та премій державним службовцям окремих підприємств та організацій.

В рамках місцевих бюджетів передбачені значні кошти для виконання різноманітних соціально-економічних програм та заходів місцевою громадою. Тому, для органів місцевого самоврядування також характерне проведення перед виборами заходів із розвитку житлово-комунального господарства, ремонту будинків тощо.

Крім того, враховуючи доведену наукову позицію Н. Ніколаєнко, для представників влади відкриваються й інші - додаткові можливості відносно фінансування виборчої кампанії. В нинішніх економічних реаліях майже кожна фірма залежить від стосунків із владою. Як наслідок, ряд бізнесменів та приватних підприємців добровільно перераховують кошти на необхідні рахунки. Тих, хто не розуміє, чекають різноманітні неформальні санкції з боку податкової поліції, пожежної інспекції та ряду інших контролюючих органів [160, с. 129].

Однією з форм електоральної корупції є також протиправне інформаційне забезпечення виборів, референдуму організаціями, що реалізують випуск ЗМІ та їх представниками на основі корисної або іншої зацікавленості.

Досвід проведення передвиборчих кампаній в Україні свідчить про те, що не існує рівного доступу політичних сил до ЗМІ. Так доступ до державних ЗМІ забезпечується партіям чи кандидатам, лояльним до влади. Наприклад, такі ЗМІ можуть відмовляти окремим кандидатам в розміщенні платних матеріалів; ефір і газетні площі можна заповнити прихованою рекламою на користь представників влади. Як наслідок, подача інформації в таких ЗМІ часто необ'єктивна та носить формальний характер.

В термінології українських ЗМІ є поняття «темники», які характеризують вплив на інформаційну політику з боку посадовців. В 2001 р. на кількох телеканалах з'явилися закриті директиви, які згодом отримали назву «темник». Вони проявлялися у корегуванні редакційних завдань друкованими ЗМІ та телеканалами з метою подання такої картини політичних подій, яка була б вигідна провладним силам. Під час парламентських слухань щодо цензури, які пройшли 4 грудня 2002 р. у Верховній Раді, зразки темників були продемонстровані з парламентської трибуни представником журналістського страйккому і тодішнім головою Київської незалежної медіа-профспілки.

Починаючи з літа 2002 р., така практика поширилась на інші українські телеканали. Це сталось невдовзі після призначення В. Медведчука керівником президентської адміністрації та створення в її структурі «Головного управління інформаційної політики». Поширенням практики розсилання темників на всі національні канали справа не обмежилась: редактори і журналісти відмітили посилення тиску і зростання примусу щодо дотримання «рекомендацій», які вони містили. У цей період керівництво телеканалів все частіше отримувало накази від президентської адміністрації з вимогами щодо виконання вказівок і погрозами наслідків для каналу в цілому та його окремих співробітників. В результаті такого тиску редактори стали не тільки подавати політичні рамки, але й уважно відслідковувати зміст програм новин, здійснюючи тиск на журналістів вже зі свого

боку. Останні відмітили збіг розширення сфери впливу темників та посилення тиску ззовні з підготовкою опозиції до акцій протесту та першими кроками провідних українських політиків в напрямі президентських виборів 2004 р. [176].

Під словом «темник» аналітики «Української правди» розуміють пряму вказівку засобам масової інформації, метою якої є змінити редакційну політику цього ЗМІ і таким чином вплинути на точку зору аудиторії щодо тих чи інших суспільних подій. Обов'язково треба пояснити, що темники не є рекомендаціями; у них більше спільного з наказами. Сенс темника не в подачі ідеї, а в об'єднанні страху, примусу і економічної привабливості, що уможливорює донесення темників до аудиторії [176].

Під час парламентської кампанії 2002 р., серед політичних партій та блоків фаворитами ЗМІ м. Миколаєва стали пропрезидентський блок «За єдину Україну» (далі – «За ЄдУ!») та СДПУ (о). Так у трьох ведучих друкованих ЗМІ блоку «За ЄдУ!» було присвячено 220 публікацій, а об'єднаним соціал-демократам – 48. У той же час інформація про опозиційні блоки «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко (далі - БЮТ) у цих виданнях мала суто критичний характер. В цілому обласні та районні друковані ЗМІ в прямій та непрямій формах закликали виборців голосувати за провладний блок та його кандидатів. В нейтральній та негативній тональності вони висвітлювали діяльність опозиційних партій та кандидатів. Причина лояльної налаштованості місцевих ЗМІ приховувалась у фінансовій та адміністративній залежності від своїх засновників та від обласних типографій. Наприклад, для Миколаївської обласної організації Народного Руху України із запланованих 50 тис. екземплярів номера газети «Український південь», в якому позитивно висвітлювався візит в Миколаївську область В. Ющенко, а також містився критичний матеріал про блок «За ЄдУ!», було надруковано лише 3 тис. примірники через технічні можливості [283, с. 189-195].

В свою чергу до діяльності опозиційних ЗМІ також застосовують методи політичної цензури, заборону трансляції чи видавництва медіа - джерел, податкові та іншого виду перевірки, психологічний і фізичний тиск на журналістів та

керівництво. Таким чином, опозиційні політичні сили наштовхуються на інформаційну блокаду або навіть на масовий інформаційний тиск.

До різноманітних видів підкупів як форми електоральної корупції входять: підкуп членів виборчих комісій з правом вирішального голосу; осіб, що повинні забезпечувати відкритість та гласність виборчого процесу; осіб, що повинні представляти інтереси кандидатів, виборчих об'єднань (довірені особи, уповноважені представники з фінансових питань); кандидатів, не пов'язаних із фінансуванням виборчої кампанії; виборців, тощо.

Російський дослідник М. Гришин вважає, що саме підкуп виборців визначає саму сутність «електоральної корупції». При цьому мається на увазі не юридичне розуміння «підкупу виборців». В цьому випадку, «електоральна корупція» існує за рамками формального, юридичного покарання і не може бути припинена дією закону; для неї не властива конфіденційність, що є важливою ознакою корупції; обмін благами здійснюється перед усім суспільством [58].

Тому під «електоральною корупцією» слід розуміти здійснення підтримки кандидатів на виборах, виходячи не з політичних міркувань, а в обмін на надання кандидатам матеріальних благ та послуг неполітичного характеру. Мотивами голосування виступають: 1) корпоративне або клієнтурне представництво (кандидат є представником однієї корпорації разом із виборцями або опікуном-патроном); 2) підтримка в обмін не на представництво, а на конкретне матеріальне благо.

На думку автора, виборці, які «продають» свою підтримку на виборах не завжди знаходяться у відносинах клієнтелізму з політиком - патроном. Підкуп може носити епізодичний характер, а саме – голосування за певного кандидата в обмін на одноразове благо, в тому числі грошову суму. Так спрямовані фінансові потоки на підкуп виборців вражають своїми масштабами. Найбільш ефективний результат досягається у селах, серед молоді у вищих навчальних закладах, на підприємствах міст та серед малозабезпеченої категорії населення. Залежно від спрямованості підкупу, його можна поділити на прямий та непрямий.

До першого із зазначених можна віднести ряд схем реалізації прямого підкупу. Одна з них полягає в таких діях: на чолі ділянки ставлять певну особу (часто це студент якогось навчального закладу) із стабільною платнею та певним «відкатом» за голос. Йому підпорядковуються відповідальні за гуртожитки, які наймають людей, що вербують тих, хто хоче проголосувати за гроші. На виборах 2010 р. охочим голосувати за гроші обіцяли заплатити 80 гривень, але врешті вони отримали лише по тридцять. Інша схема полягає в тому, що за голос платять лише тим, хто покаже фото свого бюлетеня. Продавець свого голосу має надати фото бюлетеня, в якому стоїть галочка навпроти кандидата і його прізвище. За нинішнім законодавством фотографувати свій бюлетень заборонити виборцю не можуть. Тобто контроль здійснюється повністю. Ще однією схемою при підкупі виборців є матеріальна допомога малозабезпеченим категоріям населення. Так в ряді районів столиці окремі лідери передвиборчих перегонів 2010 р. платили малозабезпеченим за голос від 200 грн. [235].

Разом з тим існує й інша форма підкупу виборців – непряма. До непрямого підкупу слід віднести продовольчу допомогу населенню у вигляді роздачі пайків, які можуть супроводжуватись агітаційною листівкою за кандидата, спорудження дитячих майданчиків, безкоштовне розповсюдження медпрепаратів та медтехніки, комп'ютерне обладнання навчальних закладів тощо. Наприклад, під час передвиборчої кампанії 2010 р., працівниками міліції було задокументовано масовий підкуп виборців у столиці. Виборцям пропонували взяти запрошення одного з кандидатів для участі у святкуванні в Будинку культури «Дарниця». Ці запрошення видавалися жителям столиці, в обмін на які люди, котрі прийшли на захід, отримували продуктові набори – гречку, цукерки та рибні консерви вартістю близько 25 гривень. За кілька днів через цей «культурний заклад» пройшли понад тисячу осіб [82].

Напередодні парламентських виборів 2012 р. спостерігачами громадянського руху «Спільна справа» було зафіксовано, що за підтримки одного з кандидатів - регіоналів на Дніпропетровщині подешевшав проїзд у маршрутках у межах одного округу. Знизили вартість проїзду на 50 копійок. При цьому були розклеєні

оголошення, що це «зроблено завдяки нашому кандидату». За даними спостерігачів громадянської мережі «Опора», на іншому окрузі провладний кандидат презентував проект безкоштовного забезпечення бездротовим Інтернетом студентських гуртожитків, організував оздоровлення пенсіонерів залізниці тощо [206]. В Одеській області в бюджетних лікарнях проводилась акція «Народний медогляд», в рамках якого виборців агітували голосувати за одну з партій та роздавали в наметах запрошення на безоплатний медогляд.

В Новобузькому районі Миколаївської області у відділенні Пенсійного фонду на робочих столах були дбайливо розкладені листівки з фотографією Ю. Тимошенко, в яких повідомлялося: «Дуже скоро буде процвітання України завдяки Ю. Тимошенко». Працівники місцевого відділення Пенсійного фонду м. Новий Буг розносили пенсіонерам листи за підписом свого начальника, в яких умовно зазначалося, що хоча пенсія пенсіонера «х» становить таку суму, але з ініціативи Ю. Тимошенко встановлена доплата (та вказаний розмір суми доплати)

Беручи до уваги вищезазначені прояви підкупу населення, автор вважає, що причиною прямого та непрямого підкупу голосів виборців слугує низький рівень соціально-економічного стану населення. Як наслідок, прояви електоральної корупції ще більш актуалізуються та набувають широкого застосування.

Разом з тим М. Гришин вважає, що розповсюдження практики «електоральної корупції» є сигналом про певні негаразди в політичній сфері. На його думку, існують об'єктивні причини ефективності різноманітних форм підкупу виборців. По-перше, це незадовільне ставлення населення до виконання державою своїх соціальних функцій; по-друге, недофінансування соціальної сфери створює дефіцит, який не може бути заповнений за рахунок бідної частини населення. Таким чином, виборець перетворюється із носія суверенітету та політичної волі в колективного корупціонера, який продає свої матеріальні права тим, хто більше надасть матеріальних благ; відбувається відчуження виборця від політичної влади, яке знаходить своє вираження у відмові населення від права приймати державні рішення [58].

З цього приводу цікавим видаються результати соціологічного опитування, які демонструють зовсім інший результат. Так, за даними соціопитування Центром Разумкова разом із фондом «Демократичні ініціативи», з 30 березня по 04 квітня 2012 р. (було опитано 2009 респондентів в 132 населених пунктах) абсолютна більшість українців засуджують прямий підкуп на виборах, але кожний задається питанням: «Чому б людям не заробити?». Тільки 4% українців погодились проголосувати за кандидата, який розповсюджує в своєму окрузі продуктивні набори, ліки тощо. Майже третина (32%) не буде брати від них ніякої допомоги та голосувати за таких кандидатів не стануть [263].

Однак, на думку дисертанта, реальний стан справ демонструє, що практика застосування підкупу виборців під час виборчої кампанії в сучасній Україні досить поширена. Автор вважає, що цьому явищу сприяють:

1) дія класичного правила однієї із економічних моделей «попиту» та «пропозиції». Загальновідомий факт, що «попит породжує пропозицію» знайшов своє відображення за умов сучасних виборчих реалій. Тому, якби дія цієї формули демонструвала неефективний та незадовільний результат, це б призвело до її автоматичного зникнення у вітчизняному виборчому процесі;

2) прогалини в чинному законодавстві (не існує відповідних норм, які б передбачали відповідальність за такі дії);

3) відсутність самого суб'єкта відповідальності, який з'являється лише з початком виборчого процесу.

Таким чином, деяким політикам, щоб здобути владу, набагато простіше купити симпатії виборців, ніж відстоювати їх інтереси. Насамперед тому, що цінність політичного представництва з боку політиків не є достатньо важливою для населення. Вони не довіряють політичним інститутам та не вірять у можливість результативно вплинути на політичну ситуацію. Так, за даними соціологічної служби Центру Разумкова, на питання «Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади? (динаміка, 2006-2008)?» кількість тих, хто зазначив «змінилося на гірше», значно зросла та чисельність тих, хто відповів «змінилося на краще», «не змінилося», «важко відповісти», –

зменшилась. Дослідження проведене з 17 по 24 грудня 2008 року. Було опитано 2017 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та Криму за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Опитування здійснювалося у 129 населених пунктах (із них 75 міських та 54 сільських поселень), теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95) [280].

Таблиця 2.1

«Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади? (динаміка, 2006-2008)?»

Варіанти відповіді	Грудень, 2006 р.	Грудень, 2007 р.	Грудень, 2008 р.
Змінилося на краще	3.6 %	6.3 %	0.5 %
Змінилося на гірше	44.0 %	45.1 %	81.0 %
Не змінилося	43.6 %	41.0 %	14.5 %
Важко відповісти	8.9 %	7.5 %	4.1 %

В свою чергу політики не намагаються впроваджувати та сприяти тому курсу суспільно-політичного розвитку, який є оптимальним для населення. Вони покладають на себе виконавчі функції держави, замінюючи собою державну владу. Діяльність політиків не обмежується наданням благ лише окремим виборцям. Вона може мати безособистісний та «суспільно-корисний» характер. Так політики все частіше реалізують великі соціальні проекти: ремонт доріг, допомога школам та лікарням, організація свят за рахунок власних коштів тощо. В обмін на блага, що приносять конкретну користь, населення не зважає на те, який політичний курс проваджують політики, реалізуючи свій вибір на основі особистісного фактору.

Разом з тим виборці відчують, що не мають тих прав, які мають кандидати та посадові особи. Тому кандидат, який не зумів продемонструвати свою перевагу в соціальному статусі, має небагато шансів бути обраним. Крім того, він повинен

показати знання проблем та умов життя своїх виборців. Невиконання патронами обіцянок завжди знижує силу взаємної солідарності та підтримки, що знаходить своє вираження в послабленні електоральної підтримки. Як наслідок, виборці або намагаються виразити довіру колишнім патронам, або обрати нових та збудувати з ними відносини за принципом патрон-клієнт.

Таким чином, для клієнтально-патрональних відносин характерні такі властивості: 1) примус. Його природа полягає в тому, що він носить управлінсько-організаційний характер та досить явно визнається учасниками відносин; 2) унормованність. Форма та терміни взаємних послуг патрона та клієнта якщо не оговорюються, то чітко усвідомлюються; 3) неформальність. Клієнтально-патрональні відносини існують як неформальна корекція формальних правил та відчують від них сильну залежність. Патрон-клієнтелізм існує як зворотний бік формального порядку; 4) чуттєвість до перевизначення формальних рамок, тому що вони ведуть зміни принципів ієрархії, критеріїв доступу до ресурсів та обсягів розподільчих повноважень; 5) неформальна домовленість, яка існує в рамках функціональних ролей, що виконують індивіди. Можливість збирання данини залежить від діапазону функціональних можливостей патрона; 6) ієрархічність; 7) вертикальна упорядкованість суб'єктів, що визначає їх нерівний доступ до ресурсів як основу відносин залежності; 8) жорстке закріплення ієрархії ролі патрона та клієнта залежно від позиції в вертикально упорядкованій структурі. Один і той же суб'єкт може бути і патроном і клієнтом, але для різних рівнів клієнтелістських мереж; 9) вертикальність зв'язків, які формують адміністративний капітал, пов'язаний із здатністю одних агентів регулювати доступ до ресурсів та видів діяльності інших агентів.

Отже, узагальнюючи зміст клієнтально-патрональних відносин, справедливо погодитись із думкою російської дослідниці С. Барсукової, яка розглядала в їх основі явище рециприкортності. Дослідниця зазначала, попри те, що під «рециприкортністю» слід розуміти обмін дарами на неринковій основі, «патрон-клієнтелізм» носить не той характер, який закладений у його визначенні [8]. В загальному вигляді під «патрон-клієнтелізмом» слід розуміти стійку систему

відносин суб'єктів та об'єктів соціального процесу, які володіють диференційованою ресурсною забезпеченістю. При цьому основою відносин виступає данина (як отримане благо). Ззовні відбувається добровільний обмін ресурсами без всілякого акту продажу та примусу. Блага реалізуються виключно на добровільній основі та ніякі формальні претензії у випадку відсторонення від участі не передбачені. Проте ця добровільність є ілюзорною. Ресурсна залежність виступає прихованим примусом, який приймає ілюзію добровільних жестів.

Висновки до розділу 2

Опис структурних і змістовних параметрів електоральної поведінки можливий в різних ракурсах, що передбачає застосування сукупності дослідницьких методик, здатних розкрити своєрідність цього явища, його змісту та функціонування в рамках виборчих процесів.

Факторна операціоналізація допомагає виявити вплив низки причин, які детермінують електоральну поведінку виборців. Разом з тим цей процес не дозволяє встановити їх чіткої ієрархії, оскільки вони кон'юнктурні і схильні до модифікацій. Незважаючи на те, що соціально-економічні, матеріальні компоненти завжди присутні в мотиваційній структурі особистості, реальну поведінку українських виборців не завжди можна науково пояснити. Географічний, культурологічний та соціоструктурні напрями відкривають широкі можливості аналізу витоків, змісту, специфіки електоральної поведінки, політичної системи суспільства та життя в цілому. Отже вивчення широкого кола наукових джерел дозволили дисертанту типологізувати та систематизувати основні фактори впливу. При цьому теоретико-історичний аналіз явища «патрон-клієнтелізм» дав змогу застосовувати його в якості окремого інструменту електоральних досліджень, тому що він в повному обсязі здатен відображати особливості відносин, які пронизують майже всі сфери пострадянського суспільства Південного регіону України.

На основі аналізу широкого кола наукової літератури автор дійшов висновків, що поняття «патрон-клієнтелізм» характеризується варіативністю та не має єдиного загальноприйнятого визначення. Воно носить комплексний та багатоаспектний характер. В загальному вигляді для клієнтально-патрональних відносин характерними є відмінність патронів та клієнтів за їх соціальним статусом, що дозволяє патронам домінувати над клієнтами. Ця першорядність обумовлюється не лише фізичним примусом, а й примусом символічним - через визнання провідної ролі патронів в особистих, приватних, неформальних відносинах з клієнтами, володінні та розпорядженні певними ресурсами: власними, фінансовими, матеріальними тощо.

Сучасні клієнтально-патрональні відносини характеризуються, по-перше, тим, що суперечливо поєднують у собі солідарність та особистісну залежність, прагнення до встановлення довірливих відносин та обмін ресурсами. Як правило, в ролі останніх виступають підтримка і захист різного типу інтересів, вираження політичної та електоральної лояльності тощо. По-друге, вирішальним мотивом при голосуванні та підтримці політика для виборців стає безпосереднє отримання благ від суб'єкта політики. Тобто, функція політичного представництва, коли населення підтримує ті сили, що захищають певний проект організації суспільства, відходить на другий план. Таким чином, фактор патрон-клієнтелізму здатен зумовлювати клієнтально-патрональну модель електоральної поведінки населення. Як наслідок, ця модель призводить до електоральної корупції, в результаті якої формується недемократична система влади.

РОЗДІЛ 3.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА ГРОМАДЯН ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОГО ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

3.1. Загальні тенденції електоральної поведінки громадян України в контексті виборчих систем

Від часу проголошення незалежності України відбуваються постійні електоральні змагання, формується політичний ринок, на якому конкурують політичні сили, ідеї, пропозиції у відповідь на попит населення. Вибори - є одним із головних елементів сучасної політики. Їх результати - завжди барометр рівня демократизації політичного процесу в країні.

За період незалежності в Україні відбулись вибори на основі різних типів виборчих систем: мажоритарної, пропорційної, мажоритарно-пропорційної (змішаної). Серед політиків, політологів, юристів та низки суспільно-політичних діячів існує постійна полеміка з приводу становлення того чи іншого типу виборчої системи та пошуку її оптимального варіанту. Вирішення цього питання носить актуальний характер, тому що спроможність державних інститутів здійснювати покладені на них функції залежить від відповідності виборчої системи формі правління та формі державного устрою. Відтак тип виборчої системи в своїй більшості визначає стабільність діяльності всієї державної влади.

В 1994 р. вибори до представницьких органів влади відбувались на основі мажоритарної виборчої системи, яка визнавала суб'єктами виборів політичні партії, трудові колективи. Крім того, одним із шляхів набуття статусу кандидата залишалось самовисування [77]. З цього приводу вітчизняний дослідник В. Кафарський зауважував, що самовисування кандидатів зумовило те, що до парламенту пройшли представники колишнього номенклатурного та радянського бюрократичного апарату, а це суттєво гальмувало процес оновлення системи державної влади [101, с. 5]. Так, наприклад, підсумки голосування до

Миколаївської міської ради продемонстрували високий рівень довіри виборців до кандидатів від лівих політичних сил. На думку О. Яцунської, це пояснювалось кількома причинами: по-перше, відповідністю популістського змісту виборчих програм лівих партій настроям жителів області, які відчували ностальгію за радянською «стабільністю»; по-друге, низькою виборчою активністю. При цьому наявність більшості позапартійних депутатів у новообраній міській Раді свідчила про те, що основним критерієм при голосуванні виборців були особисті якості кандидата, а не його партійна приналежність [284, с 87].

29 березня 1998 р. в Україні відбулись чергові Парламентські і місцеві вибори. Формування Верховної Ради України вперше відбувалось на основі мажоритарно-пропорційної (змішаної) виборчої системи, вибори до органів самоврядування проводилися також за новим законодавством, проте без змін залишався мажоритарний тип виборчої системи. Основним нормативно-правовим документом, що регламентував вибори 1998 р. був Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. [78]. Серед основних причин, які вплинули на впровадження мажоритарно-пропорційної (змішаної) виборчої системи, були [122, с. 18]: 1) необхідність адаптації законодавства про вибори до новітніх суспільних економічних, соціальних, політичних та духовних змін, які відбулись після 1994 р.; 2) завдання приведення законодавства у відповідність до Конституції України; 3) необхідність відвернення загроз від процесу формування та функціонування законодавчого органу України.

На думку деяких учених, зміна виборчої системи призвела до посилення ролі партій у політичній системі, які є невід'ємним елементом процесів демократизації суспільного життя в країні та подоланням певних суперечностей між Конституцією України та виборчим законодавством [101, с. 5; 122]. Однак новий Закон України мав цілий ряд недоліків та юридичних невідповідностей таких як: виведення за межі виборчого процесу громадських організацій, високий підписний ценз, вимоги щодо регіонального розподілу підписів, недостатня фінансова спроможність багатьох партій організувати вибори, контроль за ходом виборчої кампанії тощо. Отже, виборче законодавство, на основі якого проходили

вибори 1998 р. виявило свою недосконалість, що зумовило його перегляд напередодні парламентських виборів 2002 р.

Результатом цього стало прийняття нового Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р., згідно з яким вибори проводились за аналогічною виборчою системою зразка 1998 р [79]. Головна його відмінність від попереднього Закону України «Про вибори народних депутатів України» полягала в особливостях:

- відбулось скорочення термінів виборчої кампанії;
- депутати не мали можливості одночасно балотуватися за округом та за партійним списком;
- права висувати кандидатів у депутати позбулися трудові колективи та збори громадян;
- скорочення кількості необхідних для реєстрації підписів на підтримку списку партії/блоку та кандидата у мажоритарному окрузі та впровадження грошової застави;
- встановлення «порогів фальсифікації». Наприклад, якщо кількість бюлетенів у скриньках перевищує кількість виборців, які взяли участь у голосуванні на дільниці, більш як 10%, то голосування вважається недійсним. Якщо кількість виборчих дільниць цього виборчого округу, на яких голосування було визнане недійсним, становить не менше 25% усіх дільниць округу, то вибори визнаються недійсними у всьому окрузі [122, с. 40].

31 березня 2002 р. відбулись треті за період незалежності вибори народних депутатів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування. Зважаючи на спроби удосконалення виборчого законодавства вітчизняними політиками, вибори 2002 р. пройшли під знаком активного застосування адміністративного ресурсу.

В січні 2002 р. Комітетом виборців України було проведено моніторинг подій щодо порушень під час виборчої кампанії на виборах народних депутатів України. Було зафіксовано порушення заборони агітації тих партій/блоків, кандидатів, які користувались підтримкою адміністративного ресурсу. Найпоширенішими

порушеннями були: використання службового становища керівниками органів місцевої влади та місцевого самоврядування (а також керівництвом установ, підприємств, організацій); використання державних коштів, службового транспорту, приміщень, засобів зв'язку тощо на користь певної партії/блоку чи кандидата; підтримка Виборчого блоку «За Єдину Україну!» та окремих кандидатів у мажоритарних округах; адміністративний тиск на суб'єкти виборчого процесу та ЗМІ тощо [102]; примусове залучення працівників установ та організацій, а також студентів і школярів для агітації, часто – в службовий/навчальний час; розпорядження підлеглим щодо дій на підтримку певного блоку або кандидата, які видаються в письмовій, або в усній формі; робота посадових осіб органів державної влади (які не пішли у відпустку на час виборів) в штабах виборчого блоку або кандидатів; безкоштовне надання рекламної площі для агітації за певний блок/кандидата в державних ЗМІ; відверта агітація з боку посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування [39].

Однак результати виборів 2002 р. продемонстрували: відсутність зв'язку між обсягом витрачених коштів на кампанію, рівня доступу до застосування адміністративного ресурсу та відсотком отриманих голосів; зростання ролі фактору персональної ідентифікації; низький вплив на виборців політичних програм партій та їхніх блоків; незначну ефективність іміджу.

Впровадження пропорційної виборчої системи в Україні викликало широке дискусійне обговорення. Низка вчених та політиків виступали за її доцільність, інші - наголошували на її неефективності. Відтак застосування пропорційної виборчої системи із загальнонаціональними закритими партійними списками спричинило нові проблеми, серед яких можна виокремити [75, с. 1, 4; 101; 284]:

- розрив зв'язку виборців з депутатом. Під час голосування на парламентських виборах, громадяни віддають свої голоси першому номеру в списку, в крайньому випадку орієнтуються на першу п'ятірку висуванців. Відтак інформація лише про перших п'ять кандидатів є наслідком так званого «вождистського» характеру голосування.

Разом з тим розриву виборців з депутатом слугувало і те, що пропорційна система із закритими списками не передбачала закріплення за кожним округом конкретного депутата, який би періодично звітував перед своїми виборцями та навіть міг бути ними відкликаний [284, с. 234].

- наявність представників великого бізнесу в політичних партіях та, як наслідок, формування комерційного підходу до політики, зростання політичної корупції. О. Яцунська з цього приводу зауважувала, що закритий характер партійних списків спричинив те, що «...практично всі політичні сили внесли до своїх списків грошові лантухи, прагненням яких було отримання разом із мандатом і депутатської недоторканності» [284, с. 223];

- зростання впливу партійного лідера на всі процеси всередині політичної сили. Відтак партійні списки, як правило, формуються в закритому режимі: вплив громадян та партійців на їх склад обмежений;

- перетворення партій в корпорації «вождистського» характеру. На думку І. Жданова, «закритість списків, гіпертрофований вплив лідерів партій на їх формування, відрив народних депутатів від своїх виборців – все це реальні передумови для перетворення партій у «вождистські» корпорації закритого типу» [75, с. 1, 4];

- непропорційність представництва регіонів. Розташування кандидатів у списку визначається партійним керівництвом, ігноруючи формування виборчих списків відповідно до пропозицій, які надаються місцевими (обласними осередками) політичних партій. Внаслідок цього відбувається загроза деформації регіонального представництва.

26 березня 2006 р. відбулись чергові вибори народних депутатів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування на основі пропорційної виборчої системи. Аналізуючи хід передвиборчої кампанії та безпосередньо самих виборів, головою правління Комітету виборців України І. Поповим було відмічено, що в січні «...негативний вплив на перебіг виборів мала низька політична культура представників політичних партій (блоків)» [102]. Зокрема на той час збільшилась кількість фактів застосування адміністративного ресурсу, порівняно з

попереднім місяцем. Проте цей факт мав несистемний характер. Відбувалось широке застосування брудних методів політичної боротьби, поширення наклепницької інформації, яку кваліфікували як «чорний PR». Крім того мали місце недобросовісна агітація та проблеми з організацією виборчого процесу.

Однак в цілому, за результатами довготермінового моніторингу Комітету виборців України, було визначено, що виборча кампанія 2006 р. проходила в умовах конкуренції, була вільною, прозорою, з рівними можливостями для політичних сил. До того ж не було зафіксовано значних фактів тиску на виборців, членів комісій, ЗМІ, спостерігачів.

Наступні чергові вибори до органів місцевого самоврядування відбулись 31 жовтня 2010 р. Слід зазначити, що ці вибори повинні були проводитись на основі пропорційної виборчої системи. Проте напередодні Законом від 10 липня 2010 р. № 2487-VI «Про вибори Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» знову було запроваджено проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад за змішаною (мажоритарно-пропорційною) виборчою системою [81].

На думку багатьох експертів, 10 липня 2010 року Верховна Рада України прийняла найгірший за роки незалежності виборчий закон. Однією з найцікавіших моментів цього документа став перехід до змішаної системи виборів, за якою половина депутатського корпусу рад обиратиметься за закритими партійними списками, а інша – в мажоритарних округах. Іншою цікавою нормою стало те, що навіть в маленьких містах та районах висувати кандидатів мають право лише партійні осередки, які були зареєстровані не менш ніж за рік до виборів. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» запровадив застосування змішаної пропорційно-мажоритарної системи на виборах обласних і районних рад. Такий законодавчий підхід не забезпечив рівності представництва територіальних громад у цих органах, а, відтак, не узгоджується з їх конституційною природою як органів, що представляють спільні інтереси

територіальних громад сіл, селищ і міст (частина четверта статті 141 Конституції України) [191].

Слід зазначити, що виборчий процес місцевих виборів розпочинається за 50 днів до дня виборів (стаття 15), а територіальні виборчі комісії, які здійснюватимуть реєстрацію відповідних кандидатів, утворюються не пізніше як за 45-41 день до дня виборів (стаття 22). Фахівці з конституційного права акцентували увагу на недоліках нового закону, вважаючи його одним із найгірших, які були прийняті за роки незалежності. Так запропонований механізм висування кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, в тому числі міст Києва та Севастополя, районної у місті ради виключно через місцеві організації партій (частина друга) не відповідав Конституції України, оскільки звужував гарантоване частиною першою статті 38 Конституції України право громадянина бути обраним до органів місцевого самоврядування та ставив реалізацію цього права в залежність від рішень місцевих організацій партій. Зазначений підхід не узгоджувався з пунктом 7.5 Копенгагенського документа ОБСЄ 1990 року, згідно з яким «держави - учасниці поважатимуть право громадян прагнути політичних або державних посад, індивідуально або в якості представників політичних партій або організацій». До того ж ПАРЄ та ОБСЄ неодноразово звертали увагу на неприйнятність обраної моделі пропорційної виборчої системи в Україні за закритими партійними списками, яка позбавляє виборців будь-якого можливого впливу на списки та веде до появи слабких партійних корпорацій в українському суспільстві, що трансформується [191].

Таким чином, пошук оптимального варіанту виборчої системи представляє собою складний багатоетапний процес, який відображає основні процеси державотворення сучасної України. Відтак особливості розвитку виборчої системи дозволяють висловлювати судження про тенденції та перспективи розвитку демократії в країні. На жаль, сучасні вітчизняні реалії продемонстрували, що впровадження та застосування різних типів виборчих

систем не стало вирішенням питань демократизації виборчого процесу та партійної структуризації в країні.

Особливості застосування різних типів виборчих систем та загальні особливості проведення виборів в Україні дозволяють виділити основні тенденції електоральної поведінки громадян.

По-перше, це відсутність сталої партійної ідентифікації громадян України. Вітчизняний вчений О. Вишняк з цього приводу зауважував, що «...в країнах, де демократія тільки утверджується, а партії виникають і зникають, нема партійних уподобань, які сформувались в період ранньої соціалізації, а отже, які передаються від покоління до покоління в сім'ї» [40, с. 23]. Погоджуючись з думкою соціолога, слід зазначити, що вплив радянської системи з її монопартійністю зумовив те, що для переважної більшості українських виборців характерна ідеологічна еkleктика: синтез соціалістичних, а точніше державно-патерналістських, націоналістичних і ліберально-демократичних цінностей.

По-друге, така ідеологічна еkleктика, на наш погляд, сприяє визначенню ряду інших тенденцій електоральної поведінки громадян, які полягають у: персоніфікованості у сприйнятті влади; потребі в посереднику у відносинах між індивідом і владою; патронаті держави. Відтак у ціннісних орієнтаціях українців домінує ставлення до політики як до недоступної всім діяльності. Наприклад, самовисування на виборні посади не властиво нашим співвітчизникам і може розцінюватися багатьма як порушення культурних норм спільнот; чи укоріненість в народній свідомості, в першу чергу, верховної, а не місцевої влади, впевненість, обумовлена життєвим досвідом, в тому, що тільки «перша особа» на вершині піраміди влади здатна вирішити їх локальні проблеми. Як наслідок, сучасний електорат доволі стриманий навіть в реалізації свого права голосу. Він не виявляє певної активності під час виборів.

По-третє, попри застосування різних типів виборчої системи, практика проведення виборів в Україні засвідчила схильність громадян до проявів абсентеїзму. В сучасній політичній науці називають кілька причин, які зумовлюють виникнення цього явища:

а) задоволення своїм становищем та власних інтересів, здатність особи самостійно впоратися зі своїми проблемами, відстоювання власних інтересів може породжувати відчуття непотрібності політики;

б) довіра до політичних інститутів. Існує думка, що ознакою нормально функціонуючої політичної системи є не загальна політизація населення, а нормальна діяльність громадян і політиків у своїх сферах, причому індивід, який успішно займається своєю справою і повноцінно забезпечує своє життя, як правило, не втручається в політику [182, с. 98];

в) відсутність усвідомлення взаємозв'язку між політикою і приватним життям [170].

Слід також додати, що на активність виборців також впливають інші фактори, такі як: особливості регіону та проведення виборчої кампанії, рівень освіти, тип поселення та політичної культури тощо.

Підсумки голосування в Південному регіоні України також продемонстрували загальноукраїнську тенденцію спаду рівня електоральної активності громадян. Отже, результати виглядають так [33-35]:

Таблиця 3.1

Електоральна активність громадян Південного регіону України
під час голосування до Верховної Ради України
(1998, 2002, 2006, 2012 рр.)

Область	Рік			
	1998	2002	2006	2012
Миколаївська	69%	66,4%	57,1%	52,19%
Одеська	66,8%	61,6%	48,83%	49,64%
Херсонська	67,8%	65,7%	55,56%	50,90%

На наш погляд, можна виокремити такі причини, що впливають на виникнення політичного абсентеїзму:

- незадоволення власним становищем та недовіра до владних інституцій.
Переконання українців, що від них нічого не залежить, тому що влада не враховує

їхні побажання та інтереси, сприяє політичній пасивності, абсентеїзму. Результати соціологічних досліджень свідчать, що абсолютна більшість громадян України вважають, що вони зовсім не впливають на владу. Зокрема 72,4% гадає, що не впливає на центральну владу, а 62,8% стверджує, що не має жодних важелів впливу не лише на центральні, а й на місцеві органи влади [259];

- непрозорість та неодноразове реформування виборчої системи. Громадяни втрачають довіру до чесності підрахунку голосів, коли бачать регулярну трансформацію виборчого законодавства, розуміють, що перед кожною виборчою кампанією змінюються саме ті правила та норми, які суттєво впливають на хід та результати виборів: порядок висунення кандидатів, формування виборчих комісій, роботу спостерігачів, процедуру підрахунку голосів тощо. Постійна зміна правил гри створює враження, що щоразу влада змінює закони, задовольняючи власні інтереси та з метою полегшення маніпуляцій голосами виборців [148];

- знецінення інституту виборів. Відомо, що інститут демократичних виборів був перенесений в Україну порівняно недавно, і його освоєння вітчизняною політичною культурою є тривалим процесом. Проте результати останніх опитувань свідчать про те, що цінність цього інституту в очах українських громадян не зростає, а, навпаки, відчутно знижується. Згідно з останніми дослідженнями виокремлюються 17,3% опитаних респондентів, які не бажають брати участь у виборах, а 18,7% не довіряють інституту виборів [266]. Порівнюючи із соціологічним опитуванням, проведеним перед президентськими виборами 2010 року, за яким 13,5 % опитаних респондентів не бажають брати участь у виборах, а 14,7% не довіряють інституту виборів, можна з упевненістю стверджувати, що рівень абсентеїзму в країні не значною мірою, але все таки зростає [267].

На наш погляд, громадяни ігнорують вибори через розчарування у цьому інституті як правочинному органі, починають сприймати його як непотрібний, адже результати виборів не змінюють життя людей на краще, кандидати і партії не дотримуються виконання своїх обіцянок, а більшою мірою – лобіюють власні інтереси.

Відтак виникає парадоксальне явище: такі умови повинні були б навпаки сприяти активізації виборчої свідомості громадян, однак, повсякденність продемонструвала зовсім іншу картину - відбувається зниження електоральної активності виборців.

Разом з тим слід також зазначити, що для громадян України є характерною спільна точка зору відносно найбільш впливових факторів політичного успіху, які повністю здатні визначати особливості формування основного вектору розвитку демократичної електоральної системи. Перше місце в цьому рейтингу займають великі адміністративні можливості. Друге місце посідають широкі фінансові можливості. На третьому місці – доступ до засобів масової інформації. Отже, можна констатувати, що найбільш вагомими факторами, які впливають на політичний успіх, з точки зору співвітчизників, пов'язані із маніпулятивними процедурами (доступ до засобів масової інформації) та можливостями їх здійснення (широкі адміністративні та фінансові можливості).

На думку українського соціолога Н. Паніної, всі вищенаведені фактори поєднуються в один (вирішальний) фактор «адміністративно – медійно - фінансовий потенціал». Дослідниця зазначає, що єдність цих факторів в свідомості людей дозволяє зробити висновок про те, що корумпованість в Україні більшістю населення сприймається як норма політичного життя [178 с. 61].

Присутність великих адміністративних можливостей як визначального фактору політичного успіху характеризує поворотний вектор розвитку [178, с. 42, 61]. Сутність поворотного вектору розвитку в умовах посткомуністичної трансформації полягає в розширенні можливостей адміністративного втручання в електоральний процес, внаслідок чого встановлюється повне адміністративне управління процесом виборів. Відтак цей вектор спрямовує розвиток політичної системи протилежно до раціональної демократичної моделі. Вірогідність домінування цього вектору визначається кількістю громадян, чиї інтереси співвідносяться із патерналістською політикою держави. Неопосередкований вплив на розвиток цього вектору здійснює ступінь

соціально-політичної невизначеності масової свідомості – політична аномія. Для політичної аномії характерні: високий відсоток громадян, які не ідентифікували свої довготривалі економічні інтереси; ступінь невизначеності політичної позиції кандидатів. Відтак політична аномія руйнує інституалізовані, нормативні взаємодії та здатна призвести до паралічу політико-владних відносин.

Враховуючи вищевисловлене, можна констатувати, що загальні тенденції електоральної поведінки громадян України полягають в їх суперечливому ставленні до суспільно-політичних процесів. Відтак непрозорість та недоступність виборчого процесу повинна сприяти активізації протестних настроїв громадян. Натомість ці настрої приймають форму абсентеїзму, яка ще більш зумовлює відсторонення виборця від дій, пов'язаних з формуванням представницьких органів влади. Разом з тим недовіра виборців до об'єктів виборчого процесу (кандидатів/партій/блоків/об'єднань) повинна ліквідувати персоніфікований підхід при виборі кандидата. Однак цей підхід залишається в основі електорального вибору громадян при голосуванні. Таким чином, відсутність конструктивного та рівноправного діалогу між суб'єктами та об'єктами політики призводить до знецінення прав реалізації волевиявлення громадян та політичної аномії в суспільстві.

3.2. Основні напрями дослідження електоральної поведінки громадян Південного регіону України

Вивчення електоральної поведінки громадян Південного регіону України повинно відбуватись за трьома основними напрямками: географічним, культурологічним та соціоструктурним. Особливу увагу в рамках даних напрямів необхідно приділити вивченню самого електорату, поведінка якого виступає об'єктом даного дослідження.

Географічний напрямок дослідження електорату та його поведінки потребує деяких понятійних уточнень. В науковій літературі не існує єдиного визначення поняття «регіон». Наприклад, вітчизняний дослідник О. Зубченко запропонував

тракувати «регіон» як «...різновид соціально-просторової спільноти людей, що відрізняється від інших єдиною соціально економічною і соціокультурною спадщиною та особливостями територіального розташування» [88]. Норвезький дослідник С. Роккан під «регіоном» розуміє «ряд територіальних одиниць, які мають деякі спільні риси» [289, с. 18]. На його думку, регіони варто поділяти на три типи: 1) однорідні регіони, які визначаються як ряди суміжних просторових елементів, схожих один на одного за певною ознакою. Критерієм може виступати рівень доходу, панівна релігія, мовна ідентичність або партійні уподобання; 2) вузлові регіони – це ряди суміжних одиниць, що володіють спільними ознаками - залежність від послуг єдиного центру, чи то адміністрування, надання інформації, товарів та створення елементів інфраструктури; 3) адміністративні регіони, в яких відбувається накопичення офіційної статистики [289, с. 20-22]. На нашу думку, під «регіоном» слід розуміти інтегровану територію на основі спільних ознак, таких як історико-географічне походження території, класово-соціальна, етнічна чи партійна приналежність громадян тощо.

За ступенем моно- та поліетнічності територію України можна поділити на такі етнічні зони: 1) змішану, в якій переважає українське населення (від 83% до 70% всього населення). До неї входить Схід країни (Дніпропетровськ, Запорізька та Харківська області), Південь (Херсонська та Миколаївська області) та м. Київ. В ній проживає 27,6% всіх українців країни та 30,3% всіх росіян; 2) поліетнічні анклавні, в яких яскраво виражений етнічний склад (багато етнічних меншин). До них належить Одеська область (українці – 62,8%, росіяни – 20,7%, болгари – 6,1%, молдавани – 5%, гагаузи – 1,1%, євреї – 0,5%, вірмени – 0,3%. [241].

Сучасні вітчизняні дослідники не мають єдиного погляду щодо регіональної диференціації території України. Відтак, деякі вітчизняні вчені відносять території Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Запорізької, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей до Південного регіону України [247, с. 15]. Досліджуючи територію України за підсумками голосування, політолог К. Черкашин Миколаївську, Одеську та Херсонську області розглядав в рамках Східного регіону [265]. Українські дослідники О. Зубченко та С. Білоусов до Південної

України відносили Запорізьку, Миколаївську, Одеську та Херсонську області [18; 88]. Однак, на думку автора, беручи до уваги територіальне розташування областей (враховуючи єдине Чорноморське узбережжя), їх кордони, вікові, національні, професійні характеристики виборців та результати голосувань до Південного регіону слід відносити Миколаївську, Одеську, Херсонську області. Відносно Автономної Республіки Крим справедливо буде погодитись із думкою вітчизняного соціолога О. Вишняка, який виділяє півострів як окремий регіон, акцентуючи увагу на його специфічному політико-адміністративному статусі та національному складі мешканців [40, с. 193].

Як сучасні адміністративно-територіальні одиниці Миколаївська, Одеська та Херсонська області були створені в ХХ ст. Миколаївська область була утворена в складі Одеської області 22 вересня 1937 року. До неї ввійшло багато населених пунктів Херсонщини та Дніпропетровщини. Свого сучасного вигляду і розмірів область набула наприкінці 1959 року. В області налічується 19 адміністративних районів, 5 міст обласного і 4 районного підпорядкування, 20 селищ міського типу та понад 900 сіл. Нині її площа охоплює 4,6% площі України. Слід зазначити, що до складу Одеської області входило 4 міста обласного підпорядкування (Одеса, Кіровоград, Миколаїв, Херсон) та 46 районів постановою IV позачергової сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету XII скликання від 9 лютого 1932 року. Нинішня Одеська область складається із 26 адміністративних районів, 17 міст, у тому числі 5 обласного підпорядкування, 33 селища міського типу та 1140 сільських населених пунктів. Площа Одеської області становить 5,5 % території України [142, 172]. Херсонська область була створена 30 березня 1944 року. Адміністративно область поділена на 18 сільських та 3 міських райони у м. Херсоні. На території області розташовано 9 міст, з яких 3 - обласного значення, 6 районного підпорядкування, 30 селищ міського типу, 658 сільських населених пунктів. Площа області складає 4,7% території України [254].

В рамках культурологічного напрямку, особливістю розташування Південного регіону України є те, що його мешканці перебували на периферії державно-владного впливу. Вітчизняний дослідник О. Зубченко в рамках вивчення

регіональних електоральних культур з цього приводу зауважував, що таке територіальне розташування зумовило поширення політичної апатії, відчуження від державних інституцій, помітно вищу довіру до місцевого нобілітету, аніж до столичного. Одночасно з високою недовірою до всіх без виключення інститутів державного та місцевого управління у регіоні зберігається високий потенціал патерналістських настроїв. Для політичної ментальності населення та регіональних еліт зберігається певний вплив «новоросійського проекту», побудованого на ідеях збереження культурних і політичних традицій радянських часів [88].

Дослідження електорату Південного регіону України за допомогою соціоструктурного напрямку (на основі аналізу Всеукраїнського перепису населення від та ряду статистичних даних) дає змогу прослідкувати динаміку змін в його кількісному та якісному складі, як одного із показників, який зумовлює електоральні переваги суспільства

Кількісний склад жителів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей свідчить, що Одеська область згідно з останніми Всеукраїнськими переписом населення 2001 р. є найчисельнішою. Вона налічує 2569,0 тис. осіб (50% від загальної кількості населення всього Південного регіону), де міські жителі складають 1625,0 тис. осіб, сільські – 844 тис. осіб. Кількість жителів Миколаївської області становить 1264,7 тис. осіб (26%). При цьому, міське населення Миколаєва представлено 838,8 тис. особами, сільське – 425,9 тис. особами. Кількість жителів Херсонщини складає 1175,1 тис. осіб (24%), серед яких 706,2 тис. осіб – міського населення, 468,9 тис. осіб – сільські (див. додатки Б) [196-198].

Віковий склад населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей характеризується тенденцією до збільшення осіб працездатного віку та вище за працездатний. Вочевидь такий стан справ віддзеркалює загальноукраїнську тенденцію та свідчить про зростаюче старіння населення (див. додаток Б) [46-48].

В національному складі жителів Південного регіону України спостерігається через збільшення кількості осіб, що ідентифікують себе як українці, та зменшення тих, хто вважає себе росіянином. (див. додаток В) [159].

Однак, незважаючи на таке збільшення, чисельність осіб, які назвали російську мову як рідну, переважає за тих, для кого рідною є українська. Так, за даними соціологічного опитування Центру Разумкова (дослідження проведене з 7 по 19 жовтня 2008 року, було опитано 10865 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 1% з імовірністю 0,95) динаміка відносно мовних переваг виглядає так [277]:

Таблиця 3.2

«Яка мова є для Вас рідною?

(регіональний розподіл, динаміка 2006-2008)»

Варіанти відповіді	Травень 2006 р.	Червень 2007 р.	Жовтень 2008 р.
Українська	27.7%	28.9%	13.9%
Російська	52.0%	43.7%	48.0%
І російська, і українська	17.0%	25.5%	35.4%
Інша мова	2.8%	1.5%	2.2%
Важко відповісти	0.5%	0.4%	0.4%

Отже, така невідповідність є наслідком того, що на Півдні України проживає найменша частка тих громадян, які ідентифікують себе з Україною та її майбутнім [147].

Певні зміни відбулись і в професійному складі населення. Автор, здійснюючи порівняльний аналіз статистичних даних трьох вищезазначених областей напередодні парламентських виборів дійшов висновків, що відбулось значне скорочення кількості робітників в промисловій сфері (див. додаток Д).

Зменшилась кількість працівників і в аграрному секторі Миколаївської та Одеської областей. Свій статус «аграрного регіону» підтвердила лише Херсонська

область. Якщо в 2001 р. спостерігалось зменшення тих, хто працює в цій галузі, то вже в 2005 р. кількість працівників сільського господарства на Херсонщині значно зросла (див. додаток Е) [106-109].

В свою чергу, в період між 1997 та 2001 рр. в галузях державного управління та охорони здоров'я відбулось збільшення кількості службовців. Однак, 2005 р. вже супроводжувався їх скороченням. Натомість, особливістю освітньої галузі було поступове зростання в усіх трьох областях кількості працівників у період між 1997-2005 рр. (див. додатки Ж, З, И)

Станом на 2005 р., у порівнянні із попередніми роками, значно збільшився приватний сектор, який представляє зареєстрованих платників податків від підприємницької діяльності (див. додаток К) [294-296]. Однією із причин зростання чисельності приватних підприємців стали кризові явища початку 90-х рр., що супроводжувались масовим звільненням та скороченням робітників.

Таким чином, зайнятість населення Південного регіону України характеризується зменшенням чисельності працівників в промисловому, аграрному (крім Херсонської області) секторі та соціальній сфері (державне управління та охорона здоров'я). Натомість, відбулось збільшення кількості осіб, зайнятих в освітній сфері та приватному секторі.

Вищезазначений матеріал продемонстрував зміни як в кількісному, так і якісному складі населення. З цього приводу варто наголосити, що професійний склад населення обумовлює його матеріальне становище, яке здатне в неабиякій мірі впливати та відображати електоральні переваги громадян. Так, в порівнянні із іншими регіонами України, настрої громадян Півдня можна охарактеризувати як більш - менш оптимістичні, а отже такі, що не мають радикального налаштування. Підтвердженням цьому слугує соціологічне опитування проведено Центром Разумкова. На питання «Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї? (регіональний розподіл)» жителі України відповіли наступним чином [278]:

Таблиця 3.3

«Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї?»

(регіональний розподіл)»

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	4.2%	11.8%	5.9%	9.6%
Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	26.6%	28.9%	23.7%	26.4%
У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	42.3%	43.2%	59.5%	44.7%
Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	22.7%	15.2%	8.2%	15.6%
Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	1.0%	0.3%	1.3%	1.8%
Важко відповісти	3.1%	0.6%	1.3%	1.9%

Отже, загальний характер населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей дають змогу розглядати названий регіон як єдине ціле та стверджувати про однорідність цих територій.

Аналіз поселенського географічного та соціоструктурного факторів (врахування соціокласової приналежності: соціально-демографічний, соціально-професійний склад, характеристика зайнятості населення) дозволяє стверджувати про наявність глибоких соціоструктурних змін, які відбулись серед населення Південного регіону України. Це, в свою чергу, здатне в повній мірі впливати на електоральні переваги та потреби виборців окремої території. Дисертант вважає, що така трансформація автоматично призведе до певних змін, як наприклад, пропозицій та попиту на політичному ринку. Як наслідок, з'являються нові політичні проекти та бренди, що займають активну позицію щодо певної групи населення та намагаються стати головним виразником їх інтересів/потреб.

Аналіз партійного будівництва та регіональних представництв політичних партій/блоків на території Миколаївської, Одеської та Херсонської областях дає підстави стверджувати, що їх розвиток проходив синхронно та паралельно із

загальноукраїнським партійним будівництвом. При цьому зберігались загальні тенденції їх розвитку. Причинами утворення нових партій виступали: по-перше, процес перебудови як поштовх до політизації суспільства; по-друге, потреба у вирішенні національного питання; по-третє, втрата монополії КПРС на владу [92, с. 24-26]. Отже, протягом др. пол. 90-х рр. ХХ ст. – пер. пол. 2000-х рр. ХХІ ст. відбувалися значні зміни в політичній палітрі регіону.

Історія розвитку партійного будівництва в Миколаївській області свідчить, що напередодні виборів 1998 р. на її території було зареєстровано 40 партій. Проте, ці політичні сили були маловідомими, не чисельним та маловпливовими. Крім реєстрації та висування депутатів, ніякої роботи серед населення вони не проводили. На території активно функціонували тільки осередки Комуністичної партії України (далі - КПУ), Народно-демократичної партії, Народного Руху України, Соціал-демократичної партії (об'єднаної) (далі – СДПУ (о)), Аграрної партії України та Партії «Реформи і порядок». З часом, спостерігалось поступове зростання політичних партій. Після виборів 1998 р., представники Аграрної партії України, Народно-демократичної партії, Міжрегіонального блоку реформ та СДПУ(о) почали поступово витісняти «комуністів». В грудні 2000 р. налічувалось вже 45 осередків. На початку 2003 р. їх кількість зросла до 81. Серед лідерів за обсягом «офіційного» членства була обласна організація Аграрної партії України, до якої входило понад 14 тис. членів: керівники сільськогосподарських підприємств та органів влади різних рівнів [142]. В 2005 р. напередодні парламентських виборів 2006 р., деякі політичні партії декларували таку чисельність партійців: КПУ -15 тис., Народна партія В. Литвина та Партія регіонів В. Януковича -12 тис., Соціалістична партія України О. Мороза, «Батьківщина» Ю. Тимошенко та Народний рух України Б. Тарасюка - 6 тис., СДПУ(о) В. Медведчука, Українська народна партія Ю. Костенка - 2 тис. В той же час, консультант Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією А. Іванюченко зазначав, що «...достеменно встановити чисельність Народного Союзу «Наша Україна» і порівняти фактичні цифри із задекларованими главою Обласної державної адміністрації 12 тис. активістів

неможливо» [93]. Однак, незважаючи на зростаючу кількість членів вищенаведених політичних партій, жодна з них не мала повноцінної громадської приймальні. Лише в обласних офісах «Батьківщини», Народної партії та Народного руху України голови цих організацій та їх заступники іноді приймали громадян. В свою чергу, мешканці райцентрів не мали уявлення, що таке партійна приймальня. В 2005 р. такими політичними силами як Виборче об'єднання «Батьківщина», КПУ, Народна партія, Народний рух України, Народний Союз «Наша Україна», Партія регіонів, СДПУ(о), Українська народна партія Ю. Костенка в 19 райцентрах області було зареєстровано власні районні партійні організації. Однак, ні системних акцій з боку політичних партій, ні консультацій з громадськістю партійці не проводили.

Отже, вищенаведений матеріал демонструє, що незважаючи на більш-менш розгалужену структуру ряду політичних партій, їх обласні та районні організації в Миколаївській області не розробляли та не обговорювали жодні варіанти місцевої політики, регіональних програм. Дорадчі органи при голові Миколаївської обласної державної адміністрації та міському голові, що були покликані виконувати цю функцію, існували лише на папері. Тому інституційна спроможність політичних партій на території Миколаївщини була наднизькою.

В 2002 р в Одеській області напередодні парламентських та місцевих виборів найбільш розвинуту організаційну структуру та підтримку мали Аграрна партія України, «Демократичний союз», Виборче об'єднання «Жінки за майбутнє», КПУ, Народно-демократична партія, СДПУ(о) та Соціалістична партія України. Однак, в 2005 р. на фоні загальнонаціональних тенденцій спостерігалось зниження рівня впливовості та активності довготривалих «провладних» партій - Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє», Народно-демократична партія, СДПУ(о). Крім того, свій авторитет дещо втратили і такі партійні організації як Партія регіонів, «Трудова Україна», Українська морська партія: частина активу перейшла до Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», Народного Союзу «Наша Україна», партії «Реформи і порядок» на посади в органи влади та місцевого самоврядування. Так, до лав Народного Союзу «Наша Україна»

вступила значна кількість державних службовців, бізнесменів, працівників бюджетної сфери [172].

Найбільш розгалужену структуру (за наявністю організацій у всіх або більшості районів області) мали п'ять партій – Виборче об'єднання «Батьківщина», Народна партія України, Народний Союз «Наша Україна», КПУ, Соціалістична партія України. Загальна кількість членів Виборчого об'єднання «Батьківщина» становила 2046 осіб, троє з яких були головами районних державних адміністрацій. Найпотужнішими на районному рівні виступали організації Народної та Соціалістичної партій України.; найбільшою мережею первинних організацій володіла КПУ.

Обласна організація КПУ мала найбільш розгалужену мережу парторганізацій (понад 400) та налічувала близько 5000 членів. Медіа-ресурсом КПУ була газета «Правда Причорномор'я». Агітаційна діяльність відбувалась шляхом проведення масових акцій протесту з різних приводів. Напередодні виборів 2006 р. спостерігалось деяке оновлення Одеської міської організації: зростання чисельності комсомольських організацій; входження нових членів; зміна старого (в буквальному сенсі) керівництва 40-річними партійцями [172].

Кількість членів Народної партії складала понад 2000 членів в області й 150 у місті (це міські, сільські і селищні голови, працівники держорганів та бюджетних установ, бізнесмени, особливо керівники агропромислових підприємств). Партія мала широку мережу власних ЗМІ. Агітація цієї політичної сили була доволі активна. Вздовж одеських вулиць розміщували велику кількість білл-бордів із логотипом Народного блоку В Литвина.

До лав Одеського обласного осередку Народного Союзу «Наша Україна» входило близько 5880 членів. Її склад активно поповнювався представниками місцевого бізнесу, органів влади і місцевого самоврядування. Кількість членів партії зростала швидкими темпами. Народний Союз «Наша Україна» контролював найбільшу кількість структур районного рівня як у виконавчій владі (17 районних державних адміністрацій), так і в органах місцевого самоврядування (члени партії були майже в усіх райрадах); створив близько 120 місцевих осередків. Медіа-

ресурсу одеські «нашоукраїнці» офіційно не мали. Агітація проводилась постійно (реклама на білл--бордах і лайт-бордів), але більш стримано. Серед масових акцій яскравою була лише одна - спрямована проти колишнього голови Центральної виборчої комісії С. Ківалова.

Вагомий вплив у місті й області мала Соціалістична партія України, яка фактично контролювала три районні державні адміністрації. Структура політичної партії була досить розгалужена та налічувала 6000 членів. Партія мала власний медіа-ресурс-газету «Одеські грані». Однак, у вересні-жовтні 2005 р. в результаті внутрішніх конфліктів фактично був ліквідований Болградський районний комітет, а близько 130 її членів перейшли до лав «Батьківщини». З липня 2005 р Соціалістична партія України проводила агітаційну кампанію: розміщувала білл-борди із зображенням лідера Олександра Мороза та робила акцент на «благодійності» шляхом розгортання мережі «соціальних» пельменних і магазинів. Метою такої діяльності було заручення прихильністю громадян перед виборами до Верховної Ради та місцевих рад.

Місцеві організації Партії регіонів, СДПУ(о), «Трудової України», «Союзу», Виборчого об'єднання «Жінки за майбутнє» комплектувались з лівоорієнтованою інтелігенцією, представників влади та місцевого бізнесу. Найвпливовішою виступала Партія регіонів, медіа-ресурс якої був представлений «ТВ-точка», «Ділова Одеса», «Регіональне відродження». Обласна організація СДПУ(о) також володіла потужними ЗМІ: газети «Альтернатива», «Час пік», «ЮгТайм». Кількість членів вищезазначених політичних партій складала 2-3 тисячі осіб. Після подій 2004 р. відбулось перетікання членів партії до так званого «помаранчевого табору» та втрата медіа-підтримки. Однак, у вересні-жовтні 2005 р. Партія регіонів активувала власну агітаційно-пропагандистську діяльність. Так, з'явилися перші агітаційні білл-борди, почали проводитися піар-акції, партійний бренд став частіше з'являтися в ЗМІ. Такі політичні сили як «Відродження» та «Жінки за майбутнє» мали фіктивний вплив в області. Кількість членів партії «Союз» становила 3265 осіб в області, 2885 у місті, серед них 134 активістів, організації районного рівня були відсутні. «Трудова Україна» налічувала 1500 обласних

членів, 700 - у місті, мала сильні осередки в містах Іллічівську та Южному. Обидві партії склали опозицію одеському меру Е. Гурвіцу [172].

В цілому, кількість реально діючих партій була набагато більша в м. Одеса, ніж у районах області. За результатами проведеного моніторингу ЗМІ, в Одеській області найповніше висвітлювалась діяльність 5 партій, а в м. Одесі - 10. Існував цілий ряд організацій, які не вели активної діяльності в області, але досить серйозно працювали в обласному центрі. Наприклад, це Партія Зелених України, яка зібрала в своїх лавах до 5000 членів в області та близько 2500 у місті. Медіа-ресурс партії був представлений газетами «Зеленка», «Зелене місто», радіо «Сана». Міський осередок партії тісно співпрацював з «Батьківщиною», обласний - підтримував губернатора. Особливо сильні партійні організації були в Розділянському і Білгород-Дністровському районах, у містах Іллічівську та Южному. Агітація велася постійно за допомогою білл-бордів та лайт-бордів. Особливо багато їх було розміщено з нагоди 15-річчя партії. Разом з тим, проводились масові акції, зокрема, з приводу намірів влади перевести Інститут сухопутних військ з Одеси до Львова, реконструкції вулиці Успенської [172]. Однак, в цілому, зміст діяльності партії був мало орієнтованим на місцеві проблеми, були відсутні пропозиції до місцевих органів виконавчої влади і самоврядування. Виняток становили партосередки міст Іллічівська, Южного та Одеси.

Отже, до вересня 2005 р. більш ніж з сотні міських і районних організацій політичних партій, зареєстрованих одеським обласним управлінням юстиції, реально діяло тільки 30 в м. Одесі та 15 - в області. Більшість перелічених найактивніших партій мали громадські приймальні та проводили публічні заходи. Однак їх активність була пов'язана із агітаційною передвиборчою діяльністю, тож публічних обговорень варіантів регіональної політики чи громадських слухань партії не проводили.

З 1997 р. в Херсонській області виникло багато проектів «партій влади». В 1998 р. місцева регіональна еліта підтримала три таких об'єднання в області: Аграрну партію України, опозиційну «Громаду» та Народно-демократичну

партію. В тому ж році найбільшу зацікавленість у створенні нових партій та розбудові партійних структур виявила київська еліта. Вона стимулювала появу регіональних осередків та зростання лав партійних організацій. Обласні партійні осередки в своїй більшості діяли як передвиборні штаби чи PR-команди під час виборів і переставали функціонувати після виборів або ж функціонували на папері як формальні представництва. У міжвиборчі періоди лише невелика частина партій епізодично здійснювала власні акції та фінансувала окремі заходи, а також намагалася розбудовувати свою структуру та впливати на місцеве політичне життя. Це партії лівого (КПУ, Соціалістична партія України), націонал-демократичного спрямування (Народний рух України, Партія «Реформи та порядок») та різноманітні варіації «партій влад» - Аграрна партія України, Народно-демократична партія, СДПУ(о) [254]. Але формальне існування та діяльність політичних партій все ще мало віртуальний характер.

Напередодні виборів відбувся спалах партійної активності, який продемонстрував автоматичне збільшення політичних об'єднань. В 2000 р. в управлінні юстиції в Херсонській області було зареєстровано 7 обласних партійних організацій. Наступного передвиборчого 2001 р. в області було вже 23 обласні партійні осередки, але в 2002 р. паралельно зі зниженням попиту відбулося й зменшення кількості зареєстрованих партій, відтак налічувалося лише 5 обласних партійних структур. У 2003 р. кількість зареєстрованих організацій збільшилась до 20. У 2004 р. зареєструвались ще 7 обласних осередків. За 9 місяців передвиборчого 2005 р. було зареєстровано 19 обласних партійних осередків. Загальна кількість обласних осередків досягла 105. Однак, лише 14 партій (13,3%) мали осередки в усіх 18 районах області; 28 партій (26,7%) мали районні представництва в більшості районів області (від 10 до 17 районних осередків); 63 (60%) обласних організації майже не були представлені на адміністративній карті області й виконували функцію номінальних представництв всеукраїнських партій. Взаємодія із громадськістю (функціонування громадських приймалень, зустрічі партійних лідерів із виборцями у міжвиборчий період, ініціювання громадських обговорень з актуальних питань регіону тощо) серед

абсолютної більшості партійних організацій була відсутня, так як і власні партійні громадські приймальні.

Однак деякі партійні організації регулярно проводили акції громадянського спротиву. Особливо активізувалась ця діяльність починаючи з кінця липня 2005 р. Такі акції проводились як в рамках загальноукраїнських кампаній політичних партій («Держава», «Нова демократія», Партія регіонів, Прогресивно-соціалістична партія України, СДПУ(о), «Союз»), так і в рамках кампаній впливу, насамперед, на рішення окремих місцевих рад, в першу чергу - Херсонської міської ради (Виборчого об'єднання «Батьківщина», «Громадський контроль», Народний рух України, Народний Союз «Наша Україна», Партія «Реформи та порядок», Соціалістична партія України). Проте, в абсолютній більшості рішення щодо проблемних питань приймалися всупереч вимогам пікетників [15].

В 2005 р. найбільш розвинені різноманітні форми спілкування із виборцями мали дві політичні партії - КПУ та Соціалістична партія України. По-перше, це було обумовлено міцною партійною структурою зазначених об'єднань. По-друге, наявністю депутатів у місцевих радах та Верховній Раді України. Це давало можливість утримувати за рахунок держави в районах області достатню кількість помічників народних депутатів України, проводити регулярні зустрічі партійних народних обранців з виборцями, збирати інформацію про їх проблеми, готувати депутатські запити у вищі інстанції тощо.

Партійні осередки Виборчого об'єднання «Батьківщина», КПУ, Народної партії, Народного руху України, Народного Союзу «Наша Україна», Республіканської партії та Соціалістичної партії України видавали власні газети. Зазвичай матеріали в друкованих виданнях мали критичний характер та іміджеві публікації про колег. В жодній із газет не було обговорено актуальних проблем регіону (окрім газети «Пряма мова», що належала партії «Батьківщина»), власних формалізованих варіантів розвитку регіону. Місцеві партійні організації майже не вдавались до публічного обговорення рішень місцевої влади. Тільки напередодні виборів 2006 р. збільшилась кількість прес-конференцій обласних осередків

провідних політичних партій (Виборчого об'єднання «Батьківщина» та Народного Союзу «Наша Україна»).

Напередодні місцевих виборів 2010 р., попри діяльність вже давно існуючих партійних об'єднань (таких як Виборче об'єднання «Батьківщина», КПУ, Народна партія, Партія Зелених України, Партія регіонів тощо) активізували свою діяльність такі новостворені партійні організації як «Сильна Україна», «Фронт Змін», партія «УДАР» В. Кличка. Разом з тим необхідно зазначити, що вищенаведені партії є наслідком ребрендингу вже давно існуючих політичних партій. Так, партія «Сильна Україна» С. Тігіпка стала результатом ребрендингу «Трудової України», яка була заснована в 1999 р.; партія «Фронт Змін» А. Яценюка була створена на основі партії «Демократичний фронт», зареєстрованої в 2007 р.

Передвиборча діяльність «Сильної України» була досить стрімкою, політична реклама агресивною: велика кількість білл-, та лайт-бордів займала постать лідера партії С. Тігіпка, який одночасно балотувався на посаду Президента країни. Водночас, відповідаючи сучасним викликам суспільства, партії та їх лідери активно застосовували Інтернет-простір. Так, в соціальній мережі V Kontakte.ru було створено офіційну групу підтримки партії «Сильна Україна».

Партія «Фронт змін» заявила про свою активну діяльність тільки в лютому 2009 р., в червні кількість членів та прибічників партії на Миколаївщині становила 164 та 250 осіб відповідно. З-поміж традиційних методів роботи із виборцями (особистих зустрічей, організації приймалень на містах, виданні друкованих періодичних видань), лідер партії А. Яценюк став вести власний блог в соціальній Інтернет - мережі Twitter.

Отже, застосування новітніх технологій в діяльності та передвиборчій боротьбі політичних партій, налаштування діалогу з виборцями через Інтернет - мережі дало змогу політичним силам та її лідерам оперативно та доступно висловлювати власну думку стосовно будь-яких процесів, що відбувались в державі та регіонах. Таким чином, це стало однією із характерних особливостей партійного будівництва напередодні місцевих виборів 2010 р.

На основі вищенаведеного матеріалу можна зробити висновки, що партійна структуризація Південного регіону України представляє собою досить розгалужену систему політичних партій, однак таку, яка в більшості випадків активізує свою діяльність лише напередодні виборів. Як наслідок, діалог між громадянами та політичними партіями, форми спілкування з виборцями, де їм повинна надаватись первинна правова допомога, відбуватись вивчення соціально-економічної ситуації, носить віртуальний характер.

Дисертант, з огляду на процес становлення політичних партій переконався, що відбувався їх екстенсивний розвиток. Головний мотив такого роду партійного будівництва полягав не в намаганнях впливати на регіональну політику та вирішувати соціально-економічні проблеми, а в політичній підтримці виконавчої влади, фінансово-промислових груп центру, створенні протекції бізнесменам і чиновникам тощо. Тим самим партійні осередки в рамках окресленої території набували статусу формальних представництв всеукраїнських структур. На наш погляд, все це в сукупності впливає на те, що в основі прийняття громадянами електоральних рішень відсутній будь-який ідеологічний мотив.

Висновки до розділу 3

Електоральна поведінка громадян як складова виборчого процесу є собою складним конструктом. Її загальні тенденції формуються під час виборів, тому що саме вибори є основною формою політичної участі громадян України.

Становлення та розвиток інституту виборів в Україні зумовили певні особливості поведінки виборців. Відтак, ні практика застосування різних типів виборчих систем, ні характер виборів, ні інтенсивність виборчих кампаній не зуміли кардинально змінити, а отже, і вплинути, на основні тенденції електоральної поведінки громадян України.

Розглядаючи виборців Південного регіону України з позицій культурологічного напрямку, слід зазначити, що вони демонструють відносно стабільні погляди населення на взаємовідносини між суб'єктом та об'єктом

виборчого процесу. Їх зміст полягає в пріоритеті патронату держави та персоніфікованості у сприйнятті влади. Разом з тим, глибокі соціоструктурні зміни, як у кількісному, так і якісному складі, що відбулись серед населення Південного регіону України, вплинули на електоральні переваги, потреби та, як наслідок, електоральну поведінку виборців окресленої території.

З огляду на це, необхідною умовою стало вивчення стану та розвитку політичних сил на території Південного регіону України. В період з 1998 до 2006 рр. у зв'язку зі зміною виборчого законодавства кількість політичних партій значно зросла. На основі цього автор констатує, що партійна структуризація окресленого регіону є достатньо розгалуженою системою політичних партій, об'єднань та блоків. Однак вона в більшості випадків активізує свою діяльність лише напередодні виборів. Як наслідок, діалог між громадянами та політичними партіями, форми спілкування з виборцями, де їм повинна надаватись первинна правова допомога та відбуватись вивчення місцевої соціально-економічної ситуації, носить віртуальний характер.

РОЗДІЛ 4.

СПЕЦИФІКА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ГРОМАДЯН ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

4.1. Основні фактори формування електорального вибору громадян: на прикладі парламентських та місцевих виборів(1998, 2002, 2006 рр.)

Аналіз результатів голосування громадян дає можливість зрозуміти специфіку електоральної поведінки населення, внаслідок чого формується уявлення про ефективність функціонування тієї чи іншої виборчої системи.

Перші вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування на основі мажоритарно-пропорційної (змішаної) виборчої системи були проведені 29 березня 1998 р.

Результати виборчої кампанії до Верховної Ради України продемонстрували, що перемогу в багатомандатних виборчих округах Південного регіону України здобула Комуністична партія України. На Миколаївщині ця політична сила отримала 38,87% голосів, на Одещині - 28,23%, на Херсонщині - 34,34% [184; 185; 187]. В одномандатних округах перемогу отримали представники різних політичних сил.

Необхідно відмітити, що власне потреби виборців обумовлюють діяльність та перемогу певних політичних організацій. На думку дисертанта, в цьому випадку діяла класична формула «попит породжує пропозицію». Однією з потреб людини згідно з пірамідою А. Маслоу, на думку вітчизняного дослідника С. Недбаєвського, виступає необхідність безпеки [165]. До неї відносять: страх перед будь-якими змінами політичного курсу; недовірливе ставлення до нових людей, що йдуть до влади, коли теперішній «господар» сприймається як менше зло; тривога, яку викликає думка про можливі зміни в суспільстві (очікування тільки гіршого); природне для кожної людини прагнення уникнути зустрічі з новими стрес-факторами, несприйнятливості інформації, що лякає, і навпаки —

бажання проектувати назовні свої власні страхи тощо. Як наслідок, все це сприяє ретроспективному баченню громадянами свого майбутнього та потребі в заступництві з боку могутньої політичної сили. Отже, здебільшого це обумовило перемогу КПУ в багатомандатному виборчому окрузі.

Результати голосування в одномандатних округах продемонстрували дещо інші підсумки. До складу Парламенту III-го скликання від Миколаївщини було обрано п'ять депутатів. З них: 4 самовисуванці А. Акопян (безпартійний – ВО № 131), О. Гаркуша (член Аграрної партії України – ВО № 130), Г. Горбачов (безпартійний – ВО № 127), А. Кінах (член Народно-демократичної партії – ВО № 128); 1 комуніст (В. Матвєєв – ВО № 129) та 1 безпартійний О. Настенко (висунутий партією «Реформи і порядок») [212]. Разом з тим слід зазначити, що 2 депутати із 6 були переобрані на новий термін (далі - інкумбенти), це: А. Кінах (попередні роки депутатства 1990-1992 рр.) та В. Матвєєв (1990-1994 рр.).

Очевидно, що синхронне голосування в багатомандатному та одномандатному округах відбулось лише на підтримку комуніста В. Матвєєва. Всі ж інші результати свідчать про «розколоте голосування» виборців.

З цього приводу слід зауважити, що вперше інформацію про існування цього явища можна зустріти в роботі вітчизняного дослідника О. Петрова [181]. Він наголошував, що сутність «розколотого голосування» полягає в тому, що:

- результати голосування в багатомандатному виборчому окрузі не співпадають із результатами в одномандатному;
- партії - лідери загальнонаціональних виборчих перегонів отримують до представницьких органів значно менше голосів, ніж аутсайтери парламентських виборів, які часто здобувають серйозне представництво у місцевих радах.

Серед причин, що визначають такого роду голосування виступають:

- 1) популярність кандидата, його попередня політична та економічна діяльність;
- 2) вплив на волевиявлення громадян географічного фактору («ефект друзів та сусідів»), внаслідок чого переваги електорату віддаються відомим громадянам або вихідцям власного регіону;
- 3) незавершеність процесу політичної структуризації в суспільстві;

4) не сформованість політичної ідентифікації та плутанина виборців у назвах та виборчих платформах партій;

5) відсутність потужних партійних структур в регіоні, які б проводили активну політико-ідеологічну діяльність;

б) застосування різних типів виборчих систем.

Отже, повертаючись до результатів голосування поряд із основними причинами підтримки «комуністів» існує низка другорядних факторів, які дозволили заступнику генерального директора «Заводу імені 61 Комунара» В. Матвееву отримати депутатський мандат. Це обумовлено не стільки високою підтримкою самої КПУ, скільки особистісним ставленням виборців та популярністю кандидата. Існує практика, що люди, які працюють на одному підприємстві, часто голосують за висуванців своєї фабрики чи заводу. Крім того, В. Матвеев був одним з небагатьох політиків, який демонстрував сталі політичні переконання. З цього приводу Д. Кляхін зазначав, що у всій Україні на парламентських виборах 1998 р. ліві виборці голосували за двома принципами: «тому, що Симоненко» або «щоб не Кучма», в Миколаєві був і третій — «голосую за Симоненка, тому що з ним Матвеев» [110]. В сукупності це дало змогу останньому отримати перемогу в політичній боротьбі із київським бізнесменом, Президентом інвестиційної кампанії «Інтех-МБ», членом та висуванцем Народно-демократичної партії С. Сопруном. На думку вітчизняної дослідниці О. Яцунської, перемога В. Матвеева була свідченням того, що вибори можна виграти при максимальному використанні ідеологічного чинника і при мінімальних грошових витратах, безпосередньо спираючись на партійний ресурс [284, с. 117-253].

Щоправда, результати виборів в 129-ому окрузі рішенням суду від 28 квітня 1998 р. були визнані недійсними. Повторне голосування було призначено на 16 серпня 1998 р. В результаті виборчої боротьби перемогу отримав київський підприємець, член Народно-демократичної партії С. Сопрун, головним конкурентом якого був комуніст А. Медведєв.

Підтримкою електорату заручились і представники бізнес-кіл, які не були прив'язані до жодної політичної сили. На 127-ому виборчому окрузі головними

конкурентами на депутатський мандат були: крупний підприємець, власник мережі продовольчих магазинів В. Горбачов та доцент Миколаївського сільськогосподарського інституту, член КПУ О. Гриньов. Перемогу вдалось отримати молодому та енергійному підприємцю. На 131-ому виборчому окрузі віце-президент товариства «Інтергаз» В. Акоюн здобув перемогу з великим відривом від свого конкурента – члена та висуванця КПУ М. Тертичного. Запорукою його успіху була особиста робота з виборцями. Значні дивіденди йому також принесли обіцянки виборцям повністю газифікувати місцевість [244].

На 128-ому та 130-ому виборчих округах головними конкурентами партійних кандидатів в депутати А. Кінаха та О. Гаркуші були представники КПУ. Політична кар'єра в області перших двох багато в чому будувалась на підтримці курсу діючого Президента Л. Кучми. О. Гаркуша обіймав посаду першого заступника голови Миколаївської обласної державної адміністрації. На думку О. Яцунської, це дало йому змогу мати «...в своєму арсеналі широке коло підлеглих, у тому числі й голів райдержадміністрацій, не без допомоги яких він набрав максимальну кількість голосів» [284, с. 120]. Перемога А. Кінаха була обумовлена як підтримкою з боку діючої влади, так і географічним фактором «ефект друзів та сусідів» на принципі «земляцтва». Під останнім слід розуміти позитивний зв'язок між населенням та кандидатом того регіону, від якого він балотується, або в якому проживає. Так, в 1981 р. А. Кінах почав працювати на миколаївському суднобудівному заводі «Океан»; в 1990-1992 рр. був обраний народним депутатом від Корабельного ВРО № 284 Миколаївської області. Згодом А. Кінаха указом Президента від 26 березня 1992 р. було призначено представником Президента України в Миколаївській області. 1 лютого 1995 р. він був звільнений з посади в зв'язку з його обранням головою Обласної ради. Вже 5 липня 1995 р. А. Кінах призначений віце-прем'єр міністром України [76].

Безпартійний журналіст місцевого видання газети «Вечерний Николаев» О. Настенко представляв доволі непопулярну політичну силу на Миколаївщині - партію «Реформи і порядок», яка здобула лише 2,04% голосів в рамках партійних списків. Однак за самого журналіста було віддано 29,44% голосів, що дало йому

можливість випередити в передвиборчій боротьбі представника КПУ С. Кравченка.

До складу Парламенту III-го скликання від Одещини було обрано одинадцять депутатів. З них: 8 самовисуванці - С. Гриневецький (безпартійний – ВО № 143), Е. Гурвіц (безпартійний – ВО № 136), О. Жовтіс (безпартійний – ВО № 138), Ю. Кармазін (безпартійний – ВО № 134), С. Ківалов (безпартійний – ВО № 135), Ю. Крук (безпартійний – ВО № 139), В. Мазуренко (член Аграрної партії України – ВО № 141), В. Шишкін (безпартійний – ВО № 133); 2 комуністи (С. Друзюк – ВО № 137 та В. Сокерчак – ВО № 142); 1 представник Виборчого блоку «Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» (член Селянської партії України – В. Цушко, ВО № 140) [215].

Характерною особливістю результатів виборів в Одеській області є велика кількість інкумбентів (6 із 11). Серед них: Е. Гурвіц (квітень-липень 1994 р.), Ю. Кармазін (1994-1998 рр.), Ю. Крук (1994-1998 рр.), В. Сокерчак (1994-1998 рр.), В. Цушко (1994-1998 рр.) та В. Шишкін (1990-1994 рр.; 1994-1998 рр.). Депутати-інкумбенти були впливовими та відомими особами на Одещині. Вони мали значний досвід громадської діяльності, що стало запорукою успіху їх політичної кар'єри. Так особистість Е. Гурвіца в м. Одеса та області була та залишається дуже популярною. Свою діяльність як керівник кандидат в депутати починав з посади голови Жовтневої ради в 1990 р. В 1991 р. Е. Гурвіц вже очолював Жовтневий райвиконком м. Одеси. З квітня 1994 р. був обраний народним депутатом. В липні 1994 р. Е. Гурвіца було обрано мером м. Одеси. В 1998 р. політик знову балотувався на посаду мера. Однак, результати голосування суд визнав недійсними. Того ж року экс-мера було обрано до Верховної Ради України [60]. Отже, попередній депутатський досвід Е. Гурвіца в Парламенті (1994-1998 рр.) та минула діяльність в якості мера зробила його постать відомою та популярною серед виборців. Депутат Ю. Кармазін тривалий час працював в правоохоронних органах. Зокрема з 1984-1985 рр. він обіймав посаду заступника прокурора м. Одеси; з 1985-1993 рр. - очолював прокуратуру Приморського району м. Одеси; 1993-1994 рр. був назначений суддею Одеського обласного суду.

В 1994 р. - обраний депутатом Верховної Ради України II скликання [100]. Трудова діяльність Ю. Крука, як і у попередніх депутатів, тісно пов'язана з Одещиною. В 80-х рр. ХХ ст. Ю. Крук очолював Іллічівський морський рибний порт; 1988-1992 рр. він став заступником генерального директора Чорноморського ВО рибної промисловості «Антарктика»; з лютого 1992 р. - заступник начальника Головного планово-економічного управління Одеського облвиконкому; з травня 1992 р. - заступник голови з морегосподарства, транспорту і зв'язку Одеської облдержадміністрації; з травня 1993 р. до червня 1995 р. - заступник Міністра транспорту України - директор департаменту морського і річкового транспорту [125]. Депутат В. Сокерчак більше 21 року працював на керівних посадах партійної, радянської та господарської роботи Балтського району Одеської області, як наслідок, його двічі було обрано народним депутатом Верховної Ради України в 1994 та 1998 рр. [233]. Трудова діяльність депутата В. Цушко відома керівними посадами в радгоспах з кінця 80-х рр. ХХ ст. Так з лютого 1988 р. В. Цушко став заступником директора радгоспу «Прогрес» с. Вознесенськ-II Тарутинського району; з липня 1989 р. до липня 1996 р. – директор радгоспу ім. С. Лазо, с. Надрічне [261].

Отже, згідно з вищенаведеними даними, дисертант дійшов висновків, що всі переобрані депутати поряд із власними політичними та економічними ресурсами, активно користувались та володіли певним «соціальним капіталом». Це явище знаходить своє відображення у встановленні соціальних зв'язків, які здатні виступати ресурсом довіри для отримання вигоди.

Депутати С. Гриневецький, С. Друзюк, О. Жовтіс, С. Ківалов, В. Мазуренко не входили до складу Верховної Ради України минулих скликань. Проте рівень їхньої популярності також був досить високим. Головним чином це було обумовлено публічним характером посад, які вони обіймали. Так трудова та політична діяльність депутата С. Гриневецького була пов'язана з Одещиною: в 1994-1995 рр. він очолював секретаріат Одеської облради; з 1996-1998 рр. обіймав посаду першого заступника голови Одеської облдержадміністрації [57]. Тому очевидно, що авторитет представника влади та володіння різного роду

ресурсами дали змогу С. Гриневецькому одержати перемогу.

Двоє інших депутатів, які були обрані вперше в законодавчий орган влади, представляли навчальні заклади Одещини. Депутат С. Друзюк - викладач соціально-економічних наук Білгород-Дністровського морського рибпромислового технікуму, представниця КПУ. Попри те, що її головним конкурентом був також представник лівих сил – М. Попов (Виборчий блок «Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!»), С. Друзюк вдалось одержати перемогу з великим відривом (35,11% та 12,37% відповідно). Кандидат в депутати С. Ківалов з 1989-1997 рр. займався викладацькою діяльністю; в 1997 р. - став ректором Одеської державної юридичної академії. До 135-го виборчого округу, від якого балотувався С. Ківалов, входили райони Центральний, Іллічівський та близько половини Приморського. Результати голосування були такими: Приморський район – 27,64% голосів (до речі, у цьому районі знаходилась Одеська державна юридична академія), Центральний район – 26,06% голосів, Іллічівський район – 25,65% голосів. У свою чергу головний конкурент С. Ківалова Т. Булат отримала лише 9,12% голосів [215]. Високий рівень підтримки С. Ківалова пояснювали відсутністю в окрузі сильних конкурентів та проведення С. Ківаловим активної рекламної кампанії.

В свою чергу, О. Жовтіс та В. Мазуренко представляли бізнес - кола Одещини. Не дивлячись на те, що головним конкурентом О. Жовтіса виступав комуніст І. Таушанов, безпартійному підприємцю О. Жовтісу вдалось одержати вагому підтримку з боку виборців (45,02% проти 10,38% голосів відповідно). Основним опонентом бізнесмена О. Мазуренко (члена Аграрної партії України) був голова Одеської обласної спілки ветеранів Афганістану П. Радукан. Однак, з невеликою перевагою, виборці вирішили віддати свої голоси впливовому підприємцю (14,95% проти 14,10% голосів відповідно) [216].

Отже, узагальнюючи вищенаведений матеріал, автор вважає, що сукупність таких чинників як характер посади кандидата, яку він займає, територіально-просторова причетність до окремого регіону, можливість проведення активної

виборчої кампанії, попередня депутатська діяльність та широкі фінансові, матеріальні ресурси впливають на електоральний вибір громадян та формують їх електоральні рішення.

До складу Парламенту III-го скликання від Херсонщини було обрано шість депутатів. З них: 3 самовисуванці - О. Єльяшкевич (член Виборчого об'єднання «Громада» - ВО № 182), Л. Пашковський (безпартійний – ВО № 184), В. Фіалковський (безпартійний – ВО № 187), та по одному партійному представнику від Виборчого блоку «Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» (С. Ніколаєнко – ВО № 185), КПУ (А. Снігач – ВО № 186) та Християнсько-демократичної партії України (С. Кириченко – ВО № 183) [169].

Аналізуючи списки обраних депутатів в Херсонській області, слід зазначити, що 4 із 6 були інкубентами. До них належать: О. Єльяшкевич, С. Кириченко, С. Ніколаєнко, А. Снігач. Популярність О. Єльяшкевича була обумовлена тим, що в 1993 р. він очолював правління Херсонінвестбанку [275]. В 1994 р. банкір балотувався до Верховної Ради України як незалежний кандидат з яскравою передвиборчою програмою, що була спрямована на реформування суспільства. Незважаючи на те, що на виборах в 1998 р. депутат О. Єльяшкевич був членом не досить впливого та відомого Виборчого об'єднання «Громада», його було обрано народним депутатом [72]. Політичну біографію С. Кириченка необхідно розпочати з 1989 р. На той час він виступав одним із організаторів опозиційно правлячому однопартійному режиму неформального громадсько-політичного клубу «Демократ» в м. Херсоні. В 1990-1994 рр. С. Кириченка обрали депутатом до Херсонської міської ради. З 1994 до 1998 рр. – був депутатом Верховної Ради України 2-го скликання, членом Християнсько-демократичної партії України. З 1997 р. С. Кириченко виступив ініціатором створення, а потім головою громадської організації «Добробут Херсонщини» [103]. С. Ніколаєнко - досить відома постать серед херсонських жителів. З 1987 р. він очолював відділ науки і навчальних закладів обкому партії та став наймолодшим в республіці першим секретарем райкому

партії Нижньосірогізького району Херсонської області. Згодом С. Ніколаєнко став головою райради. З 1991-1994 рр. Обіймав посаду заступника начальника управління освіти Херсонської обласної державної адміністрації, одночасно працював старшим викладачем, доцентом Херсонського педагогічного інституту. В 1994 р. С. Ніколаєнко балотувався до Верховної Ради України від Соціалістичної партії України та здобув перемогу. В 1998 р. депутата знову було переобрано до Парламенту [163]. Єдиним кандидатом в депутати, якого було переобрано в одномандатному виборчому окрузі від КПУ, був А. Снігач. Його переобрання було обумовлено тим, що А. Снігач: а) входив до складу стабільної на той час КПУ; б) очолював агроцентр «Таврія-Айова» м. Каховки; в) був одним із керівників впливової на Херсонщині Міжнародної громадської організації «Херсонське земляцтво» в м. Києві.

На відміну від обраних депутатів від Миколаївщини та Одещини, більшість народних обранців від Херсонської області проживали в м. Києві. Лише двоє - О. Єльяшкевич та С. Ніколаєнко проживали в м. Херсоні. На думку голови Херсонської обласної організації Комітету виборців України Д. Білого, причини, що обумовили голосування за кандидатів з інших міст були: постійне погіршення соціально-економічного становища та безперервні кадрові тасування у місцевій владі, починаючи з 1994 року [16]. Місцева еліта продемонструвала своїм виборцям повну неспроможність зупинити економічний спад регіональної економіки. Як наслідок, це підірвало довіру херсонців до місцевої влади та спричинило те, що жоден з «місцевих» не переміг на виборах. Тому херсонці голосували лише за діючих народних депутатів або за успішних «нових» українців (таких як Л. Пашковський та В. Фіалковський).

Однак, незважаючи на клієнтально-патерналістський характер голосування виборців Південного регіону України, зв'язок депутата із виборцем був дуже слабкий. Так, в жовтні 1998 р. було проведено телефонне опитування мешканців м. Херсона «Народні депутати - що далі?», в якому опитали 259 осіб. Згідно з цим соціологічним дослідженням 76% виборців не знали, хто саме обраний до

Верховної Ради від їх виборчого округу. Не дивлячись на те, що найвідомішими депутатами були С. Кириченко та О. Єльяшкевич, про їх обрання знали відповідно лише 31% та 30% опитаних. Киянина Л. Пашковського взагалі не пам'ятали 86% виборців. На питання «Чи отримували ви за останні 5 місяців яку-небудь інформацію про роботу депутата Верховної Ради, обраного від вашого округу?» 89% опитаних відповіли, що не отримували. Тільки 47% тих, хто отримував відповідну інформацію про діяльність депутатів, задоволені цією діяльністю (19% - байдужі, 34% - невдоволені). З цього приводу керівник Центру соціологічних досліджень Херсонського Комітету Виборців В. Коробов зауважував, що «... зв'язок між депутатами і їх виборцями слабшає після виборів, багато хто з виборців просто не знає, хто ж саме представляє херсонців у парламенті країни. Більшість виборців просто не отримують ніякої інформації про діяльність «своїх» депутатів Верховної Ради. І тільки близько половини тих, хто в курсі справ, задоволені діяльністю депутатів Верховної Ради від Херсона і околиць» [118].

Разом з тим на Миколаївщині Центром вивчення громадської думки «Наваль - Експерт» в грудні 2001 р. було виявлено, що тільки 18% респондентів пам'ятають, за кого вони голосували на минулих парламентських виборах, а 57% пригадати цього не змогли [126].

Узагальнюючи вищенаведений матеріал, слід зауважити, що електоральні переваги виборців Південного регіону України можна характеризувати як нестабільні, які мають короткостроковий характер. На користь цього свідчить невідповідність щодо неспроможності електорату згадати навіть прізвище кандидата до великої кількості інкумбентів у списках обраних депутатів. Такий феномен українського виборця не відповідає класичній моделі клієнтально-патрональних відносин, а представляє дещо модифіковану модель в умовах пострадянської реальності.

Разом з тим результати парламентських виборів 1998 р. продемонстрували прагматичний та патерналістський характер голосування громадян. Прагматичність голосування полягала в тому, що вибір електорату ґрунтувався

на передвиборчих обіцянках кандидатів, довірі до успішних представників бізнес-кіл. Патерналістський характер голосування полягав в підтримці відомих та впливових кандидатів, депутатів-інкумбентів, голів великих підприємств, врахуванні досвіду їх діяльності на місцевому рівні.

Результати виборів 2002 р. продемонстрували зміну політичної палітри в Південному регіоні України. Низкою фахівців було відмічено, що парламентські вибори 2002 р. відбувались під значним впливом адміністративного ресурсу з боку місцевої номенклатури та провладних партій/блоків [240; 243; 284].

В результаті голосування перемогу в багатомандатних виборчих округах Південного регіону України знову отримала КПУ. На Миколаївщині їй вдалось одержати 29,29% голосів, на Одещині – 26,20%, на Херсонщині – 31,59% [184; 185; 187]. Результати голосування продемонстрували, що підтримка електоратом КПУ знизилась. Це пов'язано із виходом на політичну арену та активізацією діяльності нових партійних утворень. Зокрема з'явилась опозиційна сила – Виборчий блок політичних партій Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», якому вдалось отримати перемогу на загальнонаціональному рівні.

Разом з тим результати виборів в одномандатних виборчих округах Південного регіону України знову підтвердили факт «розколотого голосування». Водночас результати голосування засвідчили також зміну політичної приналежності кандидатів.

На Миколаївщині переможцями в одномандатному виборчому окрузі було визнано шість народних обранців. З них 4 самовисуванці В. Горбачов (безпартійний – ВО № 128), А. Козловський (член Аграрної партії України – ВО № 133), М. Круглов (член Партії регіонів – ВО № 130), П. Рябікін (безпартійний – ВО № 131); 2 висуванці від Виборчого блоку «За Єдину Україну!» (далі – «За ЄдУ!») - В. Акопян (член Аграрної партії України – ВО № 132) та О. Кузьмук (безпартійний – ВО № 129).

Серед депутатів, яких було переобрано до складу Верховної Ради України 2002 р., були В. Акопян та В. Горбачов. Перший із зазначених депутатів київський підприємець В. Акопян ввійшов до складу Аграрної партії України.

Його головним конкурентом на виборах був також київський підприємець, безпартійний самовисуванець Є. Лох. Проте минула депутатська діяльність В. Акоюна, зокрема, обіцянки газифікувати сільські місцевості, активна допомога школам та дитсадкам, лікарням та малозабезпеченим громадянам, спонсорська допомога районним газетам, дозволили В. Акоюну отримати 44,74% (проти 13,10% відповідно) [169; 244]. Натомість депутат В. Горбачов не змінив своїх політичних поглядів. Впродовж свого депутатського терміну, власник мережі магазинів усі чотири роки перераховував власну зарплатню парламентаря дітям-інвалідам Чорнобиля. Крім того, напередодні висунення кандидатів, В. Горбачов оприлюднив результати голосування з приводу повернення пільг ряду категорій населення. Депутат заявив, що більшість членів блоку «За ЄдУ!» проголосували «проти», а з фракції СДПУ(о) лише семеро були «за». Також В. Горбачов зробив заяву про намір заснувати премію в 1000 гривень за затримання порушника закону про вибори [126].

На думку О. Яцунської, особливістю парламентських виборів 2002 р. в м. Миколаєві було те, що вони «відбулися під інтенсивним ідеологічним впливом правлячих партій і місцевої державної адміністрації» [284, с. 164]. Однак, не дивлячись на цей факт, кандидати, що представляли провладні політичні партії/блоки, не змогли здобути перемогу. Наприклад, головним конкурентом миколаївського підприємця В. Горбачова на ВО № 127 був заступник голови обласної державної адміністрації, член Народно-демократичної партії та висуванець ВБ «За ЄдУ!» М. Рихальський (27,71% проти 12,70% відповідно); конкурентом М. Круглова по ВО № 130 виступав голова Миколаївської районної державної адміністрації, член Аграрної партії України та висуванець ВБ «За ЄдУ!» М. Карпенко (17,82% проти 15,83% відповідно); у ВО № 131 боротьба відбувалась між народним депутатом П. Рябікіним та заступником голови обласної державної адміністрації, членом Аграрної партії України висуванцем ВБ «За ЄдУ!» І. Шульгою (40,52% проти 23,72% відповідно). Тому, не дивлячись на посади деяких кандидатів в депутати, їх приналежність до провладних політичних сил та ідеологічний тиск, вони не

отримали перемогу.

Окремо слід зазначити про значну підтримку з боку місцевої влади екс-міністра оборони, генерала О. Кузьмука, який балотувався на ВО № 129. Така підтримка електорату пояснювалась тим, що він був представлений в одному із своїх візитів А. Кінахом, який на той час обіймав посаду прем'єр-міністра України. Під час передвиборчої боротьби в соборі Різдва Пресвятої Богородиці О. Кузьмука благословив архієпископ Миколаївський та Вознесенський Пителима. Крім того, його кандидатуру підтримали представники більшості миколаївських заводів, таких як МГЗ, «Зоря-Машпроект», ВАТ «Дамен Шип'ярдс «Океан» [284, с. 162]. Цілеспрямовані дії команди кандидата обумовили стрімке зростання популярності київського генерала під час виборчої кампанії та були своєрідним PR-ходом, що вплинув на вибір електорату.

У ВО № 130 головними опонентами були колишній губернатор М. Круглов, голова Миколаївської районної державної адміністрації, член Аграрної партії України (висуванець ВБ «За ЄДУ!») М. Карпенко та київський підприємець В. Ксьонзенко. Проте ні приналежність М. Карпенка до впливових політичних сил, ні вдала передвиборча кампанія В. Ксьонзенка не змогли вплинути на вибір електорату. Перемогу отримав М. Круглов - уродженець Миколаївщини, з якою пов'язана його політична діяльність. Так, з 1985 до 1987 рр. він обіймав посаду заступника голови Ленінського райвиконкому м. Миколаєва; згодом – помічника голови облвиконкому, першого заступника голови Миколаївського міськвиконкому; з 1992 р. був першим заступником голови Миколаївської обласної державної адміністрації. 14 липня 1994 р. А. Кінах як голова Обласної ради призначив М. Круглова першим заступником з виконавчої роботи. 3 липня 1995 р. він обіймав посаду виконуючого обов'язки голови Миколаївської облдержадміністрації. В червні 1997 р. йому запропонували посаду Міністра транспорту України. 8 червня 1998 р. М. Круглов був призначений головою обласної державної адміністрації [121]. Таким чином, активна суспільно-політична діяльність, публічність М. Круглова та географічний фактор («ефект друзів та сусідів») змогли забезпечити підтримку електорату.

У ВО № 131 отримати перемогу на виборах вдалось народному депутату-інкумбенту П. Рябікіну (в 2000 р. в цьому ж окрузі він одержав перемогу на перевиборах до ВРУ). Інший лідер – А. Козловський вийшов переможцем у виборчих перегонах в ВО № 133 завдяки могутній підтримці на виборах з боку облдержадміністрації [284, с. 163].

Результати виборів в одномандатному виборчому окрузі Одещини засвідчили перемогу 11 кандидатів. З них 6 самовисуванці - Ю. Крук (безпартійний – ВО № 140), В. Мазуренко (член партії «Трудова Україна» - ВО № 142), М. Павлюк (член Народно-демократичної партії – ВО № 137), І. Плохой (член Народно-демократичної партії – ВО № 141), І. Резнік (член Партії регіонів – ВО № 135), М. Шведенко (безпартійний – ВО № 138); 4 висуванці ВБ «За ЄдУ!» - В. Калінчук (член Аграрної партії України – ВО № 144), Л. Клімов (член Партії регіонів – ВО № 143), О. Козаченко (член Аграрної партії України – ВО № 134), С. Стребко (член Партії промисловців і підприємців України – ВО № 139); 1 депутат від Української морської партії С. Ківалов (член Української морської партії – ВО № 136) [169].

Отже, результати виборів 2002 р. відрізнялись від попередніх тим, що не було обрано жодного комуніста. До того ж головними конкурентами кандидатів-переможців комуністи були лише в двох виборчих округах (№ 140 та № 144). Так у ВО № 140 перемогу одержав кандидат рекрутований з попереднього складу Верховної Ради України, депутат ВРУ 2-го та 3-го скликань, відома особистість на Одещині - В. Крук (49,92% проти 11,27% відповідно), політична приналежність якого залишилась незмінною. У ВО № 144 проти комуніста балотувався В. Калінчук, який був переобраний до складу Верховної Ради України в 2000 р. (у 2000 р. це був 143-ий виборчий округ). В травні 1999 р. його було обрано заступником голови Аграрної партії України, членом політвиконкому. Політико-управлінська діяльність В. Калінчука пов'язана виключно з Одещиною. Так з 1975-1985 рр. він обіймав посаду першого секретаря Любашівського райкому КПУ (до речі, Любашівський район входив до складу 144-го виборчого округу). З 1985-1986 рр. В. Калінчук очолив

управління сільського господарства виконкому Одеської обласної ради народних депутатів. З 1986-1990 рр. став першим заступником голови АПК Одеської області. В 1990-1991 рр. В. Калінчук очолював раду «Одесаагропромсоюз». В 1991-1994 рр. обіймав посаду начальника управління сільського господарства та радника з питань земельної реформи секретаріату Одеської обласної ради. З 1994-2000 рр. В. Калінчука було призначено на посаду заступника голови Одеської обласної ради, заступника голови Одеської обласної державної адміністрації [98]. Отже, попередня депутатська діяльність, досвід в сфері політико-управлінської діяльності, позитивний зв'язок із електоратом Одещини, високий рівень популярності серед мешканців дозволили В. Круку та В. Калінчуку одержати депутатські мандати до Верховної Ради України 4-го скликання.

Серед рекрутованих депутатів необхідно також відмітити С. Ківалова, В. Мазуренка та М. Шведенка. В 1998 р. С. Ківалов балотувався до Верховної Ради України в статусі безпартійного кандидата. В 2001 р. він очолив Вищу Раду Юстиції України та того ж року створив Українську морську партію. Вивчаючи результати виборів, деякі аналітики зазначали, що С. Ківалов під час виборчої боротьби активно використовував колектив викладачів та студентів академії, юристів. Так у ВО № 136, де балотувався С. Ківалов, на 77 дільничних комісій округу тільки головами комісій було 31 співробітник юридичної академії, 6 – заступників голови, 18 секретарів та 9 членів його партії. Разом з тим деякі дослідники відмічали, що Українська морська партія - це партія «кишенькового виробництва» С. Ківалова. На загальнонаціональному рівні ця партійна структура існувала віртуально, проте серед одеситів – досить реально [53]. Однак результати голосування в багатомандатному окрузі продемонстрували готовність одеситів підтримувати кандидата - мажоритарника, лідера партії, але не саму партію (ця політична сила посіла 13-ий рейтинг в регіоні, здобувши 1,24% голосів). Депутат В. Мазуренко балотувався від 142-го виборчого округу (на виборах 1998 р. це був 141-ий округ), був рекрутований з попереднього складу Верховної Ради України,

входив до лав Аграрної партії України. В 2002 р. став членом «Трудової України». На Одещині В. Мазуренко був керівником кількох великих акціонерних підприємств, а в 1998 р. виступив співзасновником благодійного фонду «Світлий дім» [239]. Перемога М. Шведенка в мажоритарному окрузі була обумовлена його авторитетним становищем в Одеській області. В 1994 р. М. Шведенко було призначено на посаду Міністра рибного господарства; в 1997 р. він очолив Держкомітет рибного господарства України; в березні 2000 р. став головою Держдепартаменту рибного господарства. Він неодноразово обирався депутатом органів місцевого самоврядування. В період з 1990 по 1994 рр. М. Шведенко входив до складу Верховної Ради України [145]. Беручи до уваги життєвий цикл кандидатів в депутати, необхідно відмітити те, що значний вплив на електоральний вибір громадян мав соціальний статус об'єкта виборчого процесу. Представлені вище депутати займали ключові посади в місті та області, що забезпечило їм можливість бути підтриманими та, як наслідок, рекрутованими до представницьких органів влади.

Інших шість депутатів було обрано вперше до складу Верховної Ради України. Депутати, які висувалися від впливового ВБ «За ЄдУ!» користувались популярністю на Одещині. Разом з тим впливовість провладного виборчого проекту ВБ «За ЄдУ!» забезпечувала підтримка обласної влади, яку на той час очолював С. Гриневецький. Він не тільки агітував за цю політичну силу, декларуючи, що програма ВБ «За ЄдУ!» є складовою частиною загальнодержавної програми на чотири роки, та не допускав ніякої іншої агітації. Деякі аналітики вважали, що методи, якими він користувався, полягали у звільненні людей з робочих місць, студентів викликали на «килим» до ректорів тощо. Тобто, С. Гриневецький виступав активним виразником та добросовісним виконавцем так званої «президентської волі» [57]. Щодо іншого депутата - Л. Клімов з 1991-2002 рр. очолював Торговий дім «Примор'є», обіймав посаду президента Акціонерного комерційного банку «Імексбанк» та президента Фінансово-промислової групи «Примор'є» [62]. Депутат О. Козаченко до обрання народним депутатом України займав посаду керуючого

СП «Панком ЮН» м. Одеса. Разом з тим, неабияку роль відігравали конкретні цифри в передвиборчій програмі кандидата, які були досить зрозумілі для пересічного виборця. Зокрема, виборча кампанія останнього запам'яталась надмірною зовнішньою рекламою, білл-бордами та обіцянками. О. Козаченко у короткі терміни підвищити зарплату до 1500 і пенсії до 500 гривень [97; 114]. С. Стребко був відомий серед виборців тим, що до обрання народним депутатом працював начальником Іллічівського морського торговельного порту [65].

Депутати - самовисуванці, які входили до складу Народно-демократичної партії (М. Павлюк, І. Плохой) та Партії регіонів (І. Резнік) також вперше отримали депутатські мандати. М. Павлюку вдалось здобути перемогу через те, що його головним конкурентом був головний редактор газети «Юг», член Виборчого блоку політичних партій Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» В. Куренной. Тому результати голосування виглядали 31,33% та 19,56% голосів відповідно. Незважаючи на те, що депутат І. Плохой на час виборів був тимчасово безробітний, він зміг здобути першість в боротьбі з начальником Іллічівської районної державної адміністрації В. Кіссе – 25,16% проти 22,50% голосів відповідно. Член Партії регіонів І. Резнік переміг із 12,66% голосів проти 12,41%, які були віддані С. Бовбалану. Останній вдруге балотувався кандидатом в депутати України, але чи то недостатня популярність серед мешканців Одещини, чи приналежність С. Бовбалана до недосить відомої політичної сили «Всеукраїнської партії трудящих» допомогли І. Резніку отримати більшість голосів. Таким чином, одним із факторів електорального успіху кандидатів на виборах є їх приналежність до популярних партійних організацій, які представляють переважно «провладні блоки».

В результаті парламентських виборів 2002 р. в Херсонській області переможцями в одномандатних виборчих округах було визнано п'ять депутатів. З них: 4 самовисуванці – О. Беспалов (безпартійний – ВО № 183), В. Демьохін (безпартійний – ВО № 184), В. Фіалковський (безпартійний – ВО № 187), М. Баграєв (безпартійний – ВО № 186); та 1 висуванець від Соціалістичної партії України С. Ніколаєнко (член Соціалістичної партії України – ВО № 187).

Особливістю результатів виборів в Херсонській області було те, що п'ять із шести депутатів були безпартійні самовисуванці (крім соціаліста С. Ніколаєнко) та проживали в столиці. Водночас парламентські вибори проходили під знаком спроб посилення регіональних еліт, але в цілому продемонстрували слабкість місцевої еліти [254]. Як наслідок, 5 парламентських місць отримали кияни, 2 – херсонці, які проживали переважно в м. Києві. Разом з тим це пояснюється меншим впливом адміністративного ресурсу в цій області та водночас свідчить про те, що застосування даного ресурсу не завжди є ефективним інструментом, який забезпечує перемогу на виборах. Отже, логічним буде припустити, що ВБ «За ЄдУ!» на Херсонщині не мав великого впливу на виборчий процес, а отже, і на результати голосування. Якщо в Миколаївській та Одеській областях ВБ «За ЄдУ!» в багатомандатному виборчому окрузі посів 2 місце в загальному рейтингу (14,14% та 14,37% відповідно), то в Херсонській області йому вдалось посісти лише 5 місце (7,16%) [44].

Серед рекрутованих депутатів з попереднього складу парламенту були В. Фіалковський та С. Ніколаєнко, які не змінили своїх партійних уподобань. Головним конкурентом В. Фіалковського був мешканець м. Донецька, член Партії регіонів О. Тіщенко. Конкурентом соціаліста С. Ніколаєнка був також представник лівих політичних сил (Селянська партія України) В. Ганжа. Однак попередня діяльність переобраних депутатів дозволила їм отримати перемогу.

Узагальнюючи підсумки голосування громадян Південного регіону України на виборах 2002 р., справедливо погодитись із думкою дослідниці О. Яцунської, яка зазначала, що в Миколаївській області вибори проходили під значним впливом виконавчої вертикалі, відбувались маніпулювання та дезінформація виборців, застосування так званих «брудних технологій», порушення законодавства, масоване застосування адміністративного ресурсу, заангажованість ЗМІ [284, с. 167].

Однак, незважаючи на це, вибори 2002 р. наочно засвідчили неефективність методів прямого «підкупу» електорату. Успіх виборчої кампанії зазначеного періоду мали ті партії та блоки, які будували системні схеми

комунікації з електоратом на персонально-моральному чиннику, або на постійних тривалих стратегіях [122, с. 178]. Таким чином, серед виборців відбулось посилення тенденції до «розколотого голосування», відхід від традиційних цінностей комуністичної ідеології та утвердження особистісного підходу в прийнятті електорального рішення.

За пропорційної виборчої системи результати голосування виборців Півдня України в 2006 р. також демонструють явище «розколотого голосування». Його сутність за даних умов полягає в розбіжностях голосування до загальнонаціонального та місцевих представницьких органів. Російський дослідник І. Безрукавников з цього приводу зауважував, що обираючи міську чи районну раду, виборці часто схильні давати шанс дрібнішим партіям, що представлені популярними особистостями чи акцентують увагу на актуальних локальних проблемах. В свою чергу він вважає, що виборці підтримують сильніших до загальнонаціонального представницького органу, щоб «не пропав» голос [13, с. 22]. Підтримка дрібніших партій обумовлена представництвом популярних особистостей, акцентуванні політичних сил на актуальних локальних проблемах на виборах до місцевих рад.

Отже, беззаперечним переможцем виборів в Південному регіоні України стала Партія регіонів (див. додатки Л, М, Н). Політична сила отримала 45 місць в Миколаївській міській та 53 місця в обласній радах; в Одеській області 38 та 49; в Херсонській області 22 та 30 місць відповідно. На наш погляд, успіх Партії регіонів був обумовлений низкою факторів, таких як:

- 1) невдалі дії попереднього уряду, що представляли т. зв. «помаранчевий табір»;
- 2) як наслідок, розчарування населення в їх діяльності;
- 3) погіршення соціально-економічного становища громадян;
- 4) успішне розкручування геополітичного та мовного питань серед електорату;
- 5) ефективна політична реклама;
- 6) централізовані та скоординовані дії партійних осередків на місцях;

7) якісний склад кандидатів в депутати від Партії регіонів тощо [134, с. 588] Разом з тим, аналіз якісного складу депутатського корпусу «регіоналів» дає можливість вважати, що до складу партії входили відомі та впливові особистості, які посідали керівні посади. Їх популярність серед жителів регіону обумовлювалась високим соціальним статусом в суспільстві та широкими фінансовими можливостями.

Необхідно відмітити, що трьохвідсотковий бар'єр на виборах до складу місцевих рад в досліджуваних областях подолали такі політичні аутсайтери загальнонаціональних перегонів як Блок Н. Вітренко «Народна опозиція» (4,75%, 4,50% та 3,00% голосів відповідно) та «Народний блок Литвина» (в Одеській області – 3,78%, в Херсонській – 3,38%).

Блок Н. Вітренко «Народна опозиція» отримав значну підтримку в Південному регіоні України. На думку дисертанта, це було обумовлено кількома факторами. По-перше, популярністю лівих ідей серед виборців, які переважно представляють аграрно-промисловий комплекс (це підтверджується кількістю зайнятого населення в аграрному секторі, де чисельність працівників промислового сектору займає друге місце після аграрного). По-друге, підтримкою громадян в питаннях зовнішньої політики. Зокрема ідей щодо державного Союзу з Росією, Білоруссю та створення Єдиного економічного простору; федеративного устрою держави; подвійного громадянства; державного статусу російської мови; виступи проти вступу до НАТО, ВТО, ЄС та реабілітації воїнів ОУН - УПА тощо [180]. На користь цього свідчить соціологічне опитування, яке було проведено Центром Разумкова. На питання «Яким чином повинні співіснувати українська і російська мови в Україні?» (дослідження проведене з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.) абсолютна більшість жителів Півдня (54,8% опитаних) відповіла, що обидві мови повинні бути державними мовами в Україні [281]. Відносно геополітичних вподобань жителів Півдня України, то абсолютна більшість опитаних (55,6%) відповіла, що підтримує відносини із Росією

(дослідження проведене з 31 січня по 5 лютого 2008 року. Було опитано 2017 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Опитування здійснювалося у 129 населених пунктах (із них 75 міських та 54 сільських поселень). Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.) [279].

Аналіз якісного складу депутатського корпусу Блоку Н. Вітренко продемонстрував, що в Одеській та Херсонській міських радах більшість представників - безпартійні підприємці (9 із 15 та 5 із 9 обраних депутатів відповідно) [207; 209]. Натомість в Миколаївській міській та обласній радах більшість обраних народних представників пенсіонери, які є членами Прогресивної соціалістичної партії України - 4 із 15 та 6 із 14 обраних депутатів відповідно. Разом з тим вражає кількість безробітних осіб у складі обласної ради (5 із 14) [209; 210]. Серед депутатів Одеської обласної ради не представлено жодного підприємця. Більшість становлять пенсіонери (7 із 11), серед яких лише 1 – безпартійний. Кількість депутатів в Херсонській обласній раді складає лише 5 осіб. Серед яких 1- пенсіонер, 1 - підприємець, 1 - державний службовець, 1 – безробітний та 1 - партійний діяч. Отже, переваги одеситів та херсонців у виборі «прогресивних соціалістів», зокрема на міському рівні, свідчать про підтримку авторитетних та впливових осіб. Натомість для миколаївців більш вагомим виступав ідеологічний фактор.

Трьохвідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України в Одеській та Херсонській областях подолав Народний блок Литвина «МИ». Цей блок було створено за рік до виборів 22 жовтня 2005 р. Головна його особливість полягала в тому, що рейтинг симпатій до лідера партії був у кілька разів більший за рейтинг самої партії. До його складу входили Українська селянська демократична партія та Всеукраїнське об'єднання лівих «Справедливість» [19]. Вітчизняний дослідник М. Гончар зазначав, що на рівень узнавання блоку «МИ» значно вплинула його активна рекламна кампанія [56]. Проте, врешті-решт, на

загальнонаціональному рівні він виявився аутсайдером. З цим пов'язано кілька причин:

1) не проводилось оновлення керівного складу партії на місцях. Як результат, робота кандидатів велась не на блок в цілому, а лише на себе у межах виборів до міських чи обласних рад;

2) відбувалось штучне зростання чисельності партії;

3) відсутність топ - особистостей в складі блоку, окрім самого Литвина, які б могли вільно асоціюватися з блоком і його лідером;

4) відсутність систематичних зустрічей з виборцями як керівництва партії, так і В. Литвина тощо.

Отже, підтримка в Одеській області цього політичного блоку була обумовлена не стільки ідеологічним, скільки особистісним фактором. Акцентуємо увагу на результатах голосування до Одеської обласної ради. Серед обраних депутатів необхідно відмітити Г. Арабаджи, С. Гриневецького та А. Мирошникова. Перший із зазначених був заступником Одеської обласної ради. В свою чергу популярність С. Гриневецького була обумовлена, по-перше, тим, що він довгий час займав керівні посади в області (1998 р. - перший заступник голови Одеської обласної державної адміністрації; 1998 р. – обраний до складу Парламенту; 1998-2005 рр. – голова Одеської обласної державної адміністрації; 2000-2002 рр. – депутат, голова Одеської обласної ради. По-друге, він вдало використовував владні повноваження за рахунок посади, яку він обіймав. Аби не втратити популярність та отримувати постійну підтримку населення під час своєї губернаторської діяльності, С. Гриневецький робив акцент на необхідності погашення заборгованості заробітної платні та пенсії. Як наслідок, протягом листопада 2002 р. була ліквідована заборгованість по заробітної платні – на початок місяця на 22% від суми заборгованості [57]. Крім того, це обумовило те, що в 2007 р. серед 50 найвпливовіших одеситів С. Гриневецький посів третє місце [225]. Депутат А. Мирошников також виступав одним із представників одеської влади. Так з 1997 по 2000 рр. він працював головою Роздільнянської райдержадміністрації Одеської області; з

2000 до 2005 рр. – заступник голови Одеської обласної державної адміністрації [146].

На відміну від результатів голосування за Народний блок Литвина на Одещині, виборці Херсонщини віддали йому меншу кількість голосів. Недивлячись на те, що, за словами керівника Причорноморського центру політичних та соціальних досліджень О. Мошнягула, «...Херсонщину, в деякій мірі, можна вважати «історичною батьківщиною» Народної партії» [150]. В другій половині 90-х рр. ХХ ст. тодішній херсонський губернатор Ю. Карасик активно формував партійний актив Аграрної партії, пізніше на базі якої була створена Народна. Цей актив вважався одним із найкращих на Україні. Екс-губернатору вдалось залучити поважних та впливових осіб. Крім того, в 2006 р. міська організація Народної партії контролювалась мером м. Херсон В. Сальдо. На думку дисертанта, електоральна підтримка блоку «МИ» до міської ради була обумовлена авторитетним становищем заступника голови Херсонської міської ради Ю. Христича. До того ж серед 4 обраних депутатів 2 були депутатами попередніх скликань, серед новообраних 1 - підприємець, 1 - начальник виробничого управління водопровідно-каналізаційного господарства м. Херсону. Обласна рада представлена 5 підприємцями та 1 – діючим депутатом. При цьому, 4 було переобрано зі складу ради попередніх скликань.

Незважаючи на те, що «Народний блок Литвина» одержав лише 2,53% голосів на Миколаївщині, він посів 4 місце в загальному рейтингу політичних сил із 8 представлених в Миколаївській облраді [41; 50]. На думку дисертанта, такий результат був обумовлений кількома причинами. По-перше, представництвом авторитетних та впливових осіб в складі блоку. Головним представником в області був О. Гракуша (№ 71 у виборчому списку блоку до Верховної Ради України). Крім того, до цього списку входили такі авторитетні особи як М. Москаленко (голова Миколаївської обласної ради, № 119) та В. Травянюк (заступник голови Миколаївської обласної ради, № 162) [37]. По-друге, певну роль відіграли поняття та образи (так звана «виборча пам'ять») електорату, яка зафіксувала потужний вплив провладного політичного проекту

ВБ «За ЄДУ!» на Миколаївщині під час виборів 2002 р.

Слід назвати інші політичні сили, які не потрапили до складу Верховної Ради України, але ввійшли до міських та обласних рад Південного регіону України. Це: «Опозиційний блок НЕ ТАК!», Партія Зелених України, партія «Відродження», партія «Віче», Партія пенсіонерів України.

Свідченням популярності Партії Зелених України на Миколаївщині був той факт, що партія завжди одержувала мандати в міську раду. В 1998 р. її представники отримала 2 депутатських крісла та 5,73% голосів на Миколаївщині до ВРУ (5,43% у всій Україні). Успіх партії на загальнонаціональному рівні був обумовлений декількома факторами. На думку вітчизняних дослідників Л. Швеця та В. Шуваєва, основне функціональне навантаження припало на загальні гуманістичні принципи, загальнолюдські цінності, винесені поза межі традиційного політичного поля, побудованого на розколах та конфліктах [271]. Утомленість від політики, зневіреність у її можливостях навіть досягнути, не те що вирішити проблеми окремої людини, була використана в передвиборній стратегії Партії зелених дуже ефективно. По-друге, також була відмічена висока якість і ефективність рекламних матеріалів. По-третє, «екологічна» партія робила акцент на експлуатації дораціональних почуттів протесту, страху за здоров'я та майбутнє, в тому числі, і в першу чергу, власних дітей, вдале за виконанням протиставлення негативного (бійка парламентарів, хвора дитина, затьмарене промисловим димом небо) та позитивного (сентиментальні, але динамічні зображення незайманої природи і щасливих дітей) викликали передбачувану реакцію. В передвиборчому 2001 р. серед політичних сил «зеленого забарвлення» в м. Миколаєві найвідомішою була Партія Зелених України. Її передвиборча кампанія проводилась з урахуванням місцевих екологічних особливостей місцевості. Відбувались гучні акції з приводу забруднення Південного Бугу стоками, вирубки дерев на територіях, які виділялися під крамниці і бари, посадки тополь у районі місцевого звалища. Як зазначав А. Кузнецов, «екологія – це принаймні те, що зрозуміло» [126]. На думку О. Яцунської, вдала рекламна кампанія та обіцянки

вирішити проблему Ташлицької і Південноукраїнської АЕС зуміли вивести «зелених» в регіональні лідери [284, с. 119]. В свою чергу, на думку соціолога О. Зубченко, секрет успіху Партії зелених полягав у відстороненні від злободенної політичної проблематики та деперсоніфікованому характері передвиборчої агітації. Партійні керівники доволі вміло використали екологічну тематику, яка була актуальною для промислово забрудненого Півдня. Крім того вибір цієї політичної сили «політично-нейтрального» електорального меседжу допомагав уникнути протидії з боку інших учасників електоральної боротьби [88, с. 118]. В 2002 р. партія здобула 3 мандати. Однак підтримка на всеукраїнському рівні суттєво зменшилась. Партії Зелених вдалось одержати лише 1,82% голосів на Миколаївщині до Верховної Ради України (та 1,30% в загальнонаціональному масштабі) [180]. Незважаючи на те, що в 2006 р. «зелені» отримали лише 0,85% голосів від області, кількість її представників в міській раді значно збільшилась. Можна виокремити деякі причини такого успіху:

а) чітка тактика і стратегія, добра організація проведення виборчої кампанії місцевим осередком;

б) деперсоніфікований характер передвиборчої агітації;

в) особистісний підхід виборців у ході голосування. Так лідером місцевого осередку Партії Зелених України був депутат міської ради трьох скликань С. Літвак. Як зазначає О. Яцунська, діловий авторитет лідера Партії зелених України тісно співпадав з її «ідеологією». Як наслідок, довіра до лідера, відсутність розриву між його діяльністю і тим, що він проголошує, є важливою умовою для формування стійких симпатій виборців [284, с. 253-254]. Крім того, із 7 депутатів, що потрапили до міської ради, 4 були безпартійні, 3 входили до складу партії. На обласному рівні «екологісти» не були жодного разу представлені у складі ради. Лише на виборах 2006 р. партія отримала 5 мандатів. Однак жоден із депутатів не був її членом. Отже, загальні результати голосування в області та кількість безпартійних депутатів, які балотувались від Партії зелених України, дають підстави вважати, що голосування жителів

носило персоніфікований характер та було свідченням відданості конкретним особам.

В Одеській міській раді аутсайдер загальноукраїнських виборчих перегонів «Опозиційний блок НЕ ТАК!» здобув 10 мандатів. Популярність блоку була обумовлена кількома причинами. По-перше, виборчий список очолив відомий український політик Н. Шуфрич. Напередодні виборів ним була організована зустріч із виборцями м. Одеси. Його заклики щодо безперспективності вступу до НАТО, пріоритетності Єдиного економічного простору (далі – ЄСП) та взаємовигідного співробітництва із Росією, Казахстаном та Білоруссю в своїй більшості відображали проросійські орієнтації одеситів. Крім того, Н. Шуфрич не оминав й питань щодо поліпшення соціальних стандартів. Він обіцяв підвищити середню заробітню платню до 2600 грн., а пенсії – до 800 грн. [164]. Однак здобувши мандати в міську раду, політик вирішив відмовитись від депутатського крісла на користь депутатського мандату в Верховній Раді АРК. По-друге, до складу міської ради V скликання від «Опозиційного блоку НЕ ТАК!» входили відомі та впливові особи м. Одеси. Серед 10 новообраних депутатів, 7 із них були повторно переобрані із попередніх скликань Одеської міської ради, 1 – зі складу обласної ради [64]. По-третє, до складу цього блоку входила СДПУ(о). Результати виборів у 1998 та 2002 рр. до Верховної Ради України в межах області засвідчили наявність лояльності одеситів до провладних політичних сил (1998 р. – 3,47% голосів, 2002 р. – 8,03%).

Такі політичні сили як партія «Відродження» та Партія пенсіонерів України одержали по 4 мандати в Одеську обласну раду. Недивлячись на те, що партія «Відродження» на всеукраїнському рівні здобула 0,96% голосів, серед жителів Одещини вона отримала 2,26% [185]. Такий результат був обумовлений популярністю лідера, який очолив список партії А. Кіссе - депутата Верховної Ради України IV скликання (до речі, який входив до складу СДПУ (о)). Крім того, трудова діяльність нардепа охоплювала й керівні посади в місті та області: 1998 р. – голова Іллічівської районної адміністрації виконкому Одеської міської ради; з 2003 по червень 2004 рр. – заступник голови Одеської обласної

державної адміністрації [104]. Партія пенсіонерів України не користувалась популярністю серед жителів Одещини. В області ця політична сила одержала лише 0,41% голосів (в Україні – 0,20%) [185]. Лідером осередку виступав відомий жителям Одещини підприємець Ф. Петросян. Тому значну роль у результатах голосування за вищенаведені політичні сили відігравали лідери місцевих осередків: успішні та відомі підприємці.

В Херсонській міській раді серед партій - аутсайдерів загальноукраїнського рівня була партія «Віче» (1,74% голосів в Україні; в межах Херсонської області «Віче» отримала - 2,71%) [43]. Із 8 політичних партій, що були представлені в міській раді, ця політична партія посіла 6 місце в загальному рейтингу. Обрані депутати входили до лав партії. Крім того успіх партії був обумовлений наявністю в її рядах успішних херсонських представників бізнес - кіл.

Успіх Комуністичної партії робітників та селян на виборах в Херсонську обласну раду, на наш погляд, був обумовлений схожістю позицій із КПУ. Цій політичній силі вдалось отримати 4 мандати. Серед обраних депутатів 3 були пенсіонерами та входили до складу КППС [179].

Розглядаючи партійний склад міських рад Південного регіону України, належну увагу слід приділити регіональним блокам: громадянський блок «За В. Чайку!» (м. Миколаїв), блок Едуарда Гурвіца «Наша Одеса» (м. Одеса) та блок Сергія Кириченка «Громадський контроль» (м. Херсон).

До складу громадського блоку «За Володимира Чайку» входили партії - аутсайтери виборчих перегонів загальнонаціонального рівня Партія «Реформи і порядок» та Демократична партія України. В Миколаївській міській раді цей блок отримав 8 мандатів. Це дозволило йому випередити такі відомі політичні сили як Партію Зелених України та КПУ. Серед обраних депутатів, 6 були приватними підприємцями, 1 директор громадської організації «Фонд розвитку Миколаєва» та 1 телеоператор Миколаївської обласної державної телекомпанії; 2 із 8 депутатів входили до складу ради попередніх каденцій (В. Євдокимов та О. Баштовій). Тому запорукою успіху цього блоку були, по-перше, висока популярність та підтримка діючого мера (В. Чайка тричі обирався міським

головою); по-друге, персональний склад блоку.

До блоку Едуарада Гурвіца «Наша Одеса» входили Українська Республіканська Партія, партія «Собор», Народний Союз «Наша Україна» та Християнсько-демократична партія. З 31 депутатів 13 були безпартійними, інші 18 – члени партії Народний Союз «Наша Україна»; 8 осіб із 31 входили до складу ради попередніх скликань [64]. Едуард Гурвіц тричі обирався народним депутатом Верховної Ради України; тричі балотувався на посаду міського голови в 1994, 1998 та 2002 рр. Лише в 1994 р. його було обрано мером міста. В 2005 р., незважаючи на те, що Е. Гурвіц одержав поразку на мерських виборах, рішенням суду його було призначено мером м. Одеси. В 2006 р. Е. Гурвіц знову отримав перемогу як мер та провів до складу ради блок під своїм іменем. Як зазначає журналіст Т. Ніколаєнко, перемога Е. Гурвіца була обумовлена тим, що одесити зненавиділи Р. Боделана за розбиті дороги, вибоїни, які на честь мера назвали «боделанками». За Е. Гурвіца проголосували 224,703 тис. виборців, або 56% від загальної кількості виборців, що взяли участь у голосуванні [162]. Разом з тим, незважаючи на те, що політична орієнтація Е. Гурвіца не співпадала з більшістю партійних електоральних переваг одеситів, він був неоднозначною, відомою та впливовою постаттю на Одещині. Тому його іменний блок зумів отримати велику кількість депутатських мандатів.

Блок Сергія Кириченка «Громадський контроль» в Херсонській міській раді досить неоднорідний за своїм якісним складом. До нього входили 3 керівники підприємств, 1 – пастор, 1 – журналіст, 1 – інженер та 1 – викладач. При цьому, жоден із новообраних депутатів раніше не входив до складу ради. Лише 1 (П. Головка, керівник НВК «Меркурій») входив до складу виконкому міської ради в 1995-1998 рр. Однак лідер блоку С. Кириченко - відомий політик та громадський діяч Херсонщини створив та очолив такі громадсько-політичні організації як «Демократ» (1989 р.) та «Добробут Херсонщини» (1997 р.); неодноразово обирався народним депутатом: 1990-1994 рр. – до міської ради, 1994-1998; 1998-2002 рр. – до Верховної Ради України [230]. Після виборів 1998 р. С. Кириченко був лідером громадської думки стосовно розповсюдження

інформації про свою депутатську діяльність серед населення. Так в 2006 р., 16% виборців отримували за останні 5 місяців інформацію про його депутатську діяльність [118]. Крім того С. Кириченко балотувався на посаду мера та був основним конкурентом В. Сальдо в 2006 р. (16,6% проти 35% голосів відповідно).

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене та беручи до уваги життєвий цикл, суспільно-політичну діяльність обраних кандидатів в депутати автор дійшов висновків, що до основних чинників формування електорального вибору, які визначають специфіку електоральної поведінки громадян Південного регіону України можна віднести такі фактори:

1) географічний (або «ефект друзів та сусідів»), який встановлює позитивний зв'язок між кандидатом та виборцем стосовно причетності до певної території;

2) особистісний фактор - відіграє значну роль в прийнятті громадянами електоральних рішень. Цей фактор призводить до персоніфікації виборчого процесу, та як наслідок, до створення «соціального капіталу» в межах відносин «кандидат - виборець». Однак в умовах вітчизняних реалій такий тип відносин модифікується за принципом «патрон – клієнт»;

3) життєвий цикл та суспільно-політична діяльність обраних кандидатів в депутати продемонстрували, що, за підсумками виборів спостерігається тенденція до залучення в цей перелік партійного фактору. Асоціювання кандидата з відомою політичною силою використовується в якості ефективного інструменту для досягнення потрібних електоральних результатів. У цьому випадку зміст клієнтально-патрональних відносин залежить від позиції в вертикально упорядкованій структурі, коли політична партія/блок або кандидат в депутати може бути і патроном, і клієнтом, але для різних рівнів клієнтистських мереж.

4.2. Механізм прийняття електоральних рішень громадян в ході голосування до міської та обласної рад в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях (2010 р.)

В загальноприйнятому значенні під механізмом прийняття рішень слід розуміти послідовність процедур, які обумовлюють вирішення проблем, в комплексі з методами розробки та оптимізацією альтернатив. В той же час, це циклічна послідовність дій суб'єкта, процес якого включає аналіз ситуації, генерацію альтернатив, прийняття рішень та організацію їх виконання [217, с. 45].

В політичній науці виділяють два основних підходи до розуміння процесу прийняття рішень: нормативний та біхевіоралістський. В першому випадку, процес прийняття рішень розуміється як процес раціонального вибору політичних цілей в складних ситуаціях. Основним засобами досягнення при вирішенні проблеми виступають математичні моделі, операції тощо. Згідно з біхевіоралістським підходом, процес прийняття рішення виглядає як специфічна взаємодія людей, орієнтована на вивчення факторів, які впливають на прийняття рішень в конкретній ситуації.

Застосовуючи біхевіоралістський підхід в дослідженні механізму прийняття електоральних рішень в ході голосування до міської та обласної рад в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях (2010 р.), важко не погодитись із думкою вітчизняної дослідниці В. Бунь. З цього приводу вона зауважувала, що досвід виборчих кампаній продемонстрував здійснення електорального вибору громадян здебільшого за умов обмеженої інформації, в стислі терміни та під впливом емоцій [27, с. 152-153].

Томуна наш погляд, під механізмом прийняття електорального рішення слід розуміти процес, обумовлений ментальними та фізичними можливостями виборця відносно свого електорального вибору. Отже, враховуючи ці обставини, спробуємо визначити специфіку даного процесу.

За даними експертів з виборчого права, представників Комітету виборців України, для виборів 2010 р. були характерні такі особливості щодо нижчеперелічених аспектів [113; 262]:

1) вони вперше проходили окремо від парламентської кампанії, що дало можливість виявити електоральні настрої суспільства.

2) Нововведення до виборчого законодавства дозволили кандидатам балотуватися без передвиборчих програм.

3) З'явилась та активізувалась низка нових політичних проектів і гравців, які обрали стратегію популяризації партійного бренду та лідера замість концентрації уваги на вирішенні проблем місцевого значення.

4) Виключення із закону про місцеві вибори положення про створення іменних блоків, кандидатів - самовисуванців до міських, обласних рад та в мери міст (та їх висування лише від політичної партії). Як наслідок, це призвело до нечисельних спроб відомими діячами використати невідомі партії для висування, щоб не мати клопоту з партійністю та зобов'язаннями перед партіями.

5) Відбувалось повторне загострення уваги виборців на штучних проблемах, зокрема ставленні до мовного питання та НАТО тощо.

Експертний аналіз фахівців Комітету виборців України виборчої кампанії в регіональному розрізі продемонстрував, що найбільш проблематично кампанія проходила в Південному регіоні України. Так цей регіон здобув найгірші показники відносно:

1) забезпечення та визначення рівня конкурентоспроможності суб'єктів виборчого процесу;

2) якості роботи територіальної виборчої комісії, а саме: відсутність системної підготовки та низька кваліфікація членів виборчої комісії;

3) відповідності виборчої кампанії демократичним стандартам вільних і чесних виборів. Так в м. Одеса відбувались масові порушення законодавства. Серед них -- збільшення випадків підкупу голосів виборців. Для досягнення бажаного результату деякі кандидати навіть розповсюджували квитки до стрип-клубів. Безпосередньо під час виборів спостерігачами на Одещині було

зафіксовані грубі порушення: факти підкупу в ході голосування, підписання порожніх бланків протоколів про результати виборів, наявність «підроблених» списків виборців на дільницях, занесення виборців до списків без рішення суду, незаконного усунення спостерігачів, представників ЗМІ та навіть кандидатів з виборчих дільниць як в ході голосування, так і при встановленні результатів виборів [23].

4) рівня застосування адміністративного ресурсу. Зокрема, дослідження фахівців, які були проведені на Одещині та Херсонщині засвідчили, що місцева влада досить активно брала участь у виборчій кампанії та суттєво вплинула на перебіг і результати виборів. Наприклад, одеський губернатор, голова обласної організації Партії регіонів Е. Матвійчук на мітингу 8 жовтня 2010 р. перед будівлею обласної держадміністрації вів активну агітацію серед виборців [24]. На Херсонщині відбувалась неприхована участь посадовців у проведенні передвиборчої агітації на користь Партії регіонів у всіх районах області. Причиною цього слугувало те, що більшість керівного складу державних адміністрацій були кандидатами у депутати від цієї партії до місцевих рад різних рівнів. Разом з тим, значного поширення набули такі форми тиску, як відкриття карних справ, позапланові податкові перевірки, накладання штрафних санкцій тощо [17].

Органи влади активно брали участь у місцевих виборчих кампаніях. Більшість високопосадовців місцевого рівня були задіяні у виборах як кандидати різних рівнів (це стосується, зокрема Одещини та Херсонщини). В результаті, за оцінками експертів, це суттєво вплинуло на перебіг і результати виборів. Причому основною метою адміністративного тиску був не вплив на виборців, а усунення конкурентів [113].

Наприклад, представники Одеської обласної партійної організації «Сильна Україна» заявляли про випадки тиску на прибічників та членів партії, потенційних кандидатів у місцеві ради різних рівнів, чиновників з районів області, співробітників бюджетних організацій через шантаж. Він полягав у збереженні посади й роботи шляхом виходу із лав партії. Так обласна організація «Сильна

Україна» за час виборчої кампанії зафіксувала понад 20 скарг від своїх однопартійців і активістів. На Херсонщині досить широко використовувалась практика «співбесід» з імовірними кандидатами в кабінетах керівників райдержадміністрацій. Як наслідок, частина кандидатів відмовлялась від участі у виборах [17; 24].

5) рівня об'єктивності ЗМІ щодо висвітлення місцевих виборів. Низкою фахівців Одеської та Херсонської обласних організацій Комітету виборців України були виявлені основні проблеми та тенденції під час виборів 2010 р. До них відносили:

- перешкоджання професійній діяльності ЗМІ та журналістам, а саме: відсутність інформації про хід підготовки та проведення виборів; позбавлення можливості ознайомитись з документами виборчих комісій (в тому числі із рішеннями); порушення прав присутності на засіданнях комісії, на виборчій ділянці в день голосування, під час підрахунку голосів; заборона проводити фото-відео-аудіо записи. Так на засідання Херсонської виборчої комісії під час підрахунку голосів на виборах в міську раду та міського голови не допустили кореспондента газети «Вільний вибір» та інтернет - видання «Політична Херсонщина» В. Бахамтову. В м. Миколаєві в день голосування знімальну групу ТРК «НІС-ТВ» (журналісти А. Прокоф'єва та С. Бичков) голова дільничної виборчої комісії безпідставно (і без будь-якого рішення дільничної виборчої комісії) почав вимагати від журналістів покинути приміщення, тим самим не даючи можливості останнім зняти процес підрахунку голосів. Журналістів за допомогою двох невстановлених осіб, застосовуючи фізичну силу, виштовхали на вулицю та закрили виборчу ділянку, не дочекавшись закінчення відведеного для голосування часу. Крім того, напередодні та в день голосування ряд миколаївських Інтернет - видань («Новости-N», «Преступности.нет», «Mikola.net») піддалися хакерським атакам: сайти певний час працювали в обмеженому режимі. Зокрема, до редакції сайту «Преступности.нет» надходили сигнали з погрозами «знищити сайт». В м. Одеса в день голосування знімальну групу «Міських новин» одеської телекомпанії «STV» за надуманими

формальними причинами голови дільничних виборчих комісій вигоняли журналістів разом з операторами і камерами за межі дільниць). В окремих випадках у бік журналістів після їх усунення з виборчих дільниць лунали погрози з вимогами знищити відзнятий матеріал;

- фізичний та психологічний тиск на журналістів. Так, на засіданні однієї із Херсонських виборчих комісій журналісту періодичного видання «Навколо тебе» І. Трубаєву один із депутатів Херсонської міської ради погрожував за те, що той провів відеозапис засідання [207; 231];

б) забезпеченості справедливого представництва політичних сил у роботі виборчих комісій. За словами голови Одеської обласної організації Комітету виборців України А. Бойко, територіальні виборчі комісії обласного, районного й міського (міст обласного підпорядкування) рівня було сформовано непропорційно щодо рівної участі всіх потенційних суб'єктів виборчого процесу і з явним дисбалансом на користь політичних сил, що входили до провладної коаліції Верховної Ради України (Партія регіонів, Комуністична партія України, Блок Литвина та 16 інших депутатів). Як наслідок, це призвело до того, що діяльність виборчих комісій була досить суб'єктивною в багатьох аспектах [24].

Основними партійними силами, між якими розгорнулася виборча боротьба були Партія регіонів («партія влади») та Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (опозиційна політична сила, яка протягом останніх років консолідувала навколо себе «помаранчевий» електорат). Крім того, активну участь в передвиборчій боротьбі брали КПУ, Народна партія, політична партія «Наша Україна», Партія Зелених України, Соціалістична партія України, «УДАР» (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (далі – «УДАР») тощо. Крім того, з'явилися нові проекти, такі як політична партія «Родина» в м. Одесі, «Сильна Україна» та «Фронт Змін». На думку фахівця Громадянської Асамблеї України А. Когута, нові політичні об'єднання забезпечили значну політичну конкуренцію. Вони намагались «...завоювати нові електоральні плацдарми, вплинути на формування регіональних еліт та подальшу побудову владно-адміністративних вертикалей» [113].

Підсумовуючи місцеві вибори 2010 р., в узагальненій доповіді правозахисних організацій «Права людини в Україні 2009–2010» вказується на порушення, що були викликані недосконалістю виборчого законодавства та застосуванням політичної доцільності під час прийняття змін до нього. На рівень дотримання виборчих прав також вплинуло зменшення термінів підготовки до виборів, незадовільний стан підготовки виборів з боку влади, зокрема, і з боку відділів ведення державного реєстру виборців, організаційні проблеми, відсутність належного фінансування, низький кваліфікаційний рівень членів дільничних виборчих комісій. Також були зафіксовані несистемні факти застосування службового становища для агітації, «не грошового» підкупу виборців, інші випадки «політичної корупції», адміністративного втручання у виборчий процес, спроби перешкоджання діяльності спостерігачів та журналістів тощо. Кількість подібних фактів збільшилася у другому турі, але необхідно зазначити, що передвиборчі штаби головних конкурентів свідомо утрималися від спроб систематичного порушення виборчого законодавства та від фальсифікацій, й це стало найбільшим позитивним досягненням виборчої кампанії [192].

Отже, результати виборів до обласної та міської рад Миколаївщини, Одещини та Херсонщини продемонстрували першість Партії регіонів в цьому регіоні та зміну політичної палітри місцевих рад (див. додатки П, Р, С). Разом із Партією регіонів до складу рад на Миколаївщині ввійшли Виборче об'єднання «Батьківщина», КПУ, Народна партія, Партія Зелених України, партія «Справедливість», політичне об'єднання «Рідна Вітчизна», «Сильна Україна», «Третя сила», «Фронт Змін» [209; 210]. До складу рад на Одещині також ввійшли Виборче об'єднання «Батьківщина», КПУ, Народна партія, Партія Зелених України, партія «Родина», партія «Справедливість», «Сильна Україна», Соціалістична партія України, «Фронт Змін» [211; 212]. В Херсонську міську та обласні ради також отримали мандати Виборче об'єднання «Батьківщина», КПУ, Народна партія, Народний рух України, партія «Вітчизна», «Сильна Україна», «Союз лівих сил», «Справедливість», «Третя сила», «УДАР», «Фронт Змін» [213; 214].

Аналіз фактичного матеріалу продемонстрував, що безперечним лідером виборчих перегонів стала Партія регіонів. В цілому, кількісний склад цієї партії в міській та обласній радах Миколаївської, Одеської та Херсонської областей збільшився в 1,5-2 рази. Широка підтримка цієї політичної сили була обумовлена низкою факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. До перших із зазначених слід віднести:

- невдалі дії попереднього уряду та суттєві прорахунки в політичній діяльності опонентів Партії регіонів: Блока Юлії Тимошенко (далі - БЮТ), блоку «Нашої України», політичної партії Народний Союз «Наша Україна»;
- незадоволення населенням соціально-економічною, політичною ситуацією в країні;
- загострення мовного та геополітичного питань серед громадян.

Внутрішні фактори, які вплинули на підсумки голосування полягали в наступному:

- добре скоординованій та консолідованій діяльності команди під час виборчої кампанії;
- критиці діючої місцевої влади. Наприклад, в м. Одеса представники ПР провадили нищівну критику діючого міського голови Е. Гурвіца, члена партії Народний Союз «Наша Україна»);
- активній підтримці партії місцевою партійною елітою, місцевими керівниками та бізнес-колами;
- чисельній перевазі членів партії в місцевому політикумі. Зокрема, напередодні виборів 2010 р. на посаду губернаторів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей було призначено осіб, що входили до складу Партії регіонів – М. Круглова, Е. Матвійчука та М. Костяка.
- можливість використання місцевого адміністративного ресурсу;
- соціальному капіталі, яким володіла Партія регіонів (тобто, популярність та висока підтримка партії серед населення);

- ефективній політичній рекламі, активній пропагандистській та агітаційній діяльності Партії регіонів, яка спиралася на потужні фінансові ресурси тощо.

Разом з тим, аналіз якісного складу Партії регіонів в радах демонструє велику кількість депутатів - інкумбентів. Так в Миколаївській міській раді із представлених 60 депутатів-регіоналів 26 з них були рекрутовані із попереднього складу ради [210]; в обласну раду - 22 із 65 депутатів обраних на новий термін [209]. В Одеській міській раді з 69 новообраних депутатів рекрутовані 22 [211]; в обласній раді із 88 представлених в 2010 р. депутатів переобрані 19 [212]. В Херсонській міській раді з обраних 45 депутатів 17 із них рекрутовані із попереднього складу ради [213]; в обласній раді 16 переобраних із 58 новообраних депутатів-регіоналів [214].

Підсумки голосування за Виборче об'єднання «Батьківщина» засвідчили, що порівняно з результатами виборів 2006 р. ця політична сила значно втратила свій вплив. В середньому кількість обраних депутатів в міську та обласну ради Миколаївської, Одеської та Херсонської областей зменшилась в порівнянні із 2006 р. майже втричі.

Таким чином, на фоні загальнонаціональної тенденції зниження популярності опозиційних сил, спостерігалось падіння їх рейтингу і на місцевих рівнях. Так причинами послаблення позицій Виборчого об'єднання «Батьківщина» стали:

- розчарування населення у так званій «помаранчевій» владі» (Виборчого об'єднання «Батьківщина», блоку «Нашої України», партії Народний Союз «Наша Україна»). Як наслідок, жодного представника від Народного Союзу «Наша Україна» не було обрано в порівнянні із результатами голосування 2006 р.;

- відсутність єдиної стратегії опозиційних партій;

- виникнення нових політичних об'єднань, що сприяло відтягуванню голосів електорату;

- обмеженість ресурсного потенціалу опозиції, а саме доступу до засобів масової інформації;

- пасивність у проведенні передвиборчої кампанії тощо.

Зокрема, авторитет Виборчого об'єднання «Батьківщина» на Миколаївщині був значно підірваний за рік до чергових місцевих виборів 2010 р. По-перше, відбулось виключення із лав відомого серед жителів регіону народного депутата, місцевого «медіа-активіста» Г. Задирко та його скандальне голосування за відставку уряду на чолі власного партійного лідера Ю. Тимошенко.

Як наслідок, із попереднього складу облради було переобрано лише одного депутата від цієї політичної сили – Я. Індікова [209].

Разом з тим, відбулось перетікання депутатів з однієї політичної сили в іншу. Лави БЮТ на користь «Фронту Змін» залишили депутати міської ради В. Мериков, О. Мудрак та депутат обласної ради Т. Фабрикова.

Водночас з попереднього складу Одеської обласної ради було також рекрутовано одного депутата, що представляв інтереси Виборчого об'єднання «Батьківщина» - М. Атаманюка. Депутати міської ради від БЮТ В. Крук, Г. Селянин та депутат обласної ради Н. Пурдик змінили свої партійні переваги та стали представляти такі політичні сили як Партія Зелених України, «Родина» та Партію регіонів відповідно.

Слід також зауважити про перехід представників Народного Союзу «Наша Україна» до інших партійних утворень. В 2006 р. в Одеській міській раді 18 членів Народного Союзу «Наша Україна» входили до однойменного блоку діючого на той час мера Одеси Блоку Е. Гурвіца «Наша Одеса». Однак зниження популярності самого мера та Народного Союзу «Наша Україна» призвели до відсутності цих політичних сил в складі ради 2010 р. та переходу ряду депутатів до лав інших партій. Так депутати - інкубенти міськради М. Єремєєнко та Ю. Шумахер ввійшли до складу Партії регіонів; депутат Д. Танцюра став безпартійним та представив партію «Сильна Україна»; депутат Г. Чекіта ввійшов до складу Виборчого об'єднання «Батьківщина». Разом з тим, троє інкубентів Одеської обласної ради змінили свої партійні переваги на користь Партії регіонів (І. Учитель) та «Фронту Змін» (А. Ворохаєв, М. Кучук) [211; 212].

За словами голови Херсонської обласної організації Комітету виборців України Д. Білого, однією із найбільш потужних, структурно-розгалужених партій

в області, що мала значний організаційний та людський ресурс була «Батьківщина», незважаючи на те, що за останні кілька років партія зазнала значних кадрових втрат [17]. Аналіз списків переобраних депутатів в Херсонську міську раду показав, що незважаючи на кількісне зменшення представників цього виборчого об'єднання, спостерігалось чисельне представництво тих, які не змінили партійних уподобань. Так, з 7 переобраних лише 2 (А. Лосєв та В. Федін) змінили свої партійні переваги на користь Партії регіонів. Крім того навіть один депутат - інкумбент (І. Пастух, який входив до лав Прогресивної Соціалістичної Партії України в 2006 р.) змінив свої політичні уподобання на користь Виборчого об'єднання «Батьківщина». Відносно представників Народного Союзу «Наша Україна», то відбувся перехід одного депутата А. Путилова до партії «Третя сила». В Херсонській обласній раді було переобрано одного депутата від Виборчого об'єднання «Батьківщина» (С. Рибалко) та перетікання депутата О. Антонова до лав політичної партії «УДАР». Переобрані депутати, які в 2006 р. були обрані за списками Народного Союзу «Наша Україна» (А. Кияковський, В. Клименко, В. Сидоренко, Є. Шиліна), стали представниками провладної політичної сили – Партії регіонів.

Окрему увагу слід приділити політичним партіям та блокам лівого спрямування – Виборчого блоку Н. Вітренко «Народна опозиція», КПУ та Соціалістичній партії України. Слід наголосити, що популярність лівої ідеології в цілому знизилась. На користь цього свідчить той факт, що на позачергових парламентських виборах 2007 р. виборці не підтримали вищенаведені політичні об'єднання, крім КПУ [189]. В 2010 р. відбулось зменшення представників лівої ідеології в місцевих радах в цілому. Якщо в 2006 р. їх загальна кількість в Миколаївській міській та обласній радах складала 19 (разом з Виборчим блоком Н.Вітренко «Народна опозиція» та КПУ) та 27 осіб відповідно (Виборчого блоку Н. Вітренко «Народна опозиція», КПУ, Соціалістичної партії України), то в 2010 р. 6 та 12 депутатів лише представників КПУ. В Одеській міській та обласній радах в 2006 р. було представлено 21 та 30 депутатів (Виборчого блоку Н. Вітренко «Народна опозиція» та Соціалістичної партії України), в 2010 р. обрали лише 4

(КПУ) та 9 депутатів відповідно (КПУ та Соціалістичної партії України). Разом з тим, кількість «соціалістів» в Одеській обласній раді знизилась майже в чотири рази. Якщо в 2006 р. в загальному рейтингу політичних сил облради Соціалістична партія України посідала II місце (19 депутатів), то в 2010 р. дана політична сила посіла VI місце (5 депутатів). При цьому з попереднього складу ради були рекрутовані лише два депутати – Б. Музалева та М. Салтановського [212]. Загальна кількість представників лівих сил в Херсонській обласній та міській радах 2006 р. складала 13 (Виборчий блоку Н. Вітренко «Народна опозиція» та КПУ) та 17 (Виборчий блок Н. Вітренко «Народна «Народна опозиція», КПУ, Соціалістична партія України) осіб, в 2010 р. - 7 (КПУ та «Союз лівих сил») та 9 (КПУ) депутатів відповідно [213; 214].

Головні чинники, які вплинули на такі результати були:

- неактуальність лівих ідей, які висували їхні лідери щодо сучасних реалій та зниження популярності самих лідерів - Н. Вітренко та О. Мороза. Так соціологічні дослідження, проведені службою Центра Разумкова в період із 2000 по 2008 рр., продемонстрували зменшення підтримки діяльності вищезазначених політичних акторів [259].

- неабияку роль відіграло створення «помаранчевої коаліції» до складу якої ввійшла Соціалістична партія України, а потім вихід із неї та утворення нової коаліції із Партією регіонів та КПУ після виборів 2006 р. Деякі прибічники партії зрозуміли це як зраду політичних союзників Соціалістичної партії України та, передусім, самого електорату. Як наслідок, це призвело до того, що КПУ вдалось консолідувати навколо себе усіх прибічників лівої ідеології.

Аналіз фактичного матеріалу результатів голосування 2006 та 2010 рр. свідчить про зміцнення позицій КПУ як єдиної політичної сили, здатної на той час відображати інтереси лівоорієнтованих виборців. Їй вдалось мобілізувати навколо себе усіх прибічників лівої ідеології та підвищити власні результати. Так, в Миколаївській міській та обласній радах КПУ посіла II місце (в порівнянні з VI та V місцями в 2006 р. відповідно), збільшивши кількість своїх представників майже вдвічі. Чисельність переобраних депутатів з попереднього складу як в міській, так

і в обласній радах становила майже половину [209; 210]. В 2006 р. в Одеській міській та обласній радах не обрали жодного кандидата від КПУ. Натомість, в 2010 р. їх вже налічувало по 4 депутати в кожній раді [211; 212]. На Херсонщині комуністи також зуміли покращити свій загальний рейтинг, піднявшись з VII на III місце в міській та з IV на II в обласній радах відповідно. В Херсонську міську раду виборці переобрали одного депутата (А. Беліченко), який не змінив своїх партійних уподобань. В обласну раду були рекрутовані 4 депутати, двоє з яких вступили до КПУ [213; 214]. На думку голови Комітету виборців України Херсонської області Д. Білого, такі результати КПУ були наслідком розчарування прихильників В. Януковича, серією акцій протесту та певним оновленням місцевих партійних кадрів [17].

На думку автора, зростання значної підтримки КПУ в Південних областях України було обумовлено також низкою причин зовнішнього та внутрішнього характеру. Так до зовнішніх факторів слід віднести:

- суттєве погіршенні фінансового, соціально-економічного становища населення в умовах світової загальної кризи;
- прогресуюча фінансова, майнова диференціація населення в усіх країнах світу;
- зростанні поляризації серед країн світу;
- політична радикалізація суспільства в глобальному масштабі;
- посилення політичної конфронтації в країнах і за їх межами;
- падіння престижу старих моделей політичного та економічного способу існування людства;

Зокрема, деякі чинники світового значення знаходили своє відображення в Україні. Так, з точки зору економіки, можна констатувати падіння ВВП на 14,1% за підсумками 2009 р. - це один з найгірших показників динаміки ВВП в світі. За цей же рік промислове виробництво знизилось на 25,0% (ще сильніший спад був тільки в Ботсвані та Естонії) [51].

Отже, різнопланові проблеми капіталістичної системи зумовили зростання впливу лівої політичної ідеї.

Внутрішні фактори, які спричинили підтримку КПУ полягали в:

- нестабільній ситуації в країні;
- небажанні політичних сил домовлятися між собою з життєвоважливих для України питань;
- поступовому наростанні серед населення розчарування в політиці правлячого уряду;
- олігархізації політичної діяльності;
- відстороненні народу від влади;
- системному лобіюванні власних інтересів (а часто і чужих) народними обранцями та їхній неспроможності задовольняти потреби виборців;
- активізації ретроспективних поглядів серед населення (бажання повернення сильної влади, яка б захищала та дбала про народ);
- ідеологічному факторі (КПУ - єдина загальнонаціональна політична сила, яка має міцне ідеологічне підґрунтя).

Слід також зауважити, що динаміка підтримки КПУ жителями Півдня України за даними соціологічного Центра Разумкова в період з 2010 до 2012 рр. значно зросла. Кількість осіб, що підтримали цю політичну силу, збільшилась втричі - з 3,3% до 10,8% [188].

Разом з тим результати соціологічного опитування, проведеного громадською організацією «Центр аналітичних досліджень» з 7 до 14 червня 2011 р. в м. Миколаєві продемонстрували, що найбільше виправдала очікування своїх прибічників саме КПУ: 50% опитаних віддали перевагу цьому політичному об'єднанню. Ще 35% були впевнені в тому, що КПУ просто не дали можливості виправдати очікування своїх виборців [190].

Участь в місцевих виборах Народної партії України на чолі з В. Литвином була відносно результативною. Слід зауважити, що в 2006 р. ця політична сила була представлена в формі політичного блоку під назвою «МИ». Незважаючи на те, що жителі Миколаївщини не досить активно підтримали цю політичну силу на чергових парламентських виборах 2006 р., віддавши за неї лише 2,53% голосів, кількість обраних депутатів до облради V скликання становила 11 осіб. Проте в

обласній раді VI скликання чисельність «литвинівців» зменшилась вдвічі - 5 осіб відповідно. Троє з яких було рекрутовано з попереднього складу ради; один депутат (В. Травянка) перейшов до лав Партії регіонів [209].

Кількість обраних депутатів від Народної партії в Одеській міській раді в порівнянні із 2006 р. зменшилась з 8 до 1. В 2010 р. були переобрані 3 депутати - С. Страшного, який не змінив своїх партійних уподобань; депутати А. Косьмін та Г. Труханов були рекрутовані з попереднього складу ради, але вже як члени Партії регіонів. Натомість, чисельність «народівців» в обласній раді, навпаки, – збільшилась з 10 до 11 депутатів. При цьому, виборці переобрали 5 депутатів, троє з яких не змінили свою партійність, двоє стали представниками Партії регіонів [211; 212].

Водночас кількість обраних депутатів в Херсонській міській та обласній радах становила по одній особі (в 2006 р. 4 та 6 депутатів відповідно). В міську раду було також рекрутовано одного депутата – З. Бережну, яка змінила свої партійні переваги на користь Партії регіонів. В обласну раду не було переобрано жодного депутата [213; 214].

В цілому очевидно, що підтримка Народної партії в Південних регіонах України знизилась в порівнянні із попередніми роками. На це значний вплив мали:

- 1) створення нових політичних брендів, таких як «Сильна Україна», «УДАР», «Фронт Змін»;
- 2) відносно слабка агітаційно-роз'яснювальна робота в передвиборчий період в порівнянні з активною кампанією 2006 р.

Однак, на думку дисертанта, існує низка факторів, які все ж таки дозволили цій політичній силі ввійти до складу місцевих рад. На наш погляд, це:

- 1) особистісний фактор. Зокрема, асоціація Народної партії із впливовими особами (такі як экс - губернатор О. Гаркуша, який виступав активним представником цієї політичної сили з 2002 р. на Миколаївщині та С. Гриневецький на Одещині);
- 2) зниження популярності головних конкурентів - соціалістів, прогресивних соціалістів та представників «помаранчевої команди» на виборах 2010 р.;

3) як наслідок, переконливо нейтральна позиція В. Литвина відносно інших політичних сил починаючи з президентських виборів 2004 р.

Незважаючи на низьку підтримку та популярність серед виборців на загальнонаціональному рівні, Партія Зелених України стабільно здобувала депутатські мандати в Миколаївській міській та обласній раді. Однак з плином часу партія, яка вела агресивну виборчу кампанію екологічного спрямування в 1998 р., перетворилась на вигідне партійне утворення для окремих політичних гравців. Зокрема, головною функцією стало відтягування голосів опозиційного електорату на виборах 2010 р. Відсутність ідеологічної складової та активної політичної позиції місцевих лідерів призвели до того, що, в порівнянні із попереднім голосуванням кількість отриманих нею мандатів значно зменшилась. На наш погляд, присутність в складі міської ради була обумовлена суто особистісним фактором відомих та незмінних діячів Партії Зелених України, депутатів IV та V скликань – Т. Булах та С. Літвака. Відносно Одещини слід зазначити, що на чолі Партії Зелених України стояли відомі для одеситів бізнесмени та керівники підприємств брати Крук, батько яких обирався до складу Верховної Ради України II, III та IV скликань. Зокрема, в 1999 р. В. Крук очолював Одеську міську організацію Партії Зелених України та мав значну популярність серед населення, чому також сприяв його успішний імідж. На той час, за підсумками проведеного телерадіокомпанією «Глас» опитування, В. Крук потрапив до першої десятки найбільш сексуальних чоловіків міста [269]. Разом з тим, напередодні парламентських виборів в 2001 р. Партія Зелених України будувала свою передвиборну програму на власних реальних заслугах. Так, в м. Одеса було профінансовано реставрацію очисних споруд у Лузанівці [205]. Після виборів 2002 по 2003 рр. В. Крук обіймав посаду заступника міського голови м. Одеса. Проте, вже в 2005 р. В. Крук очолив Одеську міську організацію Виборчого об'єднання «Батьківщина». А в 2006 р. його було обрано до міськради за списками БЮТ. Напередодні виборів 2010 р. перехід депутат знов до Партії Зелених України був цілком ймовірний, що дозволило «екологістам» ввійти до складу міської ради [63]. Таким чином, ототожнення політичної партії не з

ідеологією, а із особистостями, які входять до її складу було основним фактором, який вплинув на голосування за дану політичну силу.

Однією із особливостей місцевих виборів 2010 р. було виникнення нових політичних брендів, таких як «Родина» (І. Марков, м. Одеса), «Сильна Україна» (С. Тігіпка), «УДАР» (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка та «Фронт Змін» (А. Яценюка). Активна передвиборча діяльність нових проектів забезпечила їм підтримку електорату Півдня України. Основний акцент в передвиборчій боротьбі «Сильної України» та «Фронту Змін» наголошувався на розкручуванні партійного бренду, застосуванні партійними лідерами іміджевих технологій, використанні великої кількості білл-бордів та медіа-реклами тощо. Разом з тим, відбувалось і активне застосування особистісного фактору. Якщо підтримка «Фронту Змін» в цілому була обумовлена високим рейтингом місцевих політиків, то підтримка «Сильної України» та «УДАРу» відбувалась за рахунок іміджу загальнонаціонального лідера.

Так, в Миколаївську міськраду до складу «Сильної України» ввійшов лише один депутат минулого скликання - А. Блащук, який в 2006 р. представляв Партію Зелених України. Натомість, представникам «Фронту Змін» вдалось створити потужну структуру, основу якої склали підприємці, наближені до місцевого бізнесмена Олега Богомаза. Це забезпечило перехід о лав цієї партії відомих громадських діячів та політиків. Серед них кандидати в депутати О. Жолобецький та О. Мудрак, які в 2006 р. представляли Партію Зелених України та БЮТ в Миколаївській міській раді відповідно; экс - лідер міськради від Виборчого об'єднання «Батьківщина» В. Меріков, який в 2010 р. був обраний до обласної ради; депутат облради Т. Фабрикова (БЮТ в 2006 р.) [208; 209].

В Одеській міській та обласній радах, на відміну від Миколаївщини, загальна кількість представників «Сильної України» складала 5 депутатів. Зокрема новообрані депутати 2010 р. в радах V скликання представляли такі політичні сили як блок Едуарда Гурвіца «Наша Одеса» (А. Балінов, Д. Танцюра, С. Фабрикант), Виборчий блок Н. Вітренко «Народна опозиція» (К. Розов) та «Опозиційний блок Не Так!» (В. Ієремія) [185]. Активну позицію «Фронту Змін» в

м. Одеса забезпечувало те, що від цієї партії балотувався чинний міський голова Е. Гурвіц. Як наслідок, ця політична сила користувалась певною підтримкою адміністративного ресурсу одеської мерії, що в значній мірі вплинуло на всю виборчу кампанію самої партії. [24]. Загальна кількість переобраних депутатів, які в 2010 р. представляли «Фронт Змін» в Одеській міській та обласній радах становила 9 осіб (5 та 4 депутати відповідно). В 2006 р. троє з них балотувались від блоку Е. Гурвіца «Наша Одеса» (М. Багрій-Шахматова, Е. Гурвіц, О. Луначенко), троє – від соціалістів (В. Немировський, В. Рондин, С. Фаєрмарк), двоє представників Народного Союзу «Наша Україна» (А. Ворохаєв, М. Кучук) та один депутат від політичної партії «Відродження» (І. Морозова).

Попри активну передвиборчу боротьбу партії «Сильна Україна» та «Фронт Змін» в Херсонській міській та обласній радах, на відміну від результатів голосування на Миколаївщині та Одещині, не мали високої підтримки серед херсонських виборців. Так в міськраді та облраді від партії «Сильна Україна» було представлено по 2 та 3 депутати відповідно. З них переобрали лише одного депутата міськради, колишнього «регінала» (О. Поливко), який змінив свої партійні погляди на користь цієї партії; та по три депутати від партії «Фронт Змін», з яких було рекрутовано одного представника, колишнього депутата міськради, члена Народного Союзу «Наша Україна» (Р. Романова) до складу Херсонської облради [213; 214].

Стосовно політичної партії «УДАР», то їй вдалось здобути депутатські мандати лише в Херсонській міській та обласній радах. Обидва обраних депутати міськради посідали управлінські посади ЗАТ «Співдружність» та жодного разу не входили до складу представницьких органів. В обласній раді «УДАР» представляли депутат - інкумбент V скликання – О. Антонов, який в 2006 р. входив до складу БЮТ та голова спортивної організації «Спартак» О. Маломуж [213; 214; 255; 258]. Головною причиною підтримки партії «УДАР» була загальновідома постать лідера цієї політичної сили, яка серед населення асоціювалась із впевненістю, силою та перемогою – чемпіоном світу з боксу В. Кличко. Однак, незважаючи на активну передвиборчу кампанію нових

партійних утворень, в Південних регіонах України залишилось домінування основних політичних конкурентів, що свідчило про відданість та стабільність переваг місцевого електорату. Тому новим політичним гравцям не вдалось себе значно проявити.

Окрему увагу слід приділити «одеській» політичній партії «Родина», яка посіла II місце в загальному рейтингу представлених політичних сил в Одеській міській раді. Історія її створення та діяльність на території м. Одеса доволі неоднозначна. Це партійне утворення було засновано в 2008 р. на основі депутатської групи в міській раді, яка складалась із чотирьох осіб. Лідером «Родини» було проголошено І. Маркова - депутата III, IV (від партії «Трудова Україна») та V (від Виборчого блоку Н. Вітренко «Народна опозиція») скликань. Слід зазначити, що обов'язковою умовою створення політичної партії є наявність власних представництв в інших регіонах України. Але, попри формальне існування партійних філіалів, «Родина» проводила активну діяльність лише в м. Одеса, за що була визнана суто «одеською» партією [66]. Відтак деякі журналісти характеризували її як «кишенькову партію» І. Маркова. На себе звертає увагу назва партії. Одеський журналіст А. Казатинський зазначав, що І. Марков навмисне створив мовну еквілібристику. Відтак пряме значення назви партії в перекладі на російську – «семья».

Однак при внесенні «Родини» у виборчий бюлетень назва партії пишеться українською мовою. Отже, назву можуть переплутати та занести в списки в перекладі як «Батьківщина», партія, лідером якої є Ю. Тимошенко. Тому політиком навмисне було обрано таку назву, яка в українській та російській мові пишеться однаково [96; 97]. Відносно лідера партії слід зазначити, що І. Марков – постать неоднозначна. З його ім'ям було пов'язано ряд скандалів в м. Одеса. Зокрема, скандали щодо рейдерських захоплень земельних ділянок на ринках «Северный» та «Столбовой», одеського сміттєзвалища, побиття окремих громадських активістів тощо. Так, наприклад, в березні 2009 р. прокуратура Одеської області порушила кримінальну справу за обвинуваченням І. Маркова у

побитті учасників націоналістичного мітингу 2 вересня 2007 р. біля будівлі Одеської обласної адміністрації [68; 95].

В той час аналіз якісного складу 15 обраних депутатів показав, що рекрутованих із попереднього складу ради налічувалось лише чотири депутати (С. Бовбала, О. Казарновський, І. Марков, Г. Селянин). Перший із зазначених обирався народним депутатом міськради в 1994 р.; в 2006 р. балотувався на посаду мера Одеси, де посів друге місце, отримавши 92 тис. 662 голосів та виступав основним конкурентом Е. Гурвіца. Відносно наступних трьох народних обранців слід зауважити, що на попередніх місцевих виборах політики балотувались від таких партійних утворень як: блок Едуарда Гурвіца «Наша Одеса» (О. Казарновський в 2006 р.), «Трудова Україна» (І. Марков, 1998, 2002 рр.) та Виборчий блок Н. Вітренко «Народна опозиція» (2006 р.), БЮТ (Г. Селянин, 2006 р.) [1; 54; 91; 227].

Отже, можна стверджувати, що партія «Родина» - це суто одеське політичне об'єднання, до складу якого входили лише одесити. За словами А. Бойко, «в своїй кампанії партія підтримувала антимерську риторичку (проти чинного міського голови), називала себе «партією з одеським характером», пропонувала проект розвитку Одеси до 2020 року...» [24].

Отже, факторами, які вплинули на електоральну підтримку партії «Родина» одеськими виборцями, були:

- клієнтально-патрональний фактор (про що свідчить якісний склад партії);
- політико-ідеологічний. По-перше, він означає, відверту критику та опозицію до діючого на той час мера Одеси Е. Гурвіца. По-друге, активну проросійську позицію партії відносно зовнішньої політики держави. Вона полягає в ідеї створення спільного державного союзу із пострадянськими країнами – Росією, Білоруссю, Казахстаном [195]. Це дозволило «Родині» значно відтягнути на свою користь голоси лівого електорату, а саме прибічників соціалістів та прогресивних соціалістів;

- володіння та використання потужного медіа-ресурса (підконтрольним та лояльним до цієї політичної сили виступали інформаційні сайти «Таймер» та «Ревизор», телеканала АТВ).

Одним із нових політичних об'єднань, якому вдалось здобути мандати до Миколаївської та Херсонської міських рад, була політична партія «Третя сила». Її успіх був зумовлений тим, що ця політична сила орієнтувалася на персоналії кандидатів у мери, які завдяки своїй присутності забезпечили підтримку цього об'єднання. Так на виборах 2010 р. в м. Миколаєві основним конкурентом діючого мера В. Чайки на посаду міського голови був лідер «Третьої сили» С. Ісаков. Серед 11 кандидатів він посів II місце із результатом 32,2% голосів «за». Як наслідок, популярність С. Ісакова принесла значні дивіденди політичній партії - 5 депутатських мандатів [208; 209; 210]. У м. Херсоні за результатами соціопитувань фаворитами передвиборчої боротьби виступали діючий мер В. Сальдо та лідер «Третьої сили», голова громадської організації «Відродження Херсону», депутат міськради V скликання А. Путилов. Згідно із опитуванням, напередодні виборів за першого із зазначених готові були проголосувати 17,5% виборців, за другого – 16,8% [221]. Однак в результаті голосування перемогу отримав діючий міський голова В. Сальдо (28,61% голосів) [140]. Таким чином, особливість голосування за «Третю силу» полягала в деідеологічному та персоніфікованому підході до місцевих виборів.

Такі політичні партії як «Народний рух України», «Рідна Вітчизна», «Союз лівих сил» та «Справедливість» отримали незначні результати до міських та обласних рад міст Миколаєва, Одеси та Херсона. Слід відмітити, що всі шість обраних депутатів від цих політичних сил балотувались за мажоритарними виборчими округами. Крім того, чотири із шести не входили до складу партій, що їх висували. Отже, такі підсумки голосування за непопулярні політичні сили були обумовлені власною публічною відомістю кандидатів. Так член партії «Народний рух України» І. Гончарський обіймав посаду директора Скадовського технікуму Херсонського державного аграрного університету. Разом з тим його минула

діяльність на чолі Скадовської районної державної адміністрації забезпечила широку підтримку та впізнання [256].

Партія «Рідна Вітчизна» зуміла провести одного депутата до Миколаївської міської ради – В. Кантора. Як голова потужного підприємства ВАТ «Завод Екватор», В. Кантор користувався підтримкою серед підлеглих, що значно забезпечило його успіх на виборах. Крім того С. Кантора двічі (в 2006 та 2009 рр.) було визнано «Громадянином року». Разом з тим він мав досвід депутатської діяльності. Так в 1990 р. обирався депутатом Заводської районної ради м. Миколаєва; в 2002 р. Миколаївської міської ради [228].

Підтримку серед виборців м. Херсона від «Союзу лівих сил» отримав місцевий підприємець Г. Гірін. Попри власну діяльність неабияку популярність йому забезпечила постать старшого брата, відомого бізнесмена Владлена Гіріна, який на той час очолював Херсонську обласну організацію «Союзу лівих сил». В. Гірін двічі (в 2006 та 2010 рр.) балотувався на посаду міського голови та вважався давнім опозиціонером діючої міської влади, яка чітко асоціювалась із Партією регіонів. Він виступав організатором акцій «Херсон без Сальдо» та мітингу під час звіту діючого мера [49].

Водночас лівоцентристському партійному утворенню «Справедливість» вдалось отримати по одному представнику в Миколаївській, Одеській міських радах (С. Карцев та Є. Гофман відповідно) та Херсонській обласній раді (Г. Причина). Так, С. Карцев мав досвід депутатської діяльності та роботи в державних органах влади. В 1990 р. він став депутатом Ленінської районної ради, де з 1991 до 1994 рр. обіймав посаду заступника голови Ленінського райвиконкому м. Миколаєва. З 1994 до 1998 рр. С. Карцев був обраний депутатом Миколаївської міськради та згодом обійняв посаду заступника миколаївського міського голови. З 1998 до 1999 рр. С. Карцев очолив Миколаївське обласне управління зовнішньоекономічних зв'язків Міністерства України. З 2001 до 2006 рр. обіймав посаду першого заступника голови Державної податкової адміністрації в Миколаївській області. З 2006 по 2007 рр. - заступник голови Миколаївської облдержадміністрації [193]. Стосовно депутата Одеської міської

ради Є. Гофмана, то його було обрано вперше народним представником [71]. Запорукою успіху стала ефективна діяльність під час передвиборчої боротьби серед кандидатів - мажоритарників свого округу. Займаючись підприємницькою діяльністю, кандидат в депутати під час передвиборчої кампанії зробив акцент на роботі з людьми похилого віку, зокрема ветеранами війни. Ставка на таку категорію виборців досить вигідна, адже саме люди похилого віку висловлюють найбільш сталі та послідовні електоральні уподобання. Кандидат в депутати Херсонської обласної ради Г. Причина, на відміну від вищезазначених депутатів, входив до складу партії «Справедливість». Його постать була досить відомою серед жителів Херсонщини. Так, в 1998-1999 рр. він очолював Іванівську районну державну адміністрацію; обирався депутатом IV та V (від Соціалістичної партії України) скликань Херсонської облради; з 2005 до 2010 рр. працював на посаді заступника голови обласної ради [194].

Отже, завдяки особистісному фактору політична партія «Справедливість» здобула мандати до рад. При тому, що згідно із соціологічним опитуванням, яке було проведено дисертантом в складі групи Миколаївського центру вивчення громадської думки «Наваль - Експерт» (опитування проводилось 16-17 жовтня 2010 р. Було опитано 1600 осіб), до миколаївської міської ради дану політичну силу готові були підтримати лише 0,3% респондентів [84].

Таким чином, результати голосування громадян Південного регіону України продемонстрували, що в передвиборчій боротьбі нерідко самі політичні партії робили ставку на відомих та впливових особистостей у власному списку, а не на ідеологічну складову. Як наслідок, все це призвело до позбавлення ідеологічної складової на місцевих виборах. Водночас, на виборах 2010 р. існувала непослідовність дій місцевих політиків відносно своїх партійних уподобань. Згідно з аналізом списків обраних депутатів рад, збільшився процес міграції кандидатів до т.зв. «партії влади» та ряду нових партійних утворень. Серед причин такої міграції, можна назвати такі:

- 1) механізм більш легкого приходу до влади;

2) використання широких можливостей як фінансового, так і адміністративного характеру, що значно полегшувала роботу з електоратом та лобіювання власних інтересів;

3) політична гарантія бізнесу;

4) інструмент збереження або зміцнення власних позицій в ешелонах влади.

Разом з тим, відбулась розпорошеність голосів електорату серед багатьох партійних утворень, що свідчило про пошук виборцями нових політичних партій, яким вони зможуть довіряти. Так, поява нових політичних гравців призвела до того, що вони зуміли відтягнути голоси опозиційного та частини лівого електорату. Водночас відбулось утвердження позицій КПУ, мобілізація та консолідація «лівоорієнтованого» електорату в рамках комуністичної ідеології.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведений матеріал, який включає розгляд життєвих циклів та суспільно-політичну діяльність кандидатів, діяльність політичних партій та об'єднань, характеристику різних видів порушень під час виборчого процесу можна констатувати, що механізм прийняття електоральних рішень виборцями Південного регіону України полягає у:

а) врахуванні якостей кандидатів, що представляють ту чи іншу політичну силу;

б) власній зацікавленості, оснований на короткостроковій вигоді;

в) орієнтації на політичні утворення, які демонструють здатність вирішити місцеві проблеми регіону.

Висновки до розділу 4

Специфіка електоральної поведінки громадян Південного регіону України полягає у визначенні основних факторів, які впливають на їх електоральний вибір, та виявленні механізму прийняття виборцями електоральних рішень.

Аналіз виборчого процесу та результатів голосування на виборах до Верховної Ради України та місцевого самоврядування 1998, 2002, 2006, 2010 рр. дає можливість зробити висновки, що специфіка електоральної поведінки громадян Південного регіону України полягає в тому, що:

- при здійсненні громадянами електорального вибору партійній приналежності кандидатів – мажоритарників надається значно менше уваги. Результатом цього стає явище «розколотого голосування»;

- орієнтація на особистісні характеристики кандидата (соціальний статус кандидата, його досвід управлінської діяльності, ділові і професійні якості, здатність вирішувати, орієнтуватися в місцевих проблемах населення та представляти інтереси виборців з огляду на їх приналежність до певної соціальної групи) зумовлює симпатії виборців та персоніфікований характер голосування;

- орієнтації виборців на місце кандидата в ідеологічній системі координат «свій – чужий»;

- відбувається переобрання (або рекрутування) депутатів із попереднього складу рад до новообраного.

Таким чином, незважаючи на зміни виборчих систем для електорату Південного регіону України, актуальним та традиційним залишився особистісний підхід при визначенні претендентів на мандати. Підтвердженням цього також виступають соціологічні дослідження, які були проведені дисертантом в складі групи Миколаївського центра вивчення громадської думки «Наваль - Експерт» (опитування проводилось 29-30 серпня 2010 р. Було опитано 400 осіб). Отже, на питання «Ви обрали дану партію головним чином, тому що довіряєте цій партії та завжди голосуєте за неї чи тому що довіряєте конкретним кандидатам цієї партії. Що для Вас найважливіше: назва партії чи прізвище конкретних кандидатів?». Жителі міста відповіли так:

Таблиця 4.1

Варіант відповіді	% голосів
назва партії	13,9%
конкретні прізвища	28,3%
те та інше	32,6
важко відповісти	25,2%

ВИСНОВКИ

1. З'ясувавши ступінь дослідження електоральної поведінки громадян у вітчизняній та зарубіжній політичній думці, автор виявив, що пріоритет у цьому напрямі мають представники західної наукової думки, які почали вивчати це явище з першої половини ХХ ст. (Б. Берельсон, Е. Даунс, А. Зігфрід, А. Кемпбелл, Е. Конверс, П. Лазерфельд, С. Роккан та С. Ліпсет). Політичні зміни, що відбулись на початку 90-х рр. ХХ ст., запровадження перших альтернативних виборів дозволили вітчизняним та російським ученим застосувати результати досліджень, запропоновані західними науковцями. Відтак, серед соціологів відбулись перші спроби вивчення електоральної поведінки громадян України та їх виборчої активності. Поступово відбувалось дослідження поведінки виборців та факторів, що її обумовлюють. Низка вітчизняних вчених акцентувала увагу на дослідженні електорату та виборчих процесів на всій території України, що унеможливило виявлення електоральної специфіки регіонів (Л. Бунь, Ю. Візниця, О. Вишняк, А. Литвин); окремі дослідники розглядали цю проблематику виключно у межах соціологічної науки (Є. Князева, О. Михайлич, О. Петров, В. Руженцева); ряд інших науковців звертали увагу на фактори, які впливають та, як наслідок, формують електоральну поведінку громадян в контексті вивчення електоральної культури населення (Б. Ідрісов, О. Зубченко). Разом з тим, специфіка робіт С. Білоусова, І. Доцяка, О. Зубченка, Б. Ідрісова, К. Черкашина полягає в тому, що в них відсутній аналіз реалізованої електоральної поведінки громадян у досліджуваному нами контексті на території Миколаївської, Одеської, Херсонської областей в 1998–2010 рр. Одночасно слід зазначити, що явищу «патрон-клієнтелізм» присвячено недостатньо уваги в роботах українських учених. Перше комплексне дослідження явища «патрон-клієнтелізм» серед вітчизняних науковців було здійснено О. Фісуном. Подальше вивчення цієї проблематики знаходить своє відображення в роботах В. Степаненка та В. Шевчук. Тому брак робіт регіонального характеру на основі вивчення реалізованої поведінки виборців із урахуванням дослідження клієнтально-

патрональних відносин зумовив необхідність її подальшого вивчення в межах політичної науки.

2. Дослідження широкого кола полідисциплінарної наукової літератури дало автору змогу уточнити базові поняття, зрозуміти та систематизувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення електоральної поведінки громадян, розкрити їх сутнісний зміст. Аналіз наукової літератури дозволив виявити, що сучасні дослідження все ще потребують певних уточнень та пояснень. Складність вивчення полягає в тому, що явище електоральної поведінки має складну структуру та може пояснюватись з позицій різних наукових засад. У ході дослідження автор дійшов висновку, що під «електоратом» слід розуміти корпус виборців, який ототожнюють із соціальною базою політичної сили, або сукупність виборців, яким властиві певні психологічні характеристики (наприклад, відмінність або приналежність до тієї чи іншої політичної сили) та спільний соціально-економічний інтерес. Подана в дисертаційному дослідженні авторська інтерпретація поняття «електоральна поведінка» дала змогу уточнити сутність цього явища та його структурні компоненти. Подальше вивчення та аналіз широкої джерельної бази дав здобувачу підстави стверджувати, що в сучасній науковій думці відсутній єдиний вектор дослідження електоральної поведінки громадян. У літературі, крім поняття «підхід», можна зустріти такі визначення, як «теорія», «гіпотеза», «концепція» або «модель» електоральної поведінки. Разом з тим, презентована джерельна база не дає комплексного уявлення про всі існуючі теоретико-методологічні підходи. Відповідно до цього, автором було систематизовано ці підходи та визначено їх умовну періодизацію. Дисертантом виявлено, що перші чотири підходи (географічний, соціологічний, соціально-психологічний та раціональний) були запропоновані представниками західної наукової думки. Наступні чотири (когнітивний, історичний (ситуаційний), маніпулятивний, індивідуально-психологічний) були запроваджені російськими науковцями. Вивчення робіт вітчизняних учених виявило відсутність новітніх теоретико-методологічних розробок з цієї проблематики, що надало актуальності цьому дослідженню.

3. Визначено, що в контексті сукупності факторів, які детермінують електоральну поведінку громадян України, пріоритетними, що впливають на поведінку виборців Південного регіону зокрема є:

а) географічний (врахування територіально-просторового розташування регіону, що зумовлює та впливає на ментальні особливості населення, їх ціннісні орієнтації);

б) політичний (приналежність до певної, часто «провладної», політичної сили; можливість застосування різних форм електоральної корупції; вдале використання виборчих технологій під час виборчої кампанії тощо);

в) клієнтально-патрональний (феномен патрональної залежності виборця, в основі якої лежить роль соціального статусу кандидата в депутати та виникнення у межах цих відносин ресурсу довіри (т.зв. «соціальний капітал»), заснованого на короткостроковій взаємній вигоді (прямі та непрямі підкупи виборців, які набувають форми електоральної корупції).

4. Розкрито генезу явища «патрон-клієнтелізм» та визначено, що його характер залежить від історичних умов розвитку суспільства. Зроблений автором теоретико-історичний аналіз явища «патрон-клієнтелізм» дозволяє стверджувати, що в загальному вигляді для клієнтально-патрональних відносин характерними є відмінності патронів та клієнтів за їх соціальним статусом, який дозволяє патронам домінувати. Ця першочерговість обумовлюється символічним примусом через визнання провідної ролі патронів в особистих, приватних, неформальних відносинах з клієнтами, володінні та розпорядженні певними ресурсами: адміністративними, власними, матеріальними, фінансовими тощо. Таким чином, за сучасних умов відбулась модифікація цього явища та, як наслідок, набуття діаметрально протилежного змісту. Вітчизняні реалії демонструють, що внаслідок дії фактора патрон-клієнтелізму виникає явище електоральної корупції, що зумовлює корумповану електоральну поведінку громадян. Сутність такої поведінки полягає в підтримці кандидатів на виборах в обмін на певні матеріальні блага, послуги неполітичного характеру, домінуванні між вітчизняними виборцями та політичною силою клієнтально-патрональних відносин. Тому, як

наслідок, ідеологічна складова у виборчому процесі набуває віртуального характеру.

5. Виявлено, що загальні тенденції електоральної поведінки громадян України та Південного регіону зокрема співпадають та полягають у наступному:

- тип виборчої системи, регламентованої у чинному законодавстві, не здійснює вагомого впливу на електоральну поведінку виборців. Запровадження мажоритарно-пропорційної (змішаної), а згодом і пропорційної виборчої системи не вирішило низку проблем, пов'язаних із розколотим голосуванням, електоральною корупцією та персоніфікованим підходом на виборах;

- спостерігається загальне зниження активності виборців. Громадяни не виявляють належного інтересу до виборів як ознаки демократії і можливості свого волевиявлення. Внутрішні настрої та відчуття того, що сучасний виборець тією чи іншою мірою здатний впливати на електоральний процес та результати виборів, поступово зникають. У кращому випадку сучасне ставлення населення до виборів сприймається як механізм обрання тих же кандидатів на ті ж посади;

- як наслідок, відбувається рекрутування депутатів (інкубентів) до представницьких органів влади, незважаючи на зникнення довірливих відносин за принципом «кандидат – виборець» у поствиборчий період. Сучасна виборча практика засвідчила, що виникає парадоксальне явище: попри значну кількість інкубентів, виборці не здатні пригадати ні прізвища, ні діяльність переобраних ними депутатів;

- визначальним фактором успіху політичної сили на виборах, на думку електорату, є володіння адміністративним, медійним та фінансовим ресурсами, незважаючи на те, що практика їх застосування не завжди ефективна.

6. Структуровано електорат Південного регіону України з урахуванням його поведінки та характеру голосування під час парламентських та місцевих виборів.

Аналіз виборчих процесів під час парламентських та місцевих виборів (1998–2010 рр.) у досліджуваному регіоні дав змогу автору виявити специфіку електоральної поведінки громадян. Вона полягає в тому, що: по-перше, поведінка виборців є електорально корумпованою; по-друге, для неї характерне явище

«розколотого голосування»; по-третє, здійснення населенням власного електорального вибору відбувається на основі персоніфікованого підходу. Таким чином, це зумовило нестабільність електоральних переваг, збільшило можливості впливу на рішення виборців, сприяло комерціалізації виборчого процесу.

Вивчення реалізованої електоральної поведінки громадян дало дисертанту підстави стверджувати, що характер їх голосування має деідеологізований, патерналістський, прагматичний та персоніфікований характер.

Зміст деідеологізованого, патерналістського та персоніфікованого характеру полягає в підтримці кандидатів, які володіють широкими можливостями, капіталом та впливом (тобто, виборці стають клієнтами кандидатів).

Зміст прагматичного характеру голосування знаходить своє відображення в орієнтації виборців не на перспективи розвитку держави чи регіону зокрема, а на одноразові послуги, які носять короткостроковий характер, а часто і ознаки електоральної корупції.

У ході дослідження автор дійшов висновку, що електорат Південного регіону України можна структурувати за такими характеристиками:

1) базовий (для виборців зазначеного регіону не існує тривалої ідентифікації з конкретною політичною силою, такого виду зв'язок має тимчасовий характер. Громадяни голосують залежно від конкретної політичної ситуації та виборчих технологій);

2) неструктурований (електорат Миколаївської, Одеської та Херсонської областей голосує на основі особистісних переваг, які не завжди обумовлені раціональним мотивом. В основі прийняття рішення лежить сприйняття позитивного образу/іміджу кандидата/партії);

3) пасивний (означає те, що електорат Південного регіону України байдужий до політичних подій, але водночас приймає участь у голосуванні переважно під впливом інших людей та цілераціонального вибору);

4) активний (нестійкий) (електорат досліджуваних областей частково цікавляться політикою, окремими її подіями і залежно від того, наскільки вони зацікавлені в результаті тих чи інших виборів, визначається їхня участь у

голосуванні);

5) особистісно орієнтований (визначення пріоритетів виборців залежить від таких параметрів як: врахування позитивних рис особистості кандидата, а не його політична позиція; в основі прийняття електорального рішення лежить сукупність найбільш нагальних для виборця проблем);

б) наївно-корпоративний (приналежність або залежність виборця від будь-якої корпорації визначає його голосування за ту політичну силу, яку представляє ця корпорація).

7. На основі реалізованої електоральної поведінки громадян на виборах народних депутатів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в Миколаївській, Одеській, Херсонській областях 1998, 2002, 2006, 2010 рр. запропоновано авторський підхід у дослідженні електоральної поведінки громадян Південного регіону України, що дозволяє розширити існуючі теоретико-методологічні підходи до вивчення поведінки виборців у цілому. В контексті дисертаційного дослідження застосування авторського підходу полягає у:

- виявленні ступеня електоральної корумпованості суспільства;
- ролі географічного фактора, який представлений формулами «ефект друзів та сусідів» та «ефект виборчої кампанії»;
- вивченні ролі особистісного фактора під час виборчого процесу.

Цей підхід базується на застосуванні синтезу таких наукових методів, як:

- 1) біографічний аналіз;
- 2) біхевіоралістський метод на рівні «мікро-мікро» дослідження (коли відбувається дослідження зв'язків між біографічними даними, ролями та мотиваціями і політичними настроями, рішеннями виборців);
- 3) івент-аналіз;
- 4) ретроспективно-компаративний аналіз результатів голосування;
- 5) соціологічні дослідження;
- 6) статистичний метод;
- 7) фактор-аналіз.

Таким чином, запропонований автором підхід на основі застосування комплексу методів дозволив дисертанту доповнити та розширити теоретико-методологічні підходи у дослідженні електоральної поведінки громадян.

Узагальнюючи поданий матеріал, дисертант вважає, що специфіка електоральної поведінки громадян Південного регіону України у межах виборчого процесу набуває рис системності, бо властива для всіх виборчих періодів, зазначених у цьому дослідженні. Таким чином, автор констатує, що незважаючи на тип виборчої системи, поведінка виборців зберігає патерналістські настрої. Більшість населення залишається інертною та піддається впливу ностальгічних впливів. Орієнтація виборців на політиків, а вже потім на ідеологію політичних сил, підтримка регіональних та іменних блоків на місцевих виборах стали свідченням не тільки слабкості ідеологічних платформ загальноукраїнських політичних сил та їх неспроможності орієнтуватися, вирішувати регіональні проблеми, а й засвідчили існування серед виборців клієнтально-патрональної моделі електоральної поведінки.

Отже, в рамках дисертаційного дослідження відбулось цілісне та обґрунтоване вивчення електоральної поведінки громадян Південного регіону України в контексті виборчих систем. Виходячи з цих позицій, автор вважає, що серед завдань, що існують в сучасному суспільстві, є не просто зміна виборчих систем, а розбудова стійких партійних утворень на місцях та їх автономізація. Крім того, однією із заporук успішного процесу демократизації та, як наслідок, свідомого раціонального голосування громадян є підвищення рівня політичної культури населення. Тому наукове осмислення вказаних висновків важливо не тільки для пізнання специфіки електоральної поведінки громадян суспільства, що трансформується. Передусім воно необхідне для визначення стратегії розвитку країни, яка знаходиться на шляху побудови громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александр Львович Казарновский. Депутат горсовета [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://dumskaya.net/wiki/Aleksandr-Lvovich-Kazarnovskij/>
2. Андросова И. Факторы, влияющие на поведение электората / И. Андросова // Актуальные проблемы современной науки. – 2008. - № 2. – С. 136-140.
3. Арбатская М. Электоральное пространство и управление избирательными правами граждан / М. Арбатская // Политэкс – 2006. - № 1. – С. 21-28.
4. Афанасьев М. Клиентела в России вчера и сегодня / М. Афанасьев // Полис. - 1994. - № 1. – С. 121-126.
5. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность : [монографія] / М. Афанасьев. - М. : МОНФ, 2000. - 317 с.
6. Афанасьев М. Клиентелизм: историко - социологический очерк. Часть 1. / М. Афанасьев // Полис. – 1996. - № 6. – С. 97-108.
7. Алфавітний список депутатів міської ради V скликання, обраних 26 березня 2006 року [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://www.hgi.org.ua/?ch=spisok1>
8. Барсукова С. Нерыночные обмены между российскими домохозяйствами. Часть I. Теория реципрокности. Раздел 1. Сущность и функции реципрокных обменов [Электронный ресурс] / С. Барсукова. – Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/182568.html>
9. Бебик В. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В. Бебик. - К. : МАУП, 2003. — 424 с.
10. Бебик В. Пропорційна пастка для електорату / В. Бебик // Голос України. – 2007 р. – 3 листопада. – С. 5.
11. Бебик В. Пропорційні вибори – 2007: уроки на майбутнє / В. Бебик // Віче. – 2008.– № 17. – С. 12–16.

12. Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі: соціопсихологія і технологія політичної боротьби. / В. Бебик. – К. : Абрис, 1993. – 126 с.

13. Безрукавников И. Теоретические и практические проблемы изучения электорального поведения избирателей муниципальных образований : [монографія] / И. Безрукавников. – Астрахань : Изд-во АГТУ, 1999. – 110 с.

14. Березинський В. Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / В. Березинський. - Дніпропетровськ, 2005. – 24 с.

15. Білий Д. Аналіз становлення публічної політики в Херсонській області. 2005 рік [Електронний ресурс] / Д. Білий. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&si>

16. Білий Д. Херсонщина передвиборча [Електронний ресурс] / Д. Білий // Регіональна аналітика. Огляд. – 2004. - № 10. – С. 5-6.

17. Білий Д. Місцеві вибори – 2010: Херсонська область [Електронний ресурс] / Д. Білий. - Режим доступу: <http://www.parlament.org.ua/upload/docs/Loca20Election-2010-ua.pdf>

18. Білоусов С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / С. Білоусов. - НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 19 с.

19. Блок Литвина [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://file.liga.net/party/2945-blok_litvina.html

20. Бова А. Соціальний капітал і організована злочинність [Електронний ресурс] / А. Бова // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) – 2003. - № 8. – Режим доступу : <http://mndc.naiu.kiev.ua/>

21. Бовбалан Сергій Іванович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC3V?kodvib=1&kodkand=4421>

22. Богданова М. Российская электоральная политика: институциональные ресурсы и технологии реализации : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. полит. наук : спец. 23.00.02 “Политические институты и процессы” / М. Богданова. - Ростов н/Д, 2006. – 24 с.

23. Бойко А. Выборы в Одесской области не соответствовали демократическим стандартам [Электронный ресурс] / А. Бойко. – 08.11.2010. – Режим доступа : http://lb.ua/news/2010/11/08/_vibori_v_odesskoj_oblasti_s.

24. Бойко А. Місцеві вибори – 2010: Одеська область [Електронний ресурс] / А. Бойко. - Режим доступа : <http://www.parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf>

25. Большой латино-русский словарь [Электронный ресурс] - Режим доступа : <http://www.linguaeterna.com/vocabula/list.php?letter=E>

26. Бунь Л. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір / Л. Бунь // Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006 : [матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції]. - 17 червня 2006 року. – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006.- С. 22-28.

27. Бунь В. Електоральний вибір: суть, типи, особливості формування / В. Бунь // Політична наука в Україні: стан і перспективи : [матеріали всеукраїнської наукової конференції, Львів, 10-11 травня 2007 року] - 2008. — С. 152-158.

28. Бурдые П. Форми капіталу : [монографія] / П. Бурдые – Москва : РОССПЕН, 2004. - 680 с.

29. Бучин М. Адміністративний ресурс: суть та типологія / М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: [зб. наук. праць]. - 2007. - Вип. 19 — С. 56-62.

30. Бучин М. Передвиборна агітація в Україні та адміністративний ресурс: правові аспекти / М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - 2006. – Вип. 17. – С. 66-71.

31. Видрін Д. Пентаграма – 2002. Формула особливостей парламентської виборчої кампанії / Д. Видрін // Дзеркало тижня. – 2001. - № 39 (363). – С. 4.

32. Вибори 2006. Список депутатів Одеської обласної ради [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://misto.odessa.ua/index/>
33. Вибори до Верховної Ради 1998. Хід голосування по регіонах України [Електронний ресурс] -- Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/1998/>
34. Вибори до Верховної Ради 2002. Хід голосування по регіонах України [Електронний ресурс] -- Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/2002/>
35. Вибори до Верховної Ради 2006. Хід голосування по регіонах України [Електронний ресурс] -- Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/2006/>
36. Виборчий округ № 141 Одеська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>
37. Виборчий список партії (блоку). «Народний блок Литвина» [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/>
38. Вилюнас В. Психологические механизмы мотивации человека : [монографія] / В. Вилюнас. - М. : Изд-во МГУ, 1990. - 288 с
39. Вимкнули світло – чекай на приїзд Ющенка [Електронний ресурс] - 2002. – 27 лютого. – Режим доступу : www.pravda.com.ua/news/2002/
40. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи : [монографія] / О. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
41. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіону України. Миколаївська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>.
42. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіону України. Одеська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>
43. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіону України. Херсонська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>
44. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/>

45. Візниця Ю. Особливості українського електорату в процесі демократизації та становлення національної державності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. 22.00.05 “Соціально-політичні процеси, організація й управління” / Ю. Візниця. - К. , 1993. – 21 с.

46. Віковий склад населення Миколаївської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_mykol/

47. Віковий склад населення Одеської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_mykol/

48. Віковий склад населення Херсонської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_mykol/

49. Владлен Гирин – Ходорковский по-херсонск? [Електронний ресурс] // ПостФактум. - 01.10.2010. - Режим доступу : <http://www.postfactum.ks.ua/2010>

50. В новый состав Николаевского облсовета прошли 12 безработных, 10 пенсионеров, 21 прежний депутат, настоятель храма и слесарь... // Николаевские новости. - 2006. – 8-14 мая. – С. 1-2.

51. Вугальтер А. Истоки финансового кризиса и «мыльные пузыри» экономической теории / А. Вугальтер // Научно-техническая информация. – К. : УкрИНТЭИ, 2011 - № 3 (49). – С. 25-30.

52. Галкин А. Рабочее движение в развитых капиталистических странах / А. Галкин. — М. : Знание, 1981. — 64 с.

53. Галяс О. Влада, ЗМІ і вибори в Одесі [Електронний ресурс] / О. Галяс // Медіа-навігатор. - 2001. - № 2. - Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&si>

54. Георгий Всеволодович Селянин. Депутат горсовета [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://dumskaya.net/wiki/Georgij-Selyanin/>

55. Герберт А. Саймон. Рациональность как процесс и продукт мышления [Электронный ресурс] / Герберт А. Саймон // THESIS. – 1993. - № 3. - Режим доступа : <http://ecsocman.edu.ru/thesis/msg/90828.html>

56. Гончар М. Народний блок Литвина: життя після поразки [Електронний ресурс] / М. Гончар. - Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/04/5/3089824/>

57. Гриневецький Сергій Рафаїлович [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://da-ta.com.ua/effort_authority/1593.htm

58. Гришин Н. Коррупцированное электоральное поведение [Електронний ресурс] / Н. Гришин // Проблема коррупции: пути междисциплинарного исследования : [материалы международной научной конференции]. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2009. – С. 203-206.

59. Гугнін Е. Топологічні характеристики електорального поля України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. : 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / Е. Гугнін. - Запоріжжя, 2007. – 15 с.

60. Гурвиц Эдуард Иосифович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/odessa/1/1.html>

61. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операційональні параметри / О Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.

62. Депутат Клімов Леонід Михайлович [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://www.deputat.org.ua/vr_deputat_175.htm

63. Депутат Одесского городского совета. Крук Вячеслав Юлиевич [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.odessa.ua/council/members>

64. Депутати Одеської міської ради IV скликання [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.odessa.ua/council/members/1301>

65. Депутат Стребко Станіслав Кирилович [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://www.deputat.org.ua/vr_deputat_365.htm

66. Державна реєстраційна служба України. Партія «РОДИНА» [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.derzhreestr.gov.ua/party/72>

67. Дилигенский Г. Интерпретации: эмпирика и теория электоральных исследований / Г. Дилигенский // Полис. – 2000. – № 2. – С. 175-180.

68. Дмитриев Г. Игорь Марков не щадит даже своих близких [Електронний ресурс] / Г. Дмитриев – 12.03.09. - Режим доступу : <http://www.misto.odessa.ua/>

69. Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях / О. Долженков // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3-8.

70. Доцяк І. Електоральна поведінка студентської молоді в умовах трансформації політичної системи України (на прикладі Івано-Франківської та Львівської областей) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. : 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / І. Доцяк. – Львів, 2004. – 21 с.

71. Евгений Петрович Гофман. Депутат горсовета [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://dumskaya.net/wiki/Evgenij-Petrovich/>

72. Єльяшкевич Олександр Сергійович [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_ank_arh?kod=38702

73. Єльяшкевич попросив політичного притулку [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://polit-kherson.narod.ru/polit-region/Monitoring/>

74. Єхніч А. Електоральний простір: поняття, сутність, структура / А. Єхніч // Віче. – 2008. – № 4. – С. 20-22.

75. Жданов И. Какая избирательная система необходима Украине? / И. Жданов // Зеркало недели. – 2007. – 17-23 ноября (№44) – С. 1,4.

76. Життєвий та професійний шлях кандидатів на пост Президента України 2004 р. Анатолій Кириллович Кінах [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file>

77. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 18.11.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 48. – Ст. 455.

78. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року № 541/97-ВР [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80/page>

79. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. № 2766-III [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2766-14/page>

80. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 07 липня 2005 р. № 2777-IV [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2777-15/page>

81. Закон України «Про вибори Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 р. № 2487-VI [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>

82. За фальсифікацію виборів, зокрема підкуп виборців можна отримати до п'яти років позбавлення волі [Електронний ресурс] – 14.01.2010. – Режим доступу : http://milicialviv.gov.ua/Za_falsifikatsiyu_viboriv_zokrema

83. Збираник Ю. Політична корупція: сучасний стан та особливості протидії / Ю. Збиранник // Державне управління та місцеве самоврядування: історія та сучасність : [зб. тез наук.-практ.конф.]. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. – С. 117-120.

84. Звіт про результати соціологічного дослідження «Оцінка електоральної ситуації в м. Миколаєві» (16-17 жовтня 2010 р.) : Центр вивчення громадської думки «Наваль-Експерт» - 18 с.

85. Звіт про результати соціологічного дослідження «Оцінка миколаївцями соціально-економічної ситуації в Україні та регіоні» (29-30 серпня 2010 р.) : Центр вивчення громадської думки «Наваль - Експерт» - 9 с.

86. Зевиг Д. Теория рационального выбора в изучении электорального поведения / Д. Зевиг // Ломоносовские чтения. – 2003. - № 1. – С. 22-24.

87. Золотарева Е. Группы интересов в политике / Е. Золотарева // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 63–75.

88. Зубченко О. Електоральна культура як об'єкт соціологічного дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. :

22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / О. С. Зубченко. - Запоріжжя, 2007. – 20 с.

89. Зубченко О. Етапи формування регіонального простору Південної України / О. Зубченко // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики – 2005. - № 28. – С. 113-122.

90. Игорь Марков вернулся в Одессу [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.reporter.com.ua/news/41967/>

91. Игорь Олегович Марков. Депутат горсовета [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://dumskaya.net/wiki/Igor-Olegovich-Markov/>

92. Иванов О. Політична палітра сучасної Миколаївщини / О. Иванов, М. Шитюк // Нова політика. - 1996. - № 6. - С. 24-28.

93. Іванюченко А. Аналіз становлення публічної політики в Миколаївській області. 2005 рік [Електронний ресурс] / А. Івнюченко. - Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid>

94. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / Б. Ідрісов. - Київ, 2006. – 14 с.

95. Казатинский А. Марков и его криминальная "Семья" готовят передел рынков в Одессе! [Електронний ресурс] / А. Казатинський // Свободная Одесса - Режим доступу : <http://svobodnaya.odessa.ua/index.php/news/1206140853.html>

96. Казатинський А. Партия «Родина» оказалась обычной «Семьей» Игоря Маркова [Електронний ресурс] / А. Казатинський // Свободная Одесса – 27.04.09. - Режим доступу: <http://www.od-news.com/index.php?option>

97. Казатинский А. Свободная Одесса : Алексей Козаченко. Аналитическая справка [Електронний ресурс] / А. Казатинський // Взгляд из Одессы. Новости, мнения, аналитика. – 2008. – 25 листопада. - Режим доступу : http://odnews.com/index.php?option=com_content&task=view&id=197

98. Калінчук Василій Антонович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/odessa/5/70.html>

99. Капранов Н. Биполярная модель российского электорального пространства / Н. Капранов // Вестник моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 4. – С. 56–61.

100. Кармазін Юрій Анатолійович [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://dppzv.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id

101. Кафарський В. Система виборів в Україні: пошук оптимального варіанту /В. Кафарський // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2006. - № 9 (59). – С. 5-14.

102. КВУ відмічає численні факти застосування брудних методів політичної боротьби та поширення "чорного ПР" [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.cvu.org.ua/doc.php>

103. Кириченко Сергій Олександрович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/kherson/2/26.html>

104. Киссе Антон Іванович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/partii/3/14.html>

105. Кількість зайнятого населення за видами галузей економіки в Одеській області в 1997; Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності в Одеській області в 2001 р. та в 2005 р. : [статистичний збірник : головне управління статистики в Одеській області] від 03.04.2009 р. № 10-02-82/216.

106. Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності // Праця Миколаївщини 2005 : [статистичний збірник : головне управління статистики у Миколаївській області]. – Миколаїв, 2006 - 125 с.

107. Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності // Праця Миколаївщини 2001 : [статистичний збірник : головне управління статистики у Миколаївській області]. – Миколаїв, 2002 - 98 с.

108. Кількість зайнятого населення за галузями економіки в 1997 році.; Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності у 2001 році; Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності у 2005 році. // Праця на Херсонщині : [статистичний збірник : головне управління статистики у Херсонській області]. - Херсон, 1997, 2001, 2005 рр. – 83 с.

109. Кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності по формах власності у 1997 році // Праця у Миколаївській області у 1997 р. : [статистичний збірник : головне управління статистики у Миколаївській області]. - Миколаїв, 1998. – 83 с.

110. Кляхін Д. Миколаїв: усе ще червоний? Чи сірий? // День. – 1999. - № 218. (25 листопада). – С. 1-2.

111. Князева О. Електоральна поведінка як соціокультурне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / О. Князева. – Харків, 1996. – 19 с.

112. Ковязіна К. Соціальний капітал: на шляху подолання понятійної невизначеності / К. Ковязіна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків, 2009. – С. 228-230.

113. Когут А. Експертне оцінювання «місцеві вибори – 2010» [Електронний ресурс] -- Режим доступу : <http://www.parlament.org.ua/Election.pdf>

114. Козаченко Олексій Олексійович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/elect/electcontent.php3?c=210>

115. Константинов О. Аналіз становлення публічної політики на Одещині. 2005 рік [Електронний ресурс] / О. Константинов. - Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file>

116. Конституція, закон від 28.06.1996 - № 254к/96-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/>

117. Корж В. Електоральна корупція в Україні: проблеми теорії, законодавства і практики / В. Корж // Вибори та демократія. – 2010. – № 2/3. – С. 24-28

118. Коробов В. Депутатська пуповина швидко пересихає... [Електронний ресурс] / В. Коробов. - Режим доступу : http://polit-kherson.narod.ru/polit-region/Archive-materials/file01_07.html

119. Косахівська О. Електоральна поведінка у когнітивно-орієнтованих наукових дослідженнях / О. Косахівська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2011. - № 2. – С. 15-22.

120. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*. - 2001. - № 3. - С. 122-139.

121. Кочубей Л. Виборчі технології: політичний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України) : [монографія] / Л. Кочубей. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 280 с.

122. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : [монографія] / І. Кресіна, Є. Перегуда – К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – 368 с.

123. Кресла депутатов Николаевского горсовета дождались своих хозяев! // *Николаевские новости*. - 2006. – 24-30 апреля. – С. 1.

124. Круглов Николай Петрович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://politrada.com/dossier/personne/id/1839>

125. Крук Юрій Борисович [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://data.com.ua/effort_authority/1709.htm

126. Кузнецов А. Миколаїв: місто й електоральне поле в тумані / А. Кузнецов // *Контекст*. - № 1(13). – 2002 р. – С. 3-5.

127. Кузьмин П. К вопросу о технологиях политической деятельности / П. Кузьмін // *Політологічний вісник*. – К. : ТОВ «XXI століття : Діалог культур», 2005. – Вип. 19. – С. 195-203.

128. Кузьмин П. Политическая деятельность: теория и практика в современной Украине : [монографія] / П. Кузьмин. – Симферополь : «Оригинал – М», 2007. – 456 с.

129. Куц Г. Концептуалізація політичного простору: проблема визначеності / Г. Куц // *Гілея*. - 2011. - Вип. 43 (1). - С. 530-537.

130. Куц Г. Україна в лабіринтах виборчих перегонів: проблема електорального розколу / Г. Куц // *Віче*. — 2007. — № 11. — С. 14-16.

131. Кучеренко Т. Регіональний фактор у політичному процесі України 2002 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02. “Політичні інститути та процеси” / Т. Кучеренко. – К., 2002. – 21 с.

132. Липсет С. Структуры размеживаний, партийные системы и предпочтения избирателей. Партии и выборы : [хрестоматия] / С. Липсет, С. Роккан. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 53-62.

133. Литвин А. Соціоструктурні чинники електоральної поведінки українських виборців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / А. Литвин. – К., 2003. – 23 с.

134. Локтіонова Д. Аналіз результатів виборів до Миколаївської обласної ради (2006, 2010 рр.) та їх особливості / Д. Локтіонова // Гілея. – 2012. - Вип. 65 (№10) – С. 587-592.

135. Локтіонова Д. Використання адміністративного ресурсу під час парламентських та місцевих виборів в Південному регіоні України (2002, 2006, 2010 рр.) / Д. Локтіонова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2012. – Т. 20. - № 9/2. – С. 262-267.

136. Льохін І. Словник іншомовних слів / І. Льохін, М. Петров. – М., 1951. – 826 с.

137. Малкин Е. Политические технологи / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : «Русская панорама», 2006. – 680 с.

138. Мартинюк В. Політична географія та геополітика: словник-довідник / В. Мартинюк, С. Трот. - К. : НМЦ ВО, 2005. – 224 с.

139. Мелешкина Е. Исследование электорального поведения: теоретические модели и проблемы их применения. Партии и выборы : [хрестоматия] / Е. Мелешкина. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 104-123.

140. Мером Херсона переобрано Володимира Сальдо [Електронний ресурс] – 06.11.2010 – Режим доступу : <http://news.dt.ua/POLITICS/>

141. Миколаївська міська рада. Депутати Миколаївської міської ради VI скликання [Електронний ресурс] -- Режим доступу : <http://www.gorsovet.mk.ua/deputy>

142. Миколаївська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.fri.org.ua/ua/ukraine/102/>

143. Миколаївська обласна рада. Склад депутатського корпус [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.oblrada.mk.ua/index.php>
144. Миненков Г. Политика идентичности с точки зрения современной социальной теории / Г. Миненков // Политическая наука. Идентичность как фактор политики и предмет политической науки. – 2005. - № 3. – С. 21-38.
145. Мироненко В. На правах политической рекламы. Истинно народный депутат / В. Мироненко // Одеські вісті. - 2006. - № 53 (3368) - 23 березня. – С. 3-4.
146. Мирошников Анатолий [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://minprom.ua/persons/94.html>
147. Михайлич О. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. : 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / О. Михайлич. – К., 2007. – 20 с.
148. Мовчан Д. Динаміка соціальної напруги в Україні (2005-2011 рр.) [Електронний ресурс] / Д. Мовчан. -- Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2012/>
149. Морозова Е. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е. Морозова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 247 с.
150. Мошнягул О. «Политическая «многовекторность» в отдельно взятом регионе» [Електронний ресурс] / О. Мошнягул. – 13 августа 2008 - Режим доступу : <http://www.politics.kherson.ua/publication/politic/5682>
151. Мусиенко Т. Политическая идентификация личности: проблемы концептуализации [Електронний ресурс] / Т. Мусиенко, В. Лукин. - Режим доступу : <http://credonew.ru/content/view/355/28/>
152. Нагорняк Т. Політична мова виборів в Україні / Т. Нагорняк // Дні науки філософського факультету : [матеріали міжнародної наукової конференції]. - 2010. - Ч. VI. – С. 35-43.

153. Нагорняк Т. Символічний вимір політики і політичної мови / Т. Нагорняк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. - 2010. - № 19. – С.183-192.

154. Нагорняк Т. Чинники і наслідки парламентських виборів – 2012 у контексті брендингу України / Т. Нагорняк // Гілея. – 2013. - № 71. – С.842-844.

155. Наумкина С. Социально-политические аспекты управления : [монография] / С. Наумкина. – Одесса, 1994. – 175 с.

156. Наумкіна С. Політико-правова регламентація політичної діяльності / С. Наумкіна // Наукове пізнання: методологія та технології. Спец. випуск. – 2008. – № 2. – С. 149–153.

157. Наумкіна С. Феномен української політичної еліти 90-х років / С. Наумкіна // Актуальні проблеми політики. - 1999. – Вип. 5. – С. 45–49.

158. Наумкина С. Процессы институциональных изменений политической системы Украины / С. Наумкина // Государственная власть и политическое участие : [материалы междунар. науч. конф.] / Редкол. : Ю. А. Бабинов и др. – Севастополь : Изд – во СевНТУ, 2007. – С. 118–122.

159. Національний склад населення Миколаївської, Одеської, Херсонської областей за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_mykol/

160. Ніколаєнко Н. Адміністративний ресурс: політико-правові проблеми протидії в сучасній політичній практиці : [монографія] / Н. Ніколаєнко – Миколаїв, МНУ, 2011. - 392 с.

161. Ніколаєнко Н. Адміністративний ресурс як механізм політичної корупції / Н. Ніколаєнко // Гілея. — 2011. - Вип. 53(10). - С. 482-488.

162. Ніколаєнко Т. Мери, яких ми обрали. Повний список [Електронний ресурс] / Т. Ніколаєнко. – 2006. – 06 квітня - Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2006/4/6/40691.htm>

163. Ніколаєнко Станіслав Миколайович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/xxpolitika2009/3/4.html>

164. Не дайте обмануть себя еще раз! // Одеські вісті. – 2006. – 15 березня. - С. 1-2.
165. Недбаєвський С. Основні напрямки впливу політичних партій на електорат [Електронний ресурс] / С. Недбаєвський // Парламентські вибори. – 1998. - Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/journal/vibor.htm>
166. Нечаев Д. Избиратель: покупатель, продавец, или вкладчик? / Д. Нечаев // Полис. - 2001. - №6. – С. 41-45.
167. Новинская М. Реплика о структуре / М. Новинская // Полис. – 2000. – № 2. – С. 80-111.
168. Нуреев Р. Теория общественного выбора [Електронний ресурс] / Р. Нуреев. - М. : Издательство НОРМА, 2002. - 572 с. - Режим доступу : http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/204390/L1_1.2.pdf.html
169. Обрані в одномандатних виборчих округах [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
170. Оверчук О. Абсентеїзм як чинник виборчого процесу в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О. Оверчук. - Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/slv/2011_11/st52.pdf
171. Одесский городской совет. Депутаты одесского городского совета VI созыва [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.odessa.ua/council/>
172. Одеська область [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.fri.org.ua/ua/ukraine/103/>
173. Одеська область. Округи регіону [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>
174. Одеська обласна рада. Депутатський корпус. Загальний склад [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://oblrada.odessa.gov.ua/index>
175. Одномандатні виборчі округи. Одеська область [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/>
176. Оригинальные темники на «Украинской Правде» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/03/7/>

177. Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Электронный ресурс] / Ф. Павленков. - 1907. - Режим доступа : <http://www.inslov.ru/html-komlev/6/6lektor.html>

178. Панина Н. Структура факторов политического успеха как показатель политической направленности развития электоральной системы / Н. Панина // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2002. - № 4. – С. 39-62.

179. Партийні списки депутатів Херсонської обласної ради XXIV скликання, обраних 26 березня 2006 року [Електронний ресурс] - Режим доступа : http://www.hgi.org.ua/?ch=spisok2_obl

180. Передвиборна програма Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція» Прогресивної соціалістичної партії України та Партії «Русько-Український Союз» (РУСЬ) // Голос України – 2006. – 7 березня. – С. 6-7.

181. Петров О. Соціальне регулювання електоральної поведінки в умовах українського суспільства, що трансформується : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. : 22.00.07 “Соціологія управління” / О. Петров. - Харків, 1999. – 15 с.

182. Петрунько О. Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності / О. Петрунько // Педагогіка і психологія. – 1996. - № 1. - С. 98-101.

183. Підсумки голосування по партії (блоку) в регіонах [Електронний ресурс] - Режим доступа : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/>

184. Підсумки голосування по партіях (блоках) в регіоні. Миколаївська область [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://www.cvk.gov.ua/2002/>

185. Підсумки голосування по партіях (блоках) в регіоні. Одеська область [Електронний ресурс] - Режим доступа : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>

186. Підсумки голосування по партії(блоку) у регіонах. Українська морська партія [Електронний ресурс] - Режим доступа : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>

187. Підсумки голосування по партіях (блоках) в регіоні. Херсонська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

188. Підтримка партій. Якби найближчим часом знову відбувалися вибори до Верховної Ради України за яку партію чи виборчий блок Ви проголосували б? (динаміка, 2010-2012) [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. - Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/pidtrymka_partij.php

189. Позачергові вибори до Верховної Ради 2007. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

190. Политические симпатии и разочарования николаевцев лета 2011 [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://nikopolis.org/article/31/215/>

191. Попередній аналіз Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», прийнятого 10 липня 2010 року на відповідність положенням Конституції України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://politiko.ua/blogpost35964>

192. Права людини в Україні 2009–2010 рр. Узагальнена доповідь правозахисних організацій [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1298356222>.

193. Председатель Совета Николаевской областной организации. Карцев Сергій Миколайович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.spravedlivo.mk.ua/head/>

194. Причина «сел» на социалку [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://khersonline.net/2012/06/08/prichina-sel-na-socialku.html>

195. Программные тезисы. Украина после кризиса: народовластие, модернизация, федерализм [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://rodina.od.ua/programmnye-tezisy-partii-rodina>

196. Про кількість міського та сільського населення Миколаївської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_odes/

197. Про кількість міського та сільського населення Одеської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу : http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_mykol/

198. Про кількість міського та сільського населення Херсонської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrcensus.gov.ua/regions/>

199. Протокол про результати виборів депутатів у багатомандатному виборчому окрузі №1 по виборах депутатів Одеської міської ради [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://misto.odessa.ua/index.php?>

200. Пушкарева Г. Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели / Г. Пушкарева // Полис. – 2003. - № 3. – С. 120-131.

201. Пушкарева Г. Политическое поведение: теория, методология и практические возможности когнитивного подхода : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра полит. наук : спец. 23.00.01 “Теория политики, история и методология политической науки” / Г. Пушкарева. – Москва, 2004. – 25 с.

202. Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : [монографія] / О. Радченко. –Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 243 с.

203. Радченко О. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування [Електронний ресурс] / О. Радченко. - Режим доступу : http://parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=6&iar_id=459&as=2].

204. Радченко О. Інституціональна взаємодія народовладдя та органів державної влади на виборах : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління : спец. 25.00.01 “Теорія та історія державного управління” / О. Радченко. - Харків, 2004. – 21 с.

204. Рахманін С. Україна партійна. Частина I. Партія Зелених / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2002. - № 5 (380). – С. 3-5.

206. Рацибарська Ю. Непрямий підкуп виборців на Дніпропетровщині стає поширеним – спостерігачі [Електронний ресурс]

ресурс]. / Ю. Рацибарська. – 09.10.2012. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2>

207. Реалізація професійних прав журналістів Одеської, Миколаївської та Херсонської областей під час місцевих виборів – 2010. Моніторинговий звіт / ред. І. Бринош / Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України. - Одеса, 2010. – 44 с.

208. Регіональна політика. Миколаївська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://uapolicy.org/uk/article/84/>

209. Результати виборів в Миколаївську обласну раду // Рідне Прибужжя. – 2010. - №90 (2978). – С. 1-2.

210. Результати виборів депутатів ради. Миколаївська область. Миколаївська міська рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

211. Результати виборів депутатів ради. Одеська область. Одеська міська рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

212. Результати виборів депутатів ради. Одеська область. Одеська обласна рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

213. Результати виборів депутатів ради. Херсонська область. Херсонська міська рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

214. Результати виборів депутатів ради. Херсонська область. Херсонська обласна рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

215. Результати голосування в одномандатному виборчому окрузі. Виборчий округ № 135. Одеська область [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

216. Результати голосування по Україні в одномандатних виборчих округах [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>

217. Ременников В. Разработка управленческого решения / В. Ременников. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 39с.
218. Римский В. Клиентелизм как фактор электорального поведения российских граждан [Электронный ресурс] / В. Римский // Решение есть всегда. Сборник трудов Фонда ИНДЕМ, посвященный десятилетней годовщине его деятельности. - М. ; 2001. - Режим доступа : <http://www.indem.ru>
219. Римский В. Электоральная коррупция [Электронный ресурс] - Режим доступа : www.anti-corr.ru/indem/2001rim_electcorr.doc
220. Роберт Д. Патнем. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Роберт Д. Патнем. - К. ; Основи, 2001. - 302 с.
221. Розрив між фаворитами виборів мера Херсона – менше відсотка [Електронний ресурс] - 28.09.2010. - Режим доступу : <http://narodna.pravda.com.ua/rus/politics/4ca2077489fd0/>
222. Руженцева В. Політичні орієнтації пострадянського студентства: динаміка та факторна обумовленість : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / В. Руженцева. - Харків, 2007. – 21 с.
223. Рябов С. Політологія: словник понять та термінів / С. Рябов. – 2-ге вид. - К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001 - 256 с.
224. Салмин А. Промышленные рабочие Франции: к изучению сдвигов в политическом поведении / А. Салмин. – М. : Наука, 1984. – 283 с.
225. 50 самых влиятельных одесситов [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.edinaya-odessa.org/news/491-50-samykh-vlijatelnykh>
226. Сергеенко М. Жизнь древнего Рима / М. Сергеенко. - СПб. : Издательско-торговый дом «Летний Сад» - 2000. — 368 с. - Режим доступа : <http://ancientrome.ru/publik/sergeenko/ser01-13.htm>
227. Сергей Иванович Бовбалан. Депутат горсовета [Электронный ресурс] - Режим доступа : <http://dumskaya.net/wiki/Sergej-Bovbalan/>

228. Сергей Кантор: «В депутатской работе чувствую поддержку коллектива...» [Электронный ресурс] // Новая николаевская газета. – 01.12.2011. - Режим доступа : <http://nng.mk.ua/?p=1278>
229. Сивуха С. Гендерное измерение социального капитала - [Электронный ресурс] / С. Сивуха. – Режим доступа : <http://un.by/pdf/>
230. С. Кириченко [Электронный ресурс] - Режим доступа : http://www.hgi.org.ua/?ch=avt_kir
231. СМИ и местные выборы 2010: проблемы и тенденции [Электронный ресурс] – 26.11.2010. - Режим доступа : <http://www.politkherson.info/publikacii/2012-06-16-11-09-17/7884--2010-.html>
232. Снігач Андрій Прокопович [Электронный ресурс] - Режим доступа : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_ank_arh?kod=39202
233. Сокерчак В'ячеслав Михайлович [Электронный ресурс] - Режим доступа : http://www.ucci.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=140:2011-%2004-05-09-08-33&catid=1:2011-02-28-21-28-26&Itemid=140
234. Соловьев А. Политическа культура проблемное поле метатеории / А. Соловьев // Вестник Московского Университета. Серия 12. Политические науки. - 1995. - № 2. - С. 3-15.
235. Солонина Є. «Купівля» голосів – основна «брудна» технологія виборів [Электронный ресурс] / Є. Солонина. – 2010. – 14 січня. - Режим доступа : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1929876.html>
235. Старовойтенко Р. Основні чинники електорального вибору / Р. Старовойтенко // Політологічний вісник. - 2001. - № 10. - С. 181-186.
237. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2004.- № 2. - С. 24-42.
238. Степаненко В. Легалізація ринку. Які суспільні відносини ми створюємо? / В. Степаненко // День. – 2004. - № 12. – 27 січня. – С. 5-6.
239. Страник В. Секреты Владимира Мазуренка / В. Страник, А. Станчев // Слово. – 1998. - №11 (278). – С. 4.

240. Стріха М. Хотіли як краще, а вийшло як завжди, або ж пропаганда як засіб уникнути агітації [Електронний ресурс] / М. Стріха. – 2002. – 15 січня. - Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2002/1/15/2061>

241. Тархов С. Итоги переписи населения Украины 2001 года / С. Тархов // Четвертые сократические чтения по географии. Научные теории и географическая реальность : [сборник докладов] / Под ред. В. Шупера. - М. : Эслан, 2004. - С. 144-164.

242. Тищенко Ю. Застосування адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній у сільській місцевості Як голосують селяни? / Ю. Тищенко // Забезпечення усвідомленого вибору. – К. : Укр. незалеж. центр політич. досліджень, 2005 – С. 80-92.

243. Томенко А. Парламентські вибори 2002 року: надії та наслідки [Електронний ресурс] / А. Томенко. - Режим доступу : <http://tomenko.kiev.ua/docs/content.php?id=pc04-2002-02>

244. Торжинский А. Наш чужой депутат / А. Торжинский // Николаевские новости. – 2005. – 28-31 марта. – С. 3-4.

245. Туровский Р. Региональные аспекты общероссийских выборов / Р. Туровский // Второй электоральный цикл в России. 1999-2000 гг. - 2002. – Вып. 4. - С. 186-214.

246. Туровский Р. Региональное измерение электорального процесса. (Концептуальные основы исследований) / Р. Туровский // Общественные науки и современность. – 2006. – № 5. – С 5-19.

247. Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, революція, світова війна : [монографія] / Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.

248. Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика / М. Фармер // Полис. – 1994. - №3. – С. 47-59.

249. Фисун А. Демократия, неопатернализм и глобальные трансформации : [монографія] / А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.

250. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація / О. Фісун // Агора. Україна – нові перспективи. – 2005. - №1. – С. 24-33.
251. Фролов Т. Философский словарь / Т. Фролов. – М. : Политиздат, 1991 – 560 с.
252. Фукуяма Ф. Социальный капитал / Ф. Фукуяма / Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. – М. : 2002. – С. 129–149.
253. Херсон. Городская власть. Городской совет. Депутаты городского совета [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.city.kherson.ua/c/gorodskaya-vlast/s/gorodskoy-sovet>
254. Херсонська область [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.fri.org.ua/ua/ukraine/109/>
255. Херсонська обласна рада. Антонов Олексій Юрійович [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.oblrada.ks.ua/index.php>
256. Херсонська обласна рада. Гончарський Іван Львович [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=10055>
257. Херсонська обласна рада. Депутатський корпус [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=141>
258. Херсонська обласна рада. Маломуж Олександр Іванович [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.oblrada.ks.ua/index.php?id=10077>
259. Центр Разумкова. Соціологічні опитування [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/ukr/index.php>
260. Цветков В. Демократія – Управління – Бюрократія: в процесі модернізації українського суспільства : [монографія] / В. Цветков, В. Горбатенко. – К. , 2001. – 344 с.
261. Цушко Василий Петрович [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/partii/5/15.html>

262. Чебаненко О. Місцеві вибори - 2010: загальнонаціональні тенденції [Електронний ресурс] / О. Чебаненко. - Режим доступу : <http://www.parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf>

263. Чем в Украине подкупают избирателей? [Електронний ресурс] // Финансовый обзор. – 06.09.2012. - Режим доступу : <http://www.finobzor.com.ua/obzori/nid/696>

264. Черкашин К. Детерминанты электорального поведения избирателей Украины / К. Черкашин // Вестник СевГТУ. - 2004. - Вып. 52. – С. 241-254.

265. Черкашин К. Электоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах 2005 года : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02. “Політичні інститути та процеси” / К. Черкашин. — Сімферополь, 2005. – 19 с.

266. Чи збираєтеся Ви взяти участь у виборах до Верховної Ради, які мають відбутися 28 жовтня 2012 року? [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=601

267. Чи маєте Ви намір взяти участь у виборах Президента України та Верховної Ради України? [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. – Режим доступу : <http://www.uceps.org/ukr/index>

268. Чиркин В. Конституционное право зарубежных стран / В. Чиркин. – М. : «Юристъ» - 1997. – С.193-195.

269. Чичикова И. Вячеслава Крук: «В политику должны приходиться люди неравнодушные» [Електронний ресурс] / И. Чичикова. - Режим доступу : http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?id=36421

270. Чудинов А. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Електронний ресурс] / А. Чудинов. - Режим доступу : <http://www.inslov.ru/html-komlev/6/6lektor.html>

271. Швець Л. Феномен українських зелених [Електронний ресурс] / Л. О. Швець, В. П. Шуваєв. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/>

272. Шевчук В. Влада у некласичних формах демократії: політико-антропологічний вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02. “Політичні інститути та процеси” / В. Шевчук. - Харків, 2003. – 24 с.

273. Шевчук В. Патрон-клієнтелізм як державоформуєчий фактор / В. Шевчук // Нова політика. – 2000. - №3. – С. 19–24.

274. Шешунова І. Теоретичні засади до вивчення поняття «електорат» / І. Шешунова, Д. Локтіонова // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. - 2009. – Вип. 16. – С. 43–49.

275. Щербакова М. Олександр Єльяшкевич: Хіба комусь буде шкода, якщо президент отримуватиме мільйон гривень [Електронний ресурс] / М. Щербакова // Галицькі контракти. – 1999. - № 36 (вересень). - Режим доступу : <http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/>

276. Щуринов С. Электоральное поведение россиян и политические технологии: региональный аспект : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. полит. наук : спец. 23.00.02 “Политические институты и процессы” / С. Щуринов. – Москва, 2001. - 24 с.

277. Яка мова є для Вас рідною? (регіональний розподіл, динаміка 2006-2008) [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php>

278. Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. - Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=327

279. «Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (регіональний розподіл)» [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. - Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=119

280. «Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади? (динаміка, 2006-2008)?» [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова

соціологічні опитування. - Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=195

281. «Яким чином повинні співіснувати українська і російська мови в Україні?» [Електронний ресурс] / Центр ім. О. Разумкова соціологічні опитування. - Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/>

282. Якименко Елена Александровна [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.odessa.ua/departments/1176>

283. Яцунська О. О. Вибори 2002 р. у дзеркалі регіональних ЗМІ (порівняльний аналіз преси м. Миколаєва) / О. О. Яцунська // Україна – проблеми ідентичності: людина, економіка, суспільство : [матеріали конф. укр. випуск. програм наукового стажування у США, Львів, 18-21 вересня]. – 2003. – С. 189-195.

284. Яцунська О. Миколаїв від перебудови до незалежності: історико-політичний аналіз / О. Яцунська. – Миколаїв, 2007. – 296 с.

285. Downs A. An economic theory of democracy. Chapter III – N.Y.: Harper and Row, 1957. – 310 p.

286. Fiorina M. Retrospective voting in American national elections. – New Haven, L.: Yale univ. press, 1981. –193 p.

287. Larry M. Bartels. The Study of Electoral Behavior [Електронний ресурс] - 2008. - Режим доступу : <http://www.princeton.edu/bartels/electoralbehavior.pdf>

288. Popkin S. The Reasoning Voter. — Chicago, 1991.- 332 p.

289. Rokkan S. The center-periphery polarity // Center periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis. – Frankfurt a. M.; N.Y.: Cmpus Verl., 1987. – P. 17-50.

290. The American voter. Chapter IV, VI / Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. – N.Y., 1960. – 573 p.

291. The Voter Decides / Campbell, A., Gurin, G., and Miller W. - Evanston, IL: Row, Peterson & Co., 1957. – 390 p.

292. The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign / Lazarsfeld P., Berelson B., Gaudet H. – N.Y.: Columbia univ. press, 1944. – 239 p

293. Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign / Berelson, Bernard R., Paul F. Lazarsfeld, and William N. McPhee - Chicago: University of Chicago Press, 1954 - 416 p.

Матеріали податкової державної адміністрації

294. Зведений терміновий звіт про результати контрольної роботи ДПА у Миколаївській області (код 401 – доходи від підприємницької діяльності, кількість зареєстрованих платників) // Поточний архів Миколаївської державної податкової організації, папка № 2.

295. Зведений терміновий звіт про результати контрольної роботи ДПА в Одеській області (код 401 – доходи від підприємницької діяльності, кількість зареєстрованих платників) // Поточний архів Одеської державної податкової організації, папка № 5.

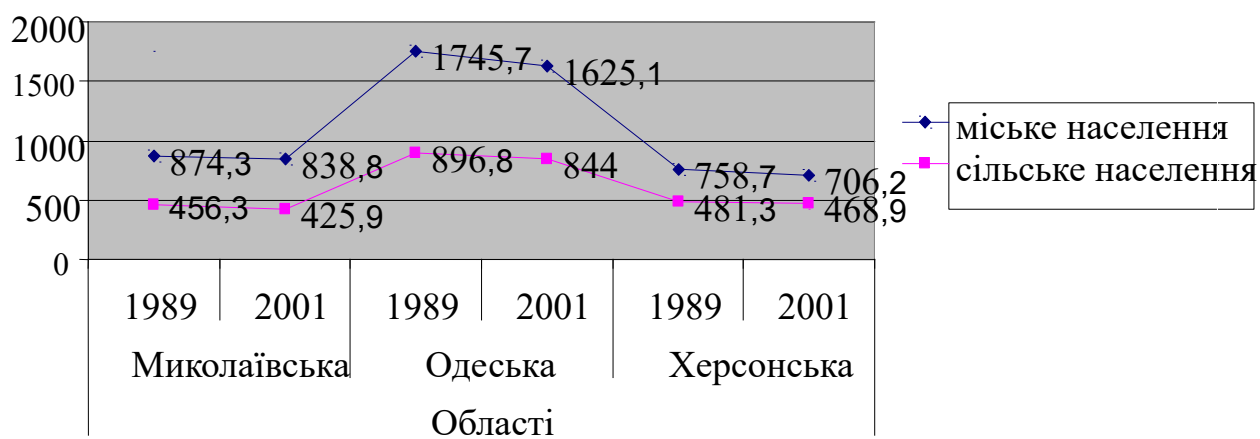
296. Зведений терміновий звіт про результати контрольної роботи ДПА у Херсонській області (код 401 – доходи від підприємницької діяльності, кількість зареєстрованих платників) // Поточний архів Херсонської державної податкової організації, папка № 3.

ДОДАТКИ

Додаток А

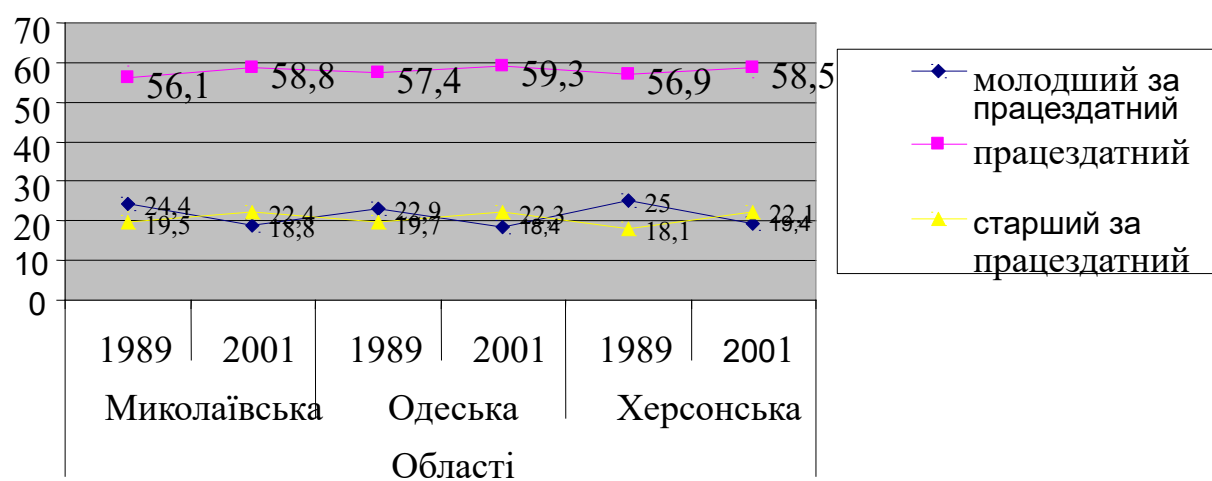
Діаграма № 1

Співвідношення міського та сільського населення

Додаток Б

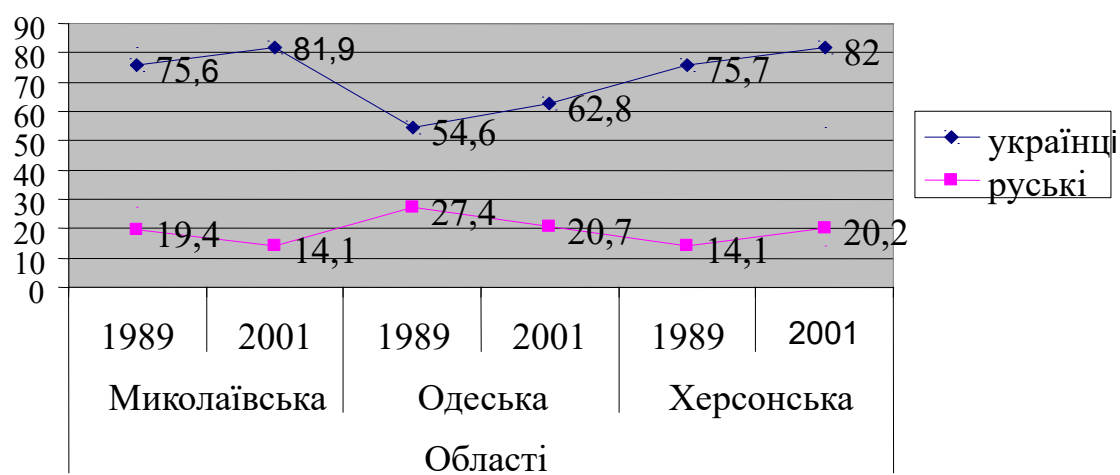
Діаграма № 2
Віковий склад населення

Додаток В

Діаграма № 3

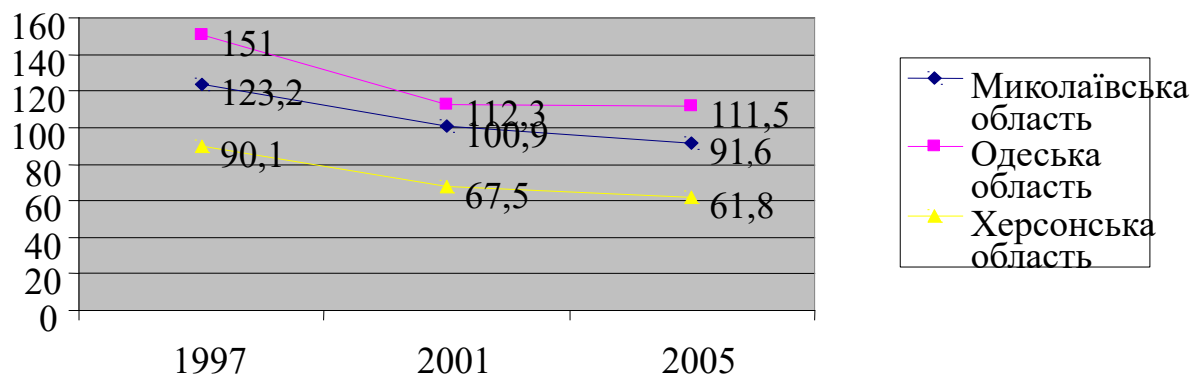
Національна приналежність жителів Південного регіону України

Додаток Д

Діаграма № 4

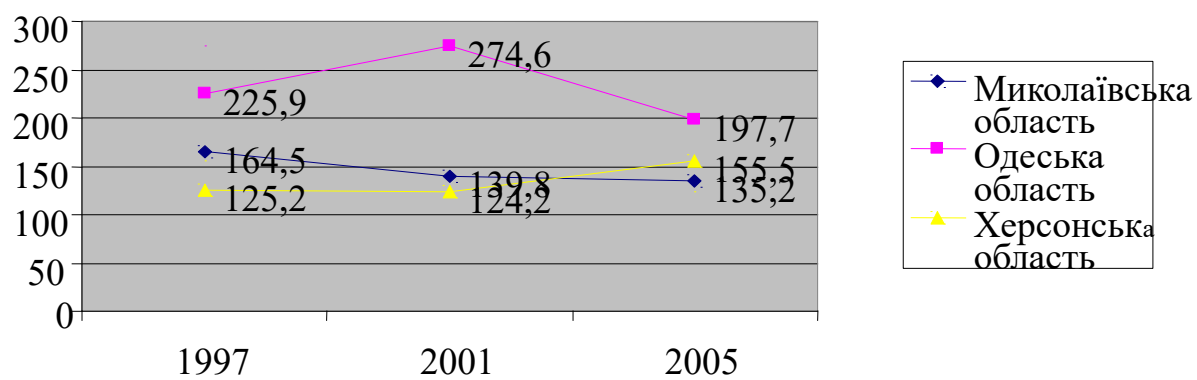
Кількість зайнятого населення в промисловому секторі

Додаток Е

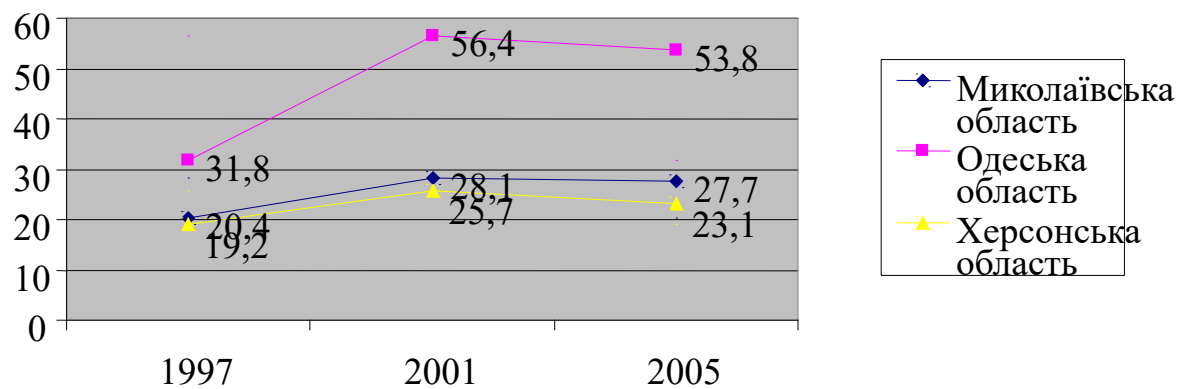
Діаграма № 5

Кількість зайнятого населення в аграрному секторі

Діаграма № 6

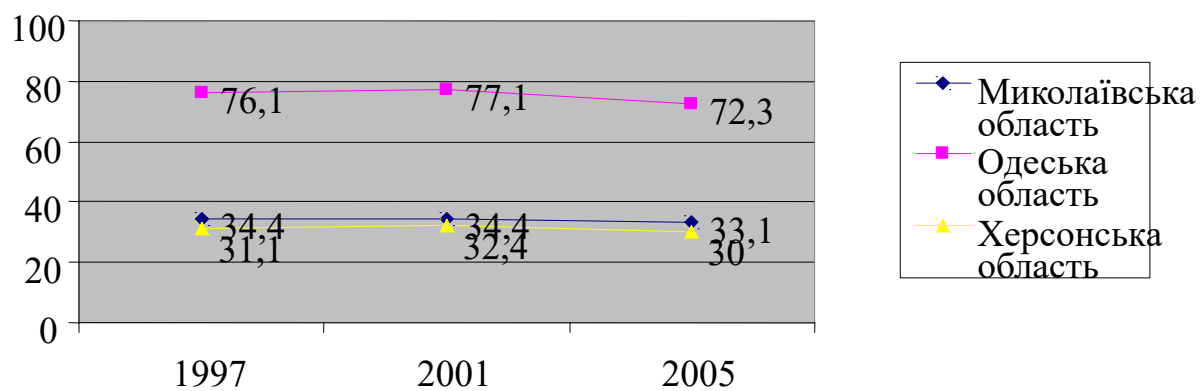
Кількість зайнятого населення в сфері державного управління

Додаток З

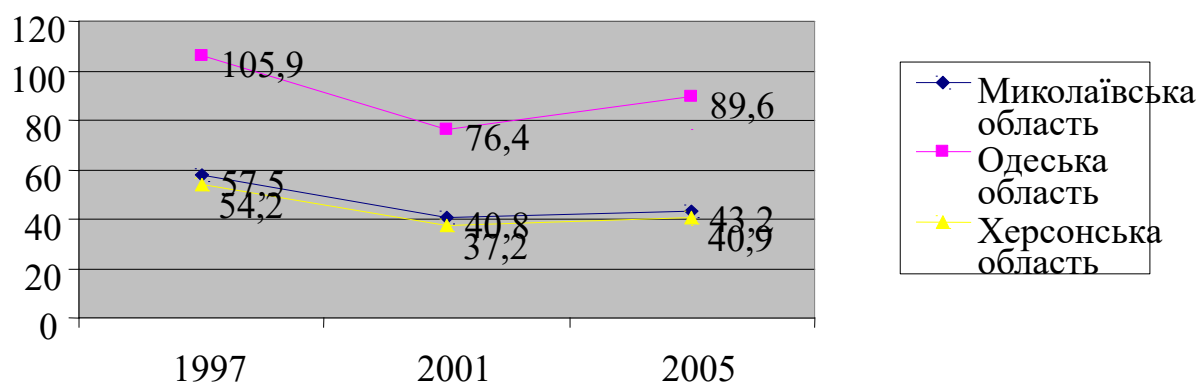
Діаграма № 7

Кількість зайнятого населення в сфері охорони здоров'я та соціальної допомоги

Додаток И

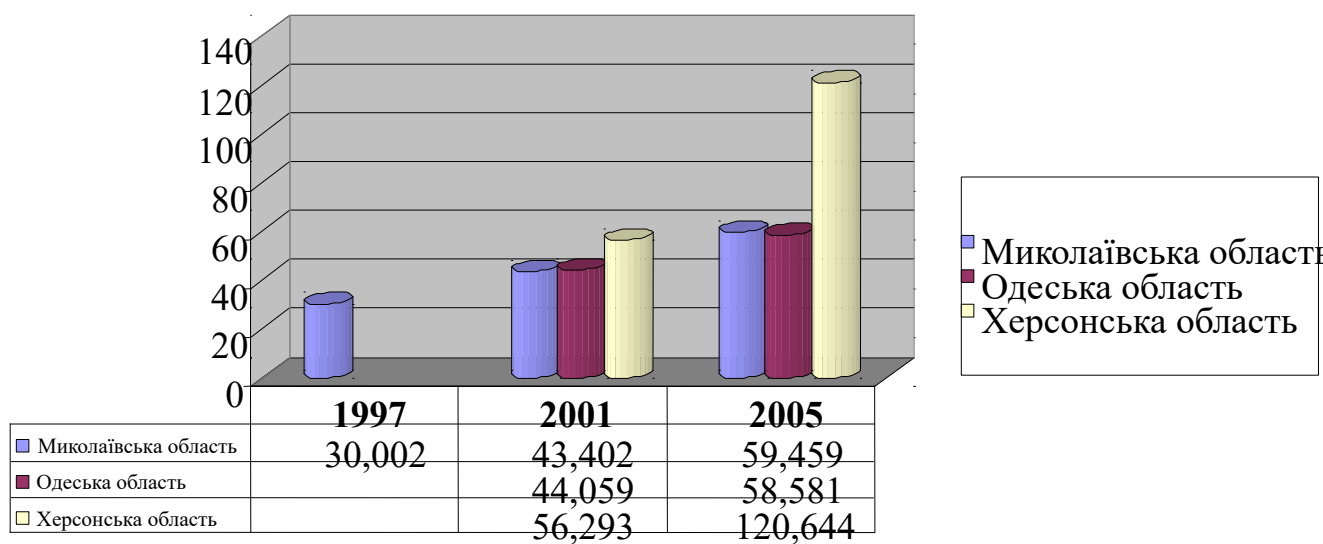
Діаграма № 8
Кількість зайнятого населення в освітній галузі

Додаток К

Діаграма № 9

Кількість населення зайнятого підприємницькою діяльністю

* Всі діаграми зроблені дисертантом самостійно

Верховна Рада України	% відданих голосів	Міська рада	Кількість отриманих мандатів	Обласна рада	Кількість отриманих мандатів
Партія регіонів	50,3%	Партія регіонів	45	Партія регіонів	53
«Блок Юлії Тимошенко»	11,8%	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	15	«Блок Юлії Тимошенко»	18
Блок «НАША УКРАЇНА»	5,59%	«Блок Юлії Тимошенко»	11	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	14
Комуністична партія України	5,53%	Громадянський блок «За Владимира Чайку»	8	«Народний блок Литвина»	11
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	4,75%	Партія Зелених України	7	Комуністична партія України	7
Соціалістична партія України	4,27%	Комуністична партія України	4	Блок «НАША УКРАЇНА»	6
-	-	-	-	Соціалістична партія України	6
-	-	-	-	Партія	5

				Зелених України	
--	--	--	--	-----------------	--

Додаток Л

Результати виборів до Верховної Ради України, Миколаївської міської та обласної рад, 2006 р.

* Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіону України. Миколаївська область : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>.

Кресла депутатів Николаевского горсовета дождались своих хозяев! // Николаевские новости. - 2006. - 24-30 апреля. – С. 1-2.

В новый состав Николаевского облсовета прошли 12 безработных, 10 пенсионеров, 21 прежний депутат, настоятель храма и слесарь... // Николаевские новости. - 2006. - 8-14 мая. – С. 2.

Додаток М

**Результати виборів до Верховної Ради України,
Одеської міської та обласної рад, 2006 р.**

Верховна Рада України	відданих голосів	Міська рада	Кількість отриманих мандатів	Обласна рада	Кількість отриманих мандатів
Партія регіонів	47,51%	Партія регіонів	38	Партія регіонів	49
«Блок Юлії Тимошенко»	9,86%	Блок Едуарда Гурвіца «Наша Одеса»	31	Соціалістична партія України	19
Блок «НАША УКРАЇНА»	6,44%	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	15	«Блок Юлії Тимошенко»	14
Соціалістична партія України	6,26%	«Блок Юлії Тимошенко»	12	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	11
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	4,50%	«Опозиційний блок НЕ ТАК!»	10	«Народний блок Литвина»	10
«Народний блок Литвина»	3,78%	«Народний блок Литвина»	8	Блок «НАША УКРАЇНА»	9
Комуністична партія України	3,18%	Соціалістична партія України	6	Партія пенсіонерів України	4

-	-	-	-	Партія «Відродження»	4
---	---	---	---	-------------------------	---

* Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіону України. Одеська область - Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>

Протокол про результати виборів депутатів у багатомандатному виборчому окрузі №1 по виборах депутатів Одеської міської ради – Режим доступу : <http://misto.odessa.ua/index.php?u=vibori/rezultat/gor>

Вибори 2006. Список депутатів Одеської обласної ради - Режим доступу : <http://misto.odessa.ua/index.php?u=vibori/rezultat/obl>

Додаток Н

**Результати виборів до Верховної Ради України,
Херсонської міської та обласної рад, 2006 р.**

Верховна Рада України	відданих голосів	Міська рада	Кількість отриманих мандатів	Обласна рада	Кількість отриманих мандатів
Партія регіонів	39,14%	Партія регіонів	22	Партія регіонів	30
«Блок Юлії Тимошенко»	17,43%	«Блок Юлії Тимошенко»	20	«Блок Юлії Тимошенко»	19
Блок «НАША УКРАЇНА»	9,75%	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	9	Народний Союз «Наша Україна»	9
Комуністична партія України	6,76%	Блок Сергія Кириченка «Громадський контроль»	7	Комуністична партія України	7
Соціалістична партія України	4,82%	Народний Союз «Наша Україна»	5	«Народний блок Литвина»	6
«Народний блок Литвина»	3,38%	Партія «Віче»	5	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	5
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	3,00%	Комуністична партія України	4	Соціалістична партія України	5
-	-	«Народний блок Литвина»	4	Комуністична партія Робітників і Селян	4

* Алфавітний список депутатів міської ради V скликання, обраних 26 березня 2006 року – Режим доступу : <http://www.hgi.org.ua/?ch=spisok1>

Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіону України. Миколаївська область – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>

Партійні списки депутатів Херсонської обласної ради XXIV скликання, обраних 26 березня 2006 року – режим доступу : http://www.hgi.org.ua/?ch=spisok2_obl

Додаток II

**Результати виборів до міської та обласної рад
в Миколаївській області, 2010 р.**

Міська рада	Кількість отриманих голосів (мандатів)	Обласна рада	Кількість отриманих голосів (мандатів)
Партія регіонів	66,7% (60)	Партія регіонів	67,7% (65)
Комуністична партія України	6,7% (6)	Комуністична партія України	12,5% (12)
Партія «Фронт Змін»	6,7% (6)	Партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	6,3% (6)
Партія «Третя Сила»	5,6% (5)	Народна Партія	5,2% (5)
Партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	4,4% (4)	Партія «Фронт Змін»	5,2% (5)
Партія «Сильна Україна»	4,4% (4)	Партія «Сильна Україна»	2,1% (2)
Партія Зелених України	3,3% (3)	Партія Зелених України	1% (1)
Політичне об'єднання «Рідна Вітчизна»	1,1% (1)	-	-
Партія «Справедливість»	1,1% (1)	-	-

*Результати виборів в Миколаївську обласну раду // Рідне Прибужжя. – 2010. - №90 (2978). – С. 1-2.

Результати виборів депутатів ради. Миколаївська область. Миколаївська міська рада [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/ps/vm2010/w01>

Додаток Р

**Результати виборів до міської та обласної рад
в Одеській області, 2010 р.**

Міська рада	Кількість отриманих голосів (мандатів)	Обласна рада	Кількість отриманих голосів (мандатів)
Партія регіонів	57,5% (69)	Партія регіонів	66,7% (88)
Партія «Родина»	12,5% (15)	Народна Партія	8,3% (11)
Партія «Сильна Україна»	10% (12)	Партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	5,3% (7)
Партія «Фронт Змін»	9,2% (11)	Партія «Сильна Україна»	5,3% (7)
Комуністична партія України	3,3% (4)	Партія «Фронт Змін»	5,3% (7)
Партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	3,3% (4)	Соціалістична партія України	3,8% (5)
Партія Зелених України	2,5% (3)	Комуністична партія України	3% (4)
Народна Партія	0,8% (1)	Партія «Родина»	2,3% (3)
Партія «Справедливість»	0,8% (1)	-	-

*Результати виборів депутатів ради. Одеська область. Одеська міська рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

Результати виборів депутатів ради. Одеська область. Одеська обласна рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

Додаток С

**Результати виборів до міської та обласної рад
в Херсонській області,**

Міська рада	Кількість отриманих голосів (мандатів)	Обласна рада	Кількість отриманих голосів (мандатів)
Партія регіонів	59,2% (45)	Партія регіонів	69% (58)
Партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	11,8% (9)	Комуністична партія України	10,7% (9)
Комуністична партія України	7,9% (6)	Партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	7,1% (6)
Партія «Третя сила»	5,3% (4)	Партія «Сильна Україна»	3,6% (3)
Партія «Вітчизна»	3,9% (3)	Партія «Фронт Змін»	3,6% (3)
Партія «Фронт Змін»	3,9% (3)	партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»	2,4% (2)
Партія «Сильна Україна»	2,6% (2)	Народна Партія	1,2% (1)
партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»	2,6% (2)	Партія «Справедливість»	1,2% (1)
Народна Партія	1,3% (1)	Народний Рух України	1,2% (1)
Партія «Союз Лівих Сил»	1,3% (1)	-	-

2010 р.

*Результати виборів депутатів ради. Херсонська область. Херсонська міська рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

Результати виборів депутатів ради. Херсонська область. Херсонська обласна рада [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp001>

* Всі таблиці зроблені дисертантом самостійно

